T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ESKİ TÜRKÇEDE EDATLARIN İSTEMİ

DOKTORA TEZİ

Neslihan KARACAN

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Ankara, 2021

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ESKİ TÜRKÇEDE EDATLARIN İSTEMİ

DOKTORA TEZİ

Neslihan KARACAN

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Prof. Dr. Akartürk KARAHAN

Danışman

Ankara, 2021

ONAY SAYFASI

Neslihan KARACAN tarafından hazırlanan "Eski Türkçede Edatların İstemi" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/ oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvanı Adı Soyadı	**Kurumu**	**İmza**
Prof. Dr. Leylâ KARAHAN	Gazi Üniversitesi	
Prof. Dr. Akartürk KARAHAN	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Prof. Dr. Funda TOPRAK	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Prof. Dr. Erdoğan BOZ	Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi	
Doç. Dr. Nihal ÇALIŞKAN	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	

Tez Savunma Tarihi: 18.06.2021

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Neslihan KARACAN

TEŞEKKÜR

Sözcüklerin yönetim kapasitesi ve potansiyelini ifade eden istem hakkında yabancı alanyazında ve Türk dili araştırmaları sahasında yapılan çalışmalar daha ziyade fiiller üzerinedir. Bu çalışma, yönetim kapasitesi fiillerden sonra en belirgin ve en güçlü olan, tıpkı fiiller gibi zorunlu istem boşlukları açan, edatların Eski Türkçedeki istem çerçevesini çizmektedir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında birçok destek aldım. Sadece bu çalışmada değil doktora eğitimimin başından sonuna kadar beni destekleyen, kendi sözümü söylemem için beni yüreklendiren ve yoluma ışık tutan kıymetli danışmanım, hocam Prof. Dr. Akartürk KARAHAN'a sonsuz saygı ve teşekkürlerimi sunarım.

Tez çalışmam süresince sonsuz hoşgörüsü, engin birikimi ile çalışmama önemli katkılar sunan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Leylâ KARAHAN'a; önerileriyle çalışmama değer katan Prof. Dr. Funda TOPRAK'a ve Doç. Dr. Nihal ÇALIŞKAN'a; tez çalışmamın temelini oluşturan fikirleri filizlendiren Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN'a; lisans hayatımın ilk günlerinden itibaren çalışmaları, azmi, birikimi ile bana örnek olan kıymetli hocam Prof. Dr. Erdoğan Boz'a teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

Eğitimim ile ilgili önemli dönüm noktalarında beni sırtlayan, çalışma disipliniyle bana rehber olan hocam ve arkadaşım Songül ESEN ÖZBEY'e; lisans hayatımdan beri tüm başarılarımda büyük pay sahibi olan hocam ve dostum Eda Semikan ÖĞÜN'e; tüm hayatım boyunca bana benden çok inanan ablam Neriman ÜN'e; şartlar ne olursa olsun beni gülümseten, her zaman moral veren öncelikle ağabeyim Eray KARACAN'a ve tüm aileme; burada tek tek adlarını sayamayacağım benden destek ve yardımlarını esirgemeyen tüm arkadaşlarıma, meslektaşlarıma sevgi ve teşekkürlerimi sunarım.

Neslihan KARACAN

ÖZET

Eski Türkçede Edatların İstemi

Türkçede edatlar cümlede öbek yapı oluştururken zorunlu öge olarak bir ad ya da ad öbeği seçen sözcüklerdir. Edat, oluşturduğu bu öbek yapıda yöneten konumundadır. Bu konumda belirli söz dizimsel çerçeveler belirler ve kendisine bağlı olan ögeye yani tamlayıcısına çeşitli roller yükler ve bunlar edatın istem çerçevesini oluşturur.

Edatların, Türk dili tarihi boyunca hangi istem çerçevelerinde bulunduğu, bu istem çerçevelerinin Eski Türkçenin dönemleri arasında gösterdiği değişimler, söz dizimsel açıdan bulundukları konumlar tespit edilip sınırlarının çizilmesi Eski Türkçe dil yadigârlarının daha iyi anlaşılması açısından gereklidir.

Bu çalışma, bahsedilen sınırların çizilmesi için Eski Türkçede (Orhun, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi) edatların istemini konu edinmektedir. Çalışma istem ve edat kavramlarının açıklanması, dil bilgisi ve dil bilimi çalışmalarında istemin ve edatın yerini bağımsal dil bilgisi kuramı ışığında ele almaktadır. Çalışmada, Eski Türkçe yazılı kaynaklardan derlenen 32 birincil edatın istem çerçevesi metinlerden tanıklarla incelenmiştir.

Bahsedilen edatların istem çerçevesi üç istem düzeyinde incelenmiştir: mantıksal, söz dizimsel ve anlamsal istem. Anlamsal istemin tespit edilmesinde anlamsal rollerden yararlanılmış böylece edatların işlevsel ve anlamsal yapısı kategorize edilmiştir. Söz dizimsel istem düzeyine göre hem edatların dil bilgiselleşme sürecindeki görünümlerine ışık tutulmuş hem de Eski Türkçenin söz diziminde edat düğümlerinin yapısı tespit edilmiştir. Böylece bağımsallık ilişkisine dayalı olarak Eski Türkçede edatların çok işlevliliği, anlamsal rolleri ve söz dizimsel yapıları ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: bağımsal dil bilgisi, edat, Eski Türkçe, istem, söz dizimi.

ABSTRACT

The Valency of Postpositions in Old Turkic

The postpositions are words that choose a noun phrase or noun complement as an obligatory item when creating a phrase structure in the sentence in Turkish. In this phrasal structure it creates, the postpositions are governor. In this position, it determines certain syntactic frameworks and assigns various roles to the item attached to it, namely its complement, and these form the valency frame of postposition.

In order to better understand the manuscript of the Old Turkic, it is necessary to determine the valency frame in which postpositions exist throughout the history of the Turkish language, the changes that these valency frames have shown between the periods of Old Turkic, their syntactic positions and draw their boundaries.

This study focuses on the valency of postposition in Old Turkic (Orkhon, Old Uygur and Karakhanid Turkish) to draw the boundaries mentioned. The study discusses the concepts of valency and postposition in grammar and linguistics studies on the basis of dependency grammar theory. In the study, the valency frame of 32 primary postpositions compiled from Old Turkic written sources was analysed with witnesses from texts.

The valency frame of the aforementioned postpositions is examined at three valency aspects: logical, syntactic and semantic valency. Semantic roles have been used in determining the semantic valency, so that, the functional and semantic structure of the postpositionshave been categorized. According to the syntactic valency, both the appearance of the postpositions in the grammatical process was shed light and the structure of the postposition nodes in the syntax of Old Turkic was determined. Thus, based on the dependency relationship, the multifunctionality, semantic roles and syntactic structures of postpositions in Old Turkic were revealed.

Keywords: dependency grammar, Old Turkic, postposition, syntax, valency.

İÇİNDEKİLER

ÖZET i

ABSTRACT ii

İÇİNDEKİLER iii

KISALTMALAR DİZİNİ vi

TABLOLAR DİZİNİ viii

ŞEKİLLER DİZİNİ x

1. GİRİŞ 1

1. 1. Tezin Konusu 1

1. 2. Tezin Gerekçesi 1

1. 3. Tezin Amacı ve Önemi 2

1. 4. Tezin Kuramsal Temelleri 2

1. 5. Kapsam ve Sınırlılıklar 3

1. 6. Tezin Yöntemi 3

2. KURAMSAL ÇERÇEVE 7

2. 1. Bağımsal Dil Bilgisi 7

2. 2. İstemle İlgili Yabancı Alanyazında Yapılan Çalışmalar 12

2. 3. İstemle İlgili Türkiye'de Yapılan Çalışmalar 14

2. 4. İstem Kavramı (Valency) 21

2. 5. İstem Türleri 25

2. 5. 1. Mantıksal İstem 26

2. 5. 2. Söz Dizimsel İstem 27

2. 5. 2. 1. Şekil Bilgisel İstem 28

2. 5. 3. Anlamsal İstem ve İstem-Anlam İlişkisi 29

2. 6. Anlamsal İstemin Açıklanmasında Yararlanılan Kuram ve İlkeler 35
2. 6. 1. Durum Dil bilgisi (Case Grammer) 35
2. 6. 2. Rol Kuramı (Theta Role) 37
2. 6. 3. Anlamsal Sınırlılıklar (Semantic Restrictions) 39
2. 7. Eski Türkçede Edatların Tamlayıcılarına Yükledikleri Roller 42
3. EDAT 52
3. 1. Terim Karmaşası 52
3. 2. Tanımlama Sorunları 54
3. 3. Sınıflandırma Sorunları 56
2. 4. Kapsam Sorunu 60
4. ESKİ TÜRKÇEDE EDATLARIN İSTEMİ 63
4. 1. Adın 64
4. 2. Ara 70
4. 3. Aşnu 75
4. 4. Basa 78
4. 5. Berü 81
4. 6. Birle 87
4. 7. Bile 93
4. 8. Burun 96
4. 9. Eyin/İyin 99
4. 10. Iŋaru/Inaru 105
4. 11. Naru 109
4. 12. Kedin/Kidin 113
4. 13. Ken/Kin 117
4. 14. Kesre/Kisre 119
4. 15. Kudı/Kodı 122

4. 16. Oza 125
4. 17. Öŋi 129
4. 18. Öŋin 131
4. 19. Öŋre 134
4. 20. Ötgürü 136
4. 21. Ötrü 139
4. 22. Sanı 144
4. 23. Sayu 147
4. 24. Sıŋar/Sıŋaru 150
4. 25. Tapa 154
4. 26. Teg 160
4. 27. Tegi 171
4. 28. Tuşı 179
4. 29. Ulatı 183
4. 30. Utru 186
4. 31. Üçün 190
4. 32. Üze 201
5. SONUÇ 211
6. YARARLANILAN KAYNAKLAR 219

KISALTMALAR DİZİNİ

AH : Atabetü'l- Hakayık.

akt. : Aktaran

AY : Altun Yaruk Sudur

ayr. : ayrıca

BK : Bilge Kağan

bkz. : bakınız

DLT : Dîvânu Lugâti't-Türk

HT : Hüen-tsang Biyografisi

Hua. : Huastuanift

IB : Irk Bitig

KB : Kutadgu Bilig

KP : İyi Prens Kötü Prens

KT : Kül Tigin

Kuanşi : Kuanşi İm Pusar

KuT. : Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası)

Maytr. : Maytrısimit

O : Ongi Yazıt

Sek. Yük. : Sekiz Yükmek

ŞU : Şine Usu Yazıtı

T : Tonyukuk

vd. : ve diğerleri

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. Adın edatının istem çerçevesi 69

Tablo 2. Ara edatının istem çerçevesi 75

Tablo 3. Aşnu edatının istem çerçevesi 78

Tablo 4. Basa edatının istem çerçevesi 81

Tablo 5. Berü edatının istem çerçevesi 87

Tablo 6. Birle edatının istem çerçevesi 92

Tablo 7. Bile edatının istem çerçevesi 95

Tablo 8. Burun edatının istem çerçevesi 99

Tablo 9. Eyin/iyin edatının istem çerçevesi 104

Tablo 10. Inaru/ıŋaru edatının istem çerçevesi 108

Tablo 11. Naru edatının istem çerçevesi 112

Tablo 12. Kedin/kidin edatının istem çerçevesi 116

Tablo 13. Ken/kin edatının istem çerçevesi 119

Tablo 14. Kesre/kisre edatının istem çerçevesi 121

Tablo 15. Kudı/kodı edatının istem çerçevesi 125

Tablo 16. Oza edatının istem çerçevesi 128

Tablo 17. Öŋi edatının istem çerçevesi 131

Tablo 18. Öŋin edatının istem çerçevesi 133

Tablo 19. Öŋre edatının istem çerçevesi 135

Tablo 20. Ötgürü edatının istem çerçevesi 139

Tablo 21. Ötrü edatının istem çerçevesi 143

Tablo 22. Sanı edatının istem çerçevesi..... 147

Tablo 23. Sayu edatının istem çerçevesi..... 150

Tablo 24. Sınar/sınaru edatının istem çerçevesi 153

Tablo 25. Tapa edatının istem çerçevesi..... 159

Tablo 26. Teg edatının istem çerçevesi..... 170

Tablo 27. Tegi edatının istem çerçevesi 178

Tablo 28. Tuşı edatının istem çerçevesi..... 182

Tablo 29. Ulatı edatının istem çerçevesi..... 186

Tablo 30. Utru edatının istem çerçevesi 189

Tablo 31. Üçün edatının istem çerçevesi 200

Tablo 32. Üze edatının istem çerçevesi 209

Tablo 33. Eski Türkçede Edatlar 213

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Ağaç diyagramı 8

Şekil 2. Edat düğümü ağaç diyagramı 9

Şekil 3.Tesnière ağaç diyagramı **22**

1. GİRİŞ

1. 1. Tezin Konusu

Bir milletin kültür tarihindeki en önemli hazinelerinin başında kuşkusuz dil gelmektedir. Dil bir milletin yaşam biçiminden, inançlarından, kurduğu sosyal, kültürel, siyasi hatta ticari ilişkilerden izler barındıran en değerli olgudur. Bu anlamda dili anlamak bir milletin kimliğini anlamanın da temel anahtarıdır, denilebilir. Bu bağlamda, Türk kültürünün layıkıyla anlaşılabilmesi için de önce Türk dilinin etraflıca anlaşılabilmesi gerekmektedir. Dilin birinci vazifesi ve doğası anlam oluşturmaktır. Çalışmaya konu olan edatlar ise Türk dil bilgisi kaynaklarında ve sözlüklerde genellikle "tek başlarına anlamı olmayan görevli sözcükler" ifadesi ile tanımlanır. Elbette dildeki her sözcük, Türkçe gibi eklemeli dillerde her biçimbirim anlama hizmet eder. Neticede edatların da 'görevi' anlam yaratmaktır. Bu yüzden tarihî metinlerdeki edatların işlev ve anlamlarının tam ve açık olarak anlaşılması Türk dili için çok önemli hatta zorunludur. Bu anlamda, çalışmanın konusu Eski Türkçe dönemindeki birincil edatlar ve bu edatların istem çerçevesidir.

1. 2. Tezin Gerekçesi

Türkçede edatların ve oluşturduğu edat öbeklerinin istemi Genel Türkçe Sözlük, Tarihî ve Çağdaş Türkçe dil bilgisi kaynaklarında çoğunlukla belirtilmez. Bu durum hem edat sözcük türünün işlevlerinin anlaşılmasında hem de edatların anlamsal açıdan değerlendirilmesinde bazı eksikliklerin doğmasına neden olmaktadır. Genel Türkçe sözlüklerde edat tanımlarında dil bilgisel bilgi birimi olarak zorunlu (ad durum) biçim

birimleri hakkında sistemli bir bilgi verilmemesi de bazı anlam boşlukları ve tutarsızlıklar oluşturur.

Eski Türkçede edatların söz dizimsel ve mantıksal istem sınırlarının çizilmemesi ve istemin anlama etkilerinin açıklanmaması cümle ve metin yorumlamalarında bazı eksikliklere neden olmaktadır. Ayrıca tarihsel metinlerdeki edatların istemlerine göre tasnifinin yapılmamış olması dil yadigârlarımızdaki zenginliklerin tam olarak ortaya çıkmasına engel teşkil eder. Bu çalışma, alandaki bahsedilen boşluk ve eksikliklerin varlığı dolayısıyla ortaya çıkmıştır.

1. 3. Tezin Amacı ve Önemi

Bu çalışmada, Eski Türkçe dönemi metinlerinde yaşayan edatları, edat öbeklerinin yapısını ve istemini tespit etmeyi amaçlanmıştır. Edatların bu istem potansiyellerinin söz dizimsel ve anlamsal yapıya nasıl katkıda bulunduklarının görülmesi ile de edat sözcük türünün anlamlandırılmasında ortaya çıkan bazı eksiklerin giderilmesi beklenmektedir. Ayrıca Türk dilinde edatların, istem bilgisi açısından, tarihî sürecini göstermesi bakımından da Türk dil ve anlam bilgisine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. 4. Tezin Kuramsal Temelleri

Bu çalışma bağımsal dil bilgisi ışığında istem bilgisi ve durum dil bilgisinin ortaya koyduğu temel ilke ve kavramlara dayanır. Çalışmada edatların istem bilgisi mantıksal, söz dizimsel ve anlamsal düzeyde incelenmiştir. İstem kavramının çıkış noktası olan bağımsal dil bilgisi terminolojisine dayanarak edatların istem bilgisini söz dizimsel ve mantıksal açıdan değerlendirirken ayrıca anlamsal istemin tespit edilmesinde durum dil bilgisi ve rol kuramından faydalanılmıştır.

1. 5. Kapsam ve Sınırlılıklar

Bu çalışma Eski Türkçede (Orhun, Uygur, Karahanlı Türkçesi dönemi) edatlarının istem bilgisini temel almıştır. Edatların tespit edilmesinde Orhun Türkçesi dönemine ait Orhun Yazıtları, Şine Usu ve Öngi yazıtı; Uygur Türkçesi dönemine ait Altun Yaruk Sudur, Hüen-Tsang Biyografisi, Huastuanift, Irk Bitig, Kuanşi İm Pusar, Maytrısimit, Sekiz Yükmek; Karahanlı Türkçesi dönemine ait Atabetü'l-Hakayık, Divânu Lügâtit-Türk, Kutadgu Bilig, Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası) eserlerinde tespit edilen birincil edatlar dikkate alınmıştır. Taranan eserlerde 32 birincil edat bu çalışmanın temelini oluşturmuştur. Çalışmaya konu olan Orhun dönemine ait 12, Uygur dönemine ait 24, Karahanlı dönemine ait 22 ve toplamda 32 farklı birincil edatın 20 farklı anlamsal rol yükleyebildiği, 6 farklı tamlayıcı türü ve yapısı ile 43 farklı söz dizimsel istem çerçevesi kurabildiği tespit edilmiştir.

1. 6. Tezin Yöntemi

İstem, sözlüksel ve söz dizimsel bir olgudur. Dil bilgisel bir özellik olarak da görülen istem sözlüksel unsurların bir özelliği olarak sözlüklerde betimlenir. Edatlar sözlüksel anlamı olmayan ancak öbek yapıda bulunduğu tamlayıcılar ile anlamsal ve işlevsel olarak kendini gösterebilen sözcükler olması yönüyle istem çerçevesinin anlaşılması büyük önem arz etmektedir.

Bu çalışma istem bilgisi ve durum dil bilgisi ışığında Türkçede edatların istemini ele almaktadır. Çalışmada edatların istem bilgisi mantıksal, söz dizimsel ve anlamsal düzeylerde değerlendirilmiştir. Veriler tarihî dönemlere ait metinlerin taranması yoluyla oluşturulmuştur. Elde edilen verilerde edat öbekleri ve oluşturduğu düğümler ayraçlama yöntemi ile söz dizimsel istemlerine göre sınıflandırılmış ve anlamsal istemleri hakkında tespitlerde bulunulmuştur.

Eski Türkçede edatlar mantıksal düzeyde, *tegi* edatı hariç, bir istemli olduğundan mantıksal istemlerine göre ayrı bir sınıflandırmaya ihtiyaç duyulmamıştır.

Söz dizimsel istem düzeyinin gösteriminde ise günümüz bağımsal dil bilgisi çalışmalarında yaygın olarak kullanılan işaretleme yöntemlerinden "ayraçlama" tekniği hem işlevsel hem de açıklayıcı olması yönüyle bu çalışmada da tercih edilmiştir. Bu gösterimde Türkçenin yapısına uygun olarak *tamlayıcı*+$_{durum\ eki}$+*edat*+ *üst yönetici* sıralaması güdülür. Bu bağlamda tamlayıcının şekil bilgisel durumunu göstermek için Banguoğlu ve Doğan'ın *kim* sözcüğü temelinde *kimi, kime, kimden vb.* biçimlerini kullanmalarına karşılık, bu çalışmada isim durum biçimlerini işaretlemede özel bir sözcük kullanılmamıştır. Bunun yerine istem çerçevesinde edatın;

1. tamlayıcısının türü: *isim, zamir, sıfat-fiil* vb.,

2. tamlayıcının yüklendiği durum biçim birimi: *AYR, YÖN, İLGİ* vb.,

3. edat öbeğini yöneten, yani üst yönetici olan ve edatın ardından işaretlenen sözcüğün türü: *fiil, isim, sıfat* vb. biçiminde işaretlenmiştir.

Söz dizimsel ve şekil bilgisel istem hakkında bilgi veren işaretlemede;

Örnek: (1) isim (2)$_{<BUL/AYR>}$+ (3)ADIN (4) fiil

(1) *isim* tamlayıcının sözcük türünü; (2) $_{<BUL/AYR>}$ tamlayıcının yüklendiği isim durumunu: (3) *ADIN* bahsi geçen edatı; (4) *fiil* ise edat öbeğinin yönetimi altında olduğu sözcük türünü yani cümlede edat düğümünü isteyen sözcük türünü belirtmektedir.

1a. "*Türk* <u>*bodun*$_{(T\text{-}isim+Ø)}$</u> *üçün*$_{(edat)}$ tün udımadım küntüz <u>*olurmadım*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$</u>" KT D 27.

Bu cümlenin biçim bilgisel ve söz dizimsel istemi şu şekilde işaretlenir: *isim*$_{<Ø>}$+ *ÜÇÜN*+ *fiil***.** Bu yapıda, tamlayıcının sözcük türü hem anlamsal istemi etkilediğinden hem de edatların tamlayıcılarından istedikleri sözcük türü sınırlılıklarını görmek açısından tamlayıcının türü *isim*$_{<Ø>}$ şeklinde işaretlenmektedir. Bu işaretleme *üçün* edatının tamlayıcı olarak yalın durumda bir *isim* istediğini göstermektedir. Edattan sonra gelen sözcük türü ise, *1a*'da *fiil*, edat öbeğinin yöneticisi olan sözcük türünü yani üst yöneticiyi göstermektedir. Ancak Türkçenin yapısı ve imkânları gereği bazen yüzey yapıda görülemeyen üst yöneticiler bulunabilmektedir.

1b. "on ok oglıŋa tatıŋa$_{(T\text{-}isim)}$ tegi$_{(edat)}$ bunı körü biliŋ" (On ok oğullarına, yabancılarına kadar (herkes) bunu görüp bil(s)in.) KT G 12.

Bu cümlede üst yönetici olan "herkes/tüm insanlar" gibi varlık adları ile tamamlanabilecek bir sözcüğün üst yönetici olduğu aşikârdır. Ancak bu sözcük yüzey yapıda görülmez, böyle bir sözcüğün varlığı derin yapıdan anlaşılır. Çünkü bu cümlede bir sınırlandırma anlamı veren edat, bu işlevini yerine getirmek için üst yönetici olarak sınırlandırılacak bir varlığa ihtiyaç duyar. Çalışmada bu öge için "eksiltili öge" ifadesi kullanılmış ve eksiltili ögeler yay ayraç ile gösterilmiştir. Böyle bir durumda *1b'*de edatın istem çerçevesinin işaretlemesi *isim$_{(YÖN)}$+TEGİ+(isim)* şeklinde yapılabilir.

Şekil bilgisel istemin gösteriminde tamlayıcıların yüklendikleri *yalın durum için Ø; yönelme durumu için YÖN; ilgi durumu için İLGİ; belirtme durumu için BEL; ayrılma durumu için AYR* yapıları adı geçen isim durumlarının işaretleyicisi olarak kullanılmıştır. Orhun Türkçesi döneminde, ayrılma durumu biçim birimi *+DIn* yapısının henüz gelişmemiş olması ve *+DA* durum biçim biriminin hem ayrılma hem bulunma durumu işaretleyicisi olduğu malumdur. Üstelik Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde hem ayrılma hem bulunma durumu için *+DA* yapısının kullanılması ile *+DIn* biçim biriminin de ayrılma durumu için işlevselleşmesinden ötürü bu iki yapı ayrı ayrı işaretlenmiştir. Bu gereklilik, bahsedilen iki dönemde ayrılma durumunun iki farklı biçimi ile, hatta aynı metin içerisinde bile, birlikte kullanılmasından doğmuştur. Bu yüzden *+DA* biçim birimli ayrılma durumu taşıyan tamlayıcılar için *BUL/AYR* işaretleyicisi kullanılmıştır.

Burada ayrıca bir açıklama da edatların belirtme biçim birimli tamlayıcıları ile ilgili yapılmalıdır. Türkçenin aynı ses ve yapılara sahip biçim birimlerin farklı işlevleri yüklenmesi gibi farklı ses ve yapılara sahip biçim birimlerin de aynı işlevleri yüklenebildiği görülebilmektedir. Türk dilinde sıkça nöbetleşme terimiyle de karşılanan bu durum hakkındaki tartışma çalışmanın kapsamı dışında olduğundan burada derinlemesine bir açıklama yapılmayacaktır. Ancak Eski Türkçe döneminde *+nI* belirtme eki ile yüklediği ilgi biçim biriminin işlevi arasındaki ilişki de bu hadisenin yaşandığı biçim birimlerden birine örnek teşkil etmektedir. Özellikle Orhun, Uygur ve kısmen de Karahanlı Türkçesinde *üçün, teg, birle, üze* edatları ile birleşen şahıs ve işaret zamirleri biçim bilgisel olarak ilgi eki değil, belirtme eki taşır (Karahan 1999: 1). Bu çalışmada belirtme eki ile karşılanan ve *BEL* işaretleyicisi ile gösterilen söz dizimsel yapılarda, özellikle zamir türündeki tamlayıcılarda, bahsedilen biçimlerde ilgi ekinin işleviyle tespit edilmiştir. Ancak söz dizimsel istemin

gösteriminde biçimsel yapı ön planda tutulduğundan bu durumun görüldüğü yapılar yine *tamlayıcı*$_{<BEL>}$+*EDAT* biçiminde işaretlenmiştir.

"*bizni*$_{(T\text{-}BEL)}$ üçün (buyan) edgü kılınç kıltılar" AY 20/6.

"*anı*$_{(T\text{-}BEL)}$ üçün ilig ança tutmış" KT D 3.

İsim cümlelerinde yüklem görevinde olan sözcüklerin öbek yapılardakinden farklı söz dizimsel ve anlamsal çerçeveleri sahip olduğundan yüklem konumunda işlev gören edatlar bu çalışma kapsamı dışında tutulmuş sadece öbek yapı içerisinde bulunan edatların istem çerçeveleri incelemeye alınmıştır.

İstemin işaretlemesinde bu şekil bilgisel özelliklerin yanında istem değişimlerinin-varsa- dönemler arasındaki durumunun daha açık bir şekilde anlaşılabilmesi için her edat kronolojik olarak işlenmiştir. Sırasıyla Orhun, Uygur, Karahanlı Türkçesi dönemleri ayrı ayrı incelenmiştir. Bir dönem içerisinde edatın tanıklanabilen örnekleri üzerinden önce söz dizimsel istemi işaretlenmiş ve ardından bu söz dizimsel istem çerçevesinde yükleyebildiği anlamsal rollere değinilmiştir.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

2. 1. Bağımsal Dil Bilgisi

Bağımsal dil bilgisi (Alm. *Dependenzgrammatik, Abhângigkeitsgrammatiky* Fr. *grammaire de dependances*, İng. *dependency grammar*) cümlenin çözümlenmesinde, çekimli fiilden yola çıkarak fiillerden kurulu soyut cümle yapılarını belirlemeyi amaçlayan dil bilimi akımıdır (Vardar 2007: 30). Daha basit bir tanımla denebilir ki; bir cümlede sözcükler çeşitli hiyerarşik durumlara göre bağımsallık ilişkisi içerisindedir ve bu hiyerarşik ilişkileri çözümlemeye çalışan dil bilgisi kuramı bağımsal dil bilgisi olarak anılır. Cümlede hiyerarşik ilişkinin en tepesinde yüklem yer alır. Bu yüklem işlevindeki sözcük çoğunlukla fiillerdir ve yüklem, bağımsallık ilişkisi içinde başka bir sözcüğe bağlı değildir. Eğer bir sözcük hiçbir sözcüğe bağlı değilse bu sözcüğe cümlenin kökü (root)[1] denir (Debusmann 2000: 2). Bu bağımsallık ilişkilerini fiil temelinde ortaya koyan, kuramın kurucusu Lucien Tesnière ve bağımsallık teorisini ortaya attığı *Elements de Syntaxe Structurale* adlı eserinin yayımlandığı tarih (1959) ise bağımsal dil bilgisinin kuruluş yılı kabul edilir.

Tesnière'in teorisinin adı aslında *yapısal sentaks (syntaxe structurale)* idi ve takipçileri tarafından *bağımsal dil bilgisi (dependency grammar)* olarak adlandırıldı (Golzar 2015: 4). Ancak kuramın kurucusu olarak kabul edilse de fiilin cümlede yönetici olduğu düşüncesi ilk olarak Tesnière'e ait değildir. Sanskritçe üzerine yaptığı çalışmalar ile tanınan ve tanımlayıcı dil bilimin de kurucusu kabul edilen (François-Pansonnet 2013: 184) Pānini, Tesnière'den önce dildeki yapısal bağımlılıklar üzerinde duran ilk bilim adamı olarak kabul edilir. "Kāraka" adı verilen kuramında Pānini'nin birleşik isimlerin ve cümlelerin yapısını betimlemek için biçimsel yapım kuralları kullandığı ve dil bilgisel ilişkiler (gramatical

[1] Çalışmasında *root* terimini kullanan Debusmann alternatif olarak *main* veya *central element* terimlerini sunmuştur. Bkz. Debusmann (2000).

relations) ile roller (gramatical roles) ayrımı yaptığı ifade edilir (Blake 1994: 65- 66). Pānini'ye nazaran daha yakın zamanda ise, 13. Yüzyılda, Siger von Kortrijk de bu konudan söz etmiş, Thomas von Erfurt ise "dependentia" (bağımsallık) kavramını kullanmıştır (Weber 1997: 13). Ayrıca Avrupalı psikolog Karl Bühler'in de Sprachtheorie (1934) adlı yapıtında istem fikrinden bahsettiği dile getirilir (Rickheit ve Sichelschmidt 2007: 164).

Ancak fiilin cümlenin merkezi olduğu yani cümleyi yönettiği anlayışı *birleşim değeri (valenz)* terimi ile ilk kez 1948'de Solomon D. Kaznelson ve ardından 1949'da ise A. Willem de Groot tarafından kullanılmıştır. 1960'lı yıllarda kuramsal dil bilimi uzmanı Karl Bühler metaforik bir ifadeyle her dilde bazı sözcüklerin kendine yakın olan diğer sözcükleri seçtiğini belirterek bağımsallığa göndermede bulunur (Darancık- Balcı 2017: 148). Bağımsal dil bilgisi üzerine çalışan diğer dil bilimciler arasında Hays (1960, 1964), Gaifman (1965), Robinson (1970), Boeder (1979), Anderson (1971), Hudson (1984), Engel (1982) Mel'čuk (1988), Sgall, Hajičová ve Panevova (1986) ile Liu (2009) sayılabilir.

Tesnière'in ortaya attığı bağımsal dil bilgisi kuramı, cümleyi oluşturan ögeler arasındaki soyut bağımlılığa ağırlık verir. Bu bağımlılık genellikle Tesnière'in kullandığı bir ağaç diyagramı ile modellendirilir. Tesnière'in modeli cümlenin çizgisel düzeni ile yapısal düzeni arasındaki farka dayanır. Tek boyutlu olan çizgisel düzen konuşma sırasında gerçekleşir ve gözlemlenebilir. Yapısal düzen ise çok boyutlu ve gizlidir (Aydın-Torusdağ 2013: 190). Tesnière'in *stemma* (ağaç diyagramı) adını verdiği grafikle ortaya koyduğu bağımsallık aslında bu yapısal düzene aittir. "Kardeşim bugün Ankara'ya gidiyor." cümlesinin ağaç diyagramındaki gösterimi şu şekilde yapılabilir:

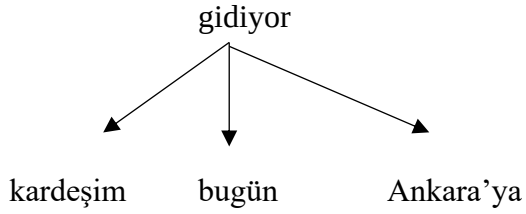

Şekil 1. Ağaç diyagramı

Tüm ögelerin *git-* fiili tarafından yönetildiği Şekil 1'de tamlayıcıların yatay düzlemde eşit sırada olduğu görülmektedir. Ancak edat düğümlerinde edat fiile (ya da bazı söz dizimsel düğümlerde isim ya da sıfatlara) bağlı iken edatlar, edat öbeğinin yöneticisidir ve tamlayıcıları doğrudan edatın yönetimi altındadır. Bu tamlayıcılar edat olmadan hiyerarşik düzende üst yönetici olan öge (bu örnekte fiil) ile bağ kuramazlar. "Kardeşim bugün annem ile Ankara'ya gidiyor." Cümlesinin ağaç diyagramında gösterimi aşağıdaki gibidir:

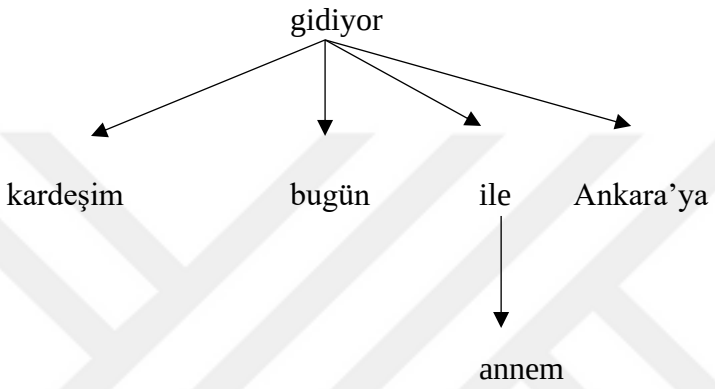

Şekil 2. Edat düğümü ağaç diyagramı

Çekimli fiil, cümlenin bütün ögelerini kendisine bağımlı kılan ve bunlarla birlikte cümleyi oluşturan *yönetici (governor)* ögedir (Vardar 2007: 30). Yönetilen bağımlı ögelerse, ikiye ayrılır: *tamlayıcılar (actants)*[2] ve *şartlar (circumstants).*

Tesnière eserini üç ana bölüme ayırmıştır. Birinci bölüm *The connection* adını taşır A, B, C, D, E olmak üzere beş bölüme ayrılır; ikinci bölüm *Junction* ve üçüncü bölüm olan *Transfer* A, B, C, D, E, F, bölümlerinden oluşmaktadır. Birinci bölümün *Book A* kısmı *Preamble* olarak adlandırılmış genel terimlerin açıklandığı bölümdür. *Structure of simple sentence* adını taşıyan *Book B* ve *Valency* adını taşıyan *Book D* bölümlerinde istem konusu ele alınmaktadır.

[2] Bu çalışmada, bağımsal dil bilgisinde kullanılan *actant* ya da *complement* terim alanına karşılık Türkçe "tamlayıcı" ifadesi tercih edilmiştir.

Tesnière teorisinde, söz dizimsel bir yapı olarak cümlenin merkezinin fiil olduğu, merkezde bulunan bu fiilin cümledeki diğer unsurlarla *bağımsallık* (dependency), *istem* (valency) ve *hiyerarşi* (hierarchy) ilişkisi içinde bulunduğu düşüncesini ileri sürmüştür. Cümlede fiilin, merkez öge/yönetici konumunda bulunması bağımsal dil bilgisi açısından iki önemli kavramı ortaya çıkarmıştır: *bağımsallık* ve *istem.* Bağımsallık, bir öbek yapıda ya da cümlede sözcüklerin cümlede birbirleri ile oluşturdukları soyut ilişkilerin adıdır. Bu bağımsallık sayesinde sözcükler bir araya geldiklerinde bir yargı bildirebilirler. Başka bir deyişle bağımsallık söz diziminin oluşmasını sağlayan ilişkidir. İstem terimi ise cümledeki unsurların fiille olan bu bağımsal ve hiyerarşik ilişkisinden ortaya çıkmış bir kavramdır. Bağımsal dil bilgisine göre istem, fiilin yönetebilme gücü ve kapasitesini ifade eder.

Tesnière, *Structure of the simple sentence* adlı bölümde fiil düğümünü tiyatral bir performansa benzetir. Fiil düğümü tıpkı tiyatroda olduğu gibi çoğu zaman süreç, oyuncu ve koşulları içerir. Burada *süreç* fiili (verb), *oyuncular* tamlayıcıları (actant) ve *şartlar* ise eklentileri (circumstances) temsil etmektedir. Tamlayıcılar daima ad ya da ad eş değerinde sözcüklerdir. Şartlar sürecin çözüldüğü zamanın, yerin, durumun vb. sonuçlarını ifade eder. Şartlar daima zarf ya da zarfa eş değer yapılardır (Tesnière 2015: 97).

Tesnière, ad, zarf ve sıfat cümlelerinde fiilin merkezde olmadığını ya da basit cümlelerde fiilin her zaman merkezde bulunması gerekmediğini söylerken, fiil cümlesinin merkezinde daima fiil olduğunu öne sürer (Tesnière 2015: 98). Tesnière'in fiil cümlesi tanımı geleneksel dil bilgisi tanımlarından oldukça farklıdır. Geleneksel anlayışta özne, hakkında konuşulan unsurken yüklem söylenen şeydir. Aristoteles'in mantıksal dil biliminde kurduğu geleneksel özne-yüklem anlayışının günümüzde hâlâ o çağın cümle anlayışının devam eden bir kalıntısı olduğunu ileri sürer. Bu geleneksel anlayışa göre yüklem ve özne cümlede eş değer bir konumda olmasına karşın, Tesnière'in cümledeki hiyerarşik düzen düşüncesine göre yüklem özneden daha fazla unsur içermesinden dolayı özneyle eş değer konumda olamaz (Tesnière 2015: 99).

Tesnière, tamlayıcıların sayısını fiil düğümünün yapısı için öncelikli unsur kabul eder. Her fiil aynı sayıda tamlayıcıya sahip değildir. Bazı fiillerin hiç tamlayıcısı yokken, bazılarının bir, bazılarının iki veya üç tamlayıcısı olabilir (Tesnière 2015: 101). Aslında özneyi fiil için tamlayıcı kabul eden anlayışa göre tamlayıcısız bir fiil mümkün değildir. Ancak Tesnière burada tamlayıcısız fiillerden (avalent verbs) bahsederken ilk olarak Latinceden örnek verir ve bu tamlayıcısız fiillerin meteorolojik olayların anlatımında

kullanılan fiiller olduğunu belirtir. Latince *pluit* fiili "*yağmur yağmak", neige "kar yağmak"* anlamına gelir ve tamlayıcıya ihtiyaç duymaz, der. Bu durumu yine bir drama sahnesinden örnekle açıklar: Bir drama sahnesinde kar yağarken hiçbir aktöre ihtiyaç yoktur, perde açılır ve kar yağmaya başlar. Tıpkı bunun gibi bazı fiiller de hiçbir tamlayıcıya ihtiyaç duymazlar (Tesnière 2015: 101).

Tesnière'in *circumstants* olarak adlandırdığı, çalışmada *seçimlik öge* terimi ile anılan, tamlayıcılar fiil için seçimlik istemi oluşturan unsurlardır. Yani geleneksel dil bilgisi anlayışında zarf tümleci, edat tümleci olarak adlandırılan yapılar fiil için zorunlu istem olmadığından bu unsurlar *eklenti* (adjunct) olarak adlandırılır. Seçimlik ögeler, birbiri ile çelişmediği sürece, cümlede sınırsız sayıda olabilir. Bu yapılar cümlede olmadan da fiil anlamını tamamlar ancak seçimlik ögeler fiilin anlamının genişlemesine yardımcı olması bakımından tercih edilir.

Tesnière'in bağımsal dil bilgisi kuramı, cümlenin yapısı ve cümledeki ögelerin birbiriyle ve öbek yapıların da hem kendi içinde hem de diğer öbek yapılarla ilişkilerini yapısal olarak ortaya koyan bir kuramsa da daha sonra bu yapının anlamsal, söz dizimsel ve biçim bilgisel boyutlarının incelenmesi anlamında bir çıkış noktası olmuştur. Bu kuramdan ilham alan ve kuramı geliştiren araştırmacılar yukarıda sayılmıştır. Örneğin Chomsky'nin, *üretici dönüşümsel dil bilgisi* kuramı da bu anlamda benzerlikler arz eden bir kuramdır. Kuramda yer alan *yönetim ve bağlama* (goverment and binding) teorisi de istem teorisi ile ufak farklılıklar dışında birbirine benzemektedir. *Yönetim ve bağlama* teorisinde yönetim ilkesi, cümle içinde bir sözcüğün veya sözcük öbeğinin başka sözcük ya da sözcük öbeği ile kurduğu söz dizimsel bağı gösterir. Bu sözcükler birbirlerine bazı şekil bilgisel biçimleri şart koşarlar. Yönetim ve bağlama cümlede ögelerin birbiriyle kurabilecekleri ve kuramayacakları anlam ilişkilerini her ne kadar yapısal olarak inceleyen söz dizim teorisi olsa da anlam bilimsel ve şekil bilgisel boyutları da vardır (Demirci 2017: 189). Tesnière'nin kuramında neredeyse hiç görülmeyen anlamsal boyut Chomsky'nin kuramında durum teorisi ile açıklanır.

Bağımsallık ile ilgili çalışmalar Tesnière'den sonra farklı boyutları ile incelenmiş ve büyük aşamalar kaydetmiştir. Örneğin bağımsal dil bilgisi üzerine çalışmalarıyla ünlü dil bilimcilerden Igor Aleksandrovic Mel'cuk, bağımsallığı, doğal dillerin cümle yapısında iki sözcük arasındaki ilişki olarak tanımlar ve üç boyutlu bir bağımsallık ilişkisinden bahseder: *1. anlamsal bağımsallık (semantic dependency, 2. söz dizimsel bağımsallık (syntactic*

dependency), 3. Biçim bilgisel bağımsallık (morphological dependency) (Mel'cuk 1988: 160-129). Bugün sadece söz dizimsel boyuta saplanıp kalmayan çok boyutlu ve disiplinler arası çalışmaların temeli olan bağımsal dil bilgisi ile yapılan belli başlı çalışmalara bölüm *2.2* ve *2.3.* 'te değinilmiştir.

2. 2. İstemle İlgili Yabancı Alanyazında Yapılan Çalışmalar

Bağımsal dil bilgisi ve istem bilgisinin kurucusunun Fransız dil bilimci Lucien Tesnière olduğundan ve 1959 yılında yayımlanan eseri "*Elements de Syntaxe Structurale"*dan bağımsal dil bilgisi bölümünde detaylı olarak bahsedildiği için burada tekrar anlatılmayacaktır. Ancak şu noktaya değinmek gerekir ki Tesnière, çalışmasında yirmiden fazla dili incelemiş ve altmış farklı dilden (içlerinde Türkçenin de olduğu) örnek cümle yapıları vermiştir. Aslında Tesnière, bu kadar fazla sayıda ve farklı dillerden örnek cümle yapıları kullanmasıyla teorisinin tüm dillere ve dil bilgisi çalışmalarına uygulanabileceğini belirtmiştir (Ágel ve Fischer 2009: 224 akt. Golzar 2015: 4).

İstemle ilgili çalışmalar Tesnière'in eserinin yayımlanmasından sonra özellikle Alman dil biliminde büyük gelişme göstermiştir. Bu tarihten sonra istem üzerine çalışan Alman dil bilimciler arasında Ágel, Ballweg, Eichinger, Engel, Fischer, Hellwig, Heringer, Ickler, Jacobs, Shumacher, Welke sayılabilir. Bu çalışmalardan belki en önemlisi olarak Wilmos Ágel vd. (2003)'nin editörlüğünü yaptığı iki ciltlik *Dependz und Valenz* örnek gösterilebilir. Bilgisayarlı dil bilimi, bilişsel dil bilimi, söz dizimi, istem sözlükçülüğü gibi alanlarda yazılmış toplam 122 makalenin yer aldığı bu eser, istem dil bilgisinin en hacimli ve metodolojik açıdan birçok farklılıkların yer aldığı önemli bir kaynaktır.

Almanlar özellikle istem sözlükleri alanında bir ekol oluşturacak kadar geniş ve çok yönlü çalışmalar ortaya koymuştur. Fiillerin istem sözlükleri için Helbig ve W. Schenkel (1991), Engel ve Schumacher (1976), Schumacher (1986); sıfatların istem sözlükleri için Sommerfeldt ve Schreiber (1983); karşılaştırmalı istem sözlükleri için Engel vd. (1983), Bianco (1996); etimolojik açıdan ilişkili sözcüklerin istem sözlükleri için Sommerfeldt ve Schreiber (1996) Alman dil bilimindeki en dikkat çekici istem sözlüğü çalışmaları arasında gelir (Doğan 2016: 255).

Ayrıca Almanca üzerine yapılan artzamanlı istem (diachronic valency) çalışmaları alanında Albrecht Greule (1973, 1982, 1995), Jarmo Korhonen (1978), Hugh Maxwell (1982), Vilmos Ágel (1988), Werner Abraham (2005) isimleri sayılabilir.[3]

Bunlar dışında Alman dil bilimci Ralph Debusmann *An Introduction to Dependency Grammar (2000)* adlı bağımsal dil bilgisi ile geniş kapsamlı bilgilerin yer aldığı çalışma altı ana bölümden oluşur: 1. Giriş; 2. Temel terimler; 3. Bağımsal dil bilgisi ve öbek yapı bilgisini açıkladığı bölüm; 4. Duchier (1999)'ın yaklaşımına göre yeni bir bağımsal dil bilgisi formülü sunduğu bölüm; 5. Bağımsal sözcük dizimlerine vurgu yapan farklı yaklaşımları ortaya koyduğu bölüm ve 6. Sonuç bölümü. İstemin farklı görünümlerine işaret eden dil bilimcilerden Andreas Blombach, *Valenztheorie und Konstruktionsgrammatik,* adlı tezinde Welke (1988)'nin sınıflamasına dayanarak istemi iki ana başlıkta sınıflandırmıştır: nicel ve nitel. Nitel istemi ise söz dizimsel, anlamsal ve mantıksal istem olarak üç alt başlıkta değerlendirmiştir (Blombach 2012: 14).

İngilizce, istem sözlükleri alanında önemli gelişmeler kaydedilmiş dillerden bir diğeridir. Bunlardan bir tanesi de Herbst vd. hazırladığı *A Valency Dictionary of English* (2004) adlı eserdir. Eserde 511 fiil, 274 isim ve 544 sıfatın istemi hakkında bilgilerin verilmesinin yanı sıra, her sözcük için çok sayıda örnek cümleler yer almaktadır. Hunston ve Francis (2000)'nin İngilizce fiil, isim ve sıfatların sözcüksel yapı bilgisini betimlendiği *Grammar Patterns 1-2* yapı bilgisi bağlamında oluşturulmuş bir diğer sözlüktür.[4] Yine İngilizcenin çevrimiçi sözlükleri FRAMENET ve VERBNET istem bilgisi çerçevesinden oluşturulmuş önemli sözlüklerdir. Diğer çevrimiçi istem sözlüklerine eklenebilecek olan Çek ekolünün oluşturduğu VALLEX (Valency Lexicon of Czech Verbs) ve ENGVALLEX (English Valency Lexicon) önemli çalışmalardandır.[5]

Çek dil bilimi de istem alanında önemli aşamalar kaydeden bir diğer ekoldür demek yerinde olur. Çek dil bilimciler arasında sadece fiiller üzerine değil isim, sıfat gibi diğer sözcük türleri üzerine de istem çalışmaları yaygınlık kazanmıştır. İstem üzerine çalışan bazı Çek dil bilimciler arasında Cinková, Dvořák, Semecky, Hajič, Panevová, Sgall, Ondřej, Fučıková, Pajas, Popelka, Semecký, Šindlerová, Žabokrtský sayılabilir. Bunların dışında

[3] Geniş bilgi için bkz. Habermann (2007).

[4] Konuyla ilgili ayrıca bkz.: Francis vd. (1996, 1998).

[5] İstem sözlükleri için ayrıca bkz: Doğan (2006).

editörlüğünü Olga Spevak'ın yaptığı *Noun Valency* ise adların isteminin, fiillerin gölgesinde kalmasına karşı ortaya çıkmış bir çalışmadır. Eserde adların istemi Bulgarca, Çekçe, Almanca, Latince, Romence ve İspanyolca gibi birçok farklı dilde ve yapısal dil bilgisi, üretici dil bilgisi, işlevsel dil bilgisi gibi farklı yaklaşımlarla ortaya konulur (Spevak 2014: IV). Adların istemiyle ilgili Yakup Slama, *The Prepositional Phrase with The Preposition at as A Valency Complement of Nouns (2018),* adlı çalışmasından da söz etmek gerekir. Slama'nın tez çalışması olan bu eser, adların istem potansiyelinin asla zorunlu olmadığı yönündeki yaygın iddialara karşı koyulması ile önemlidir.

2011 yılından itibaren iki yılda bir olarak dünyanın önemli merkezlerinde ve önemli katılımlarla gerçekleştirilen uluslararası bağımsal dil bilgisi konferansları (International Conference for Dependency Linguistic- Depling) da bu alanda yapılan önemli çalışmaların ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

Bağımsallık ve istem, dil bilimin pek çok farklı dalında ilgi görmüştür. Bunlara örnek olarak dil verilerinin işlenmesinde çeşitli yazılım ve algoritmalarda da bağımsallık kuramından yararlanılmıştır. Bu anlamda bağımsallık, hiyerarşi ve istem konuları bilgisayarlı dil bilimi ve makine çeviri bilimi alanlarındaki çalışmalarda büyük önem kazanmıştır. Bu alanda öncü çalışmalarıyla Covington (1990) önemli bir kaynaktır. Günümüzde en büyük dil ayrıştırıcı ve çeviri makinesi olarak genel kabul gören Google, bağımsal dil bilgisinin metotlarından ve bağımlılık yapılarında kodlanan söz dizimsel ilişkilerden yararlanır.[6]

2. 3. İstemle İlgili Türkiye'de Yapılan Çalışmalar

Tahsin Banguoğlu, Türkiye sahasında dil bilgisi çalışmalarında istem terimini kullanan ilk kişidir. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* adlı eserinde istemi, fiillerin ve takıların ilişki kurdukları adlardan işleyişlerine göre belli çekim eklerini istemesine kendi ifadesiyle "belli bir isim hâli kovalaması" olarak tanımlar (Banguoğlu 2015: 386). İstem ilişkisinde *yöneten* için *isteyen, tamlayıcı* için *istenen* terimini kullanır. Özellikle çalışmanın konusu

[6] Daha fazla bilgi için bkz: https://ai.googleblog.com/2016/05/announcing-syntaxnet-worlds-most.html

olması yönüyle de *takı* olarak adlandırdığı edatların Türkçede dört türlü istemi olduğunu belirtir. Bu dört istem türü şunlardır: *1. Kim hâli isteyen takılar, 2. Kime hâli isteyen takılar, 3. Kimden hâli isteyen takılar, 4. Adı katkı alan takılar.* Bu dört başlık altında edatların -biçim bilgisel- istemlerini yüklendikleri isim durumlarına göre örneklendirmiş ve bunun yanında kurduğu anlamsal ilişkilere değinmiştir. Örneğin, *kim hâli isteyen takılar,* miktar, nitelik karşılaştırmaları yaparlar; *kime hâli isteyen takılar*, başlıca karşılaştırmalar yapar ve yer yön, sınır ilişkileri kurarlar (Banguoğlu 2015: 387).

Türkçe fiillerin istemiyle ilgili istem dil bilgisi çerçevesinde yapılan Şeyda Ozil, *Almanca Eylemlere Bağımsal Dil Bilgisi Açısından Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım* (1982) adlı doktora tezinde 292 Almanca fiili *bütünleyen sınıfları* açısından Türkçe fiillerle karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Ozil (1982), istem dil bilgisi ışığında Türkçe fiillerin kısmen ele alındığı ilk istem çalışması olması bakımından oldukça önemlidir. Ancak Ozil, çalışmasını istemin söz dizimsel görünümüyle sınırlı tutmuştur. Ozil (1982)'de merkeze Almanca fiillerin alınmasından ötürü Türkçe fiillerin istem potansiyeli ve kurduğu farklı söz dizimsel istem yapıları da tümüyle belirlenememiştir. Tez aynı zamanda Almanca- Türkçe iki dilli istem sözlüğü barındırmaktadır.

Türk lehçeleri açısından istem konusuna dikkat çeken araştırmacılarımızdan biri Mustafa Uğurlu' dur. 1999 yılında uluslararası sözlükbilim sempozyumunda sunduğu *Türk Lehçelerinin Aktarımında Valens Sözlüklerin Önemi* adlı bildirisinde istem bilgisinin farklı bir gerekliliğine değinmiş ve istemi fiilin gereklilik derecesine göre anlam yönünden etrafında belli boşluklar açması olarak tanımlamıştır. Sözcükler için istem bilgisinin, Türk lehçelerinin birbirine aktarılmasında önemli olduğu konusunda dikkat çekicidir. Uğurlu da çoğu araştırmacı gibi istemi fiil açısından ele almıştır. Bu boşlukları dolduran dil birlikleri *tamlayıcı* olarak adlandırılmış ve tamlayıcılar ikiye ayrılmıştır: *1. olmadıklarında fiilin anlam yönünden eksik kaldığı mecburi tamlayıcılar, 2. bulunmaları hâlinde fiilin anlamını daha da belirginleştiren tamlayıcılar* ise *ihtiyari tamlayıcılar* olarak tanımlanır.

İstemi bağımsal dil bilgisi ve fonksiyonel dil bilgisi kuramı çerçevesinde inceleyen bir diğer araştırmacı da Melek Erdem'dir. Çalışmasında Türkmen Türkçesinde mental fiillerin (2004a) ve hareket fiillerinin (2006) söz dizimsel istemin değişmesine bağlı olarak anlamsal farklılıklarını ele almıştır. Erdem, mantıksal istem için, *sayı istemi*; seçimlik ögeler için ise *fiilin niteleyici istemi* terimlerini kullanmıştır (2006: 41).

İstem konusunu lehçeler üzerinde çalışan isimlerden biri de Oktay Selim Karaca'dır. *Kazak Türkçesinde Fiillerin İstemi* (2011) adını taşıyan eserinde Karaca, geleneksel anlayışa yakın bir çalışma ortaya koyar.

İstemle ilgili önemli çalışmalardan biri de Nuh Doğan tarafından hazırlanan *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri (2011)* adlı doktora tezidir. Doğan, fiillerin istem potansiyellerini ve bu istem potansiyellerine göre ortaya çıkan anlam değişikliklerini temel alır. İstemi, Türkiye Türkçesinde fiillerin çok anlamlılık göstermesindeki nedenlerden biri olarak görür. *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü* ve *Türkçe Sözlük'ten* oluşturduğu verilerde çok anlamlılık gösteren 534 fiil üzerinde istem düzeylerini açıklamıştır. Doğan'ın bir fiilin sahip olduğu farklı istem çerçeveleri, onun farklı anlamlarının olduğunu ve isteme göre anlam değişikliğine uğradığını ileri sürmesi, istem bilgisinin Türkçede fiillerin anlamsal açıdan yorumlanmasında ne kadar gerekli olduğunu gösterir.

Doğan'ın doktora çalışmasından başka bu alanda *Çok İşlevlilik Açısından Türkçe Edatların Söz Dizimsel ve Anlam Bilimsel Yapısı (2014)*, *Türkçede Sıfatların İstem Bilgisi (2015a), Türkçe Sözlük'te İstem Bilgisi(2015b), İstem Sözlükleri ve Türkçe (2016), Türkçede İstem Değiştirimi I: Ettirgenleştirme (2017), Türkçede İstem Değiştirimi II: Edilgenleştirme (2018)* adlı çalışmaları bulunmaktadır.

Gürkan Gümüşatam'ın yine fiil temelli olan, *Türkiye Türkçesi Ağız Sözlüklerinin Hazırlanmasında İstem (Valenz) Verilerinin Gerekliliği Üzerine* (2014) adlı çalışması bu tezin de ortaya çıkmasında etkili olan temel problemlerden birine değinmektedir: sözlüklerde bazı dillik verilere yer verilmemesi. Gümüşatam, bu dillik verilere Türkiye Türkçesi ağız sözlüklerinde yer verilmemesinden ötürü hem yazı diliyle hem de diğer bölge ağızlarıyla sağlıklı karşılaştırmalar yapılmasının güçleştirildiğini ifade etmiş ve istem verilerinin önemini vurgulamıştır.

Türkiye'de istem bilgisi üzerine yapılmış kuramsal çalışmalardan biri de Işıl Aydın Özkan'a aittir. Aydın Özkan, *Evrensel Dil bilgisi ve Türkçede İstem (2018b)* başlıklı doktora çalışmasında istem kavramını evrensel dil bilgisinin üretici dönüşümsel dil bilgisi kuramı, yönetim kuramı ve rol kuramı temellerinde değerlendirmiştir. İstem kavramını Helbig ve Schenkel'in (1991) ortaya koyduğu üç düzeyde sınıflandırmış ve Türkçede istemi mantıksal, anlamsal ve söz dizimsel açıdan incelemiştir. Ayrıca istemin Türkçede genel olarak fiil

temelli ele alınmasına karşın Aydın Özkan çalışmasında edatların, sıfatların ve adların da istem değerinin olduğuna yer vermiştir.

Aydın Özkan'ın doktora tezinin dışında, istem üzerine *Türkçede İstemi Değiştiren Anlamsal Süreçler (2017a), Türkçede İstemi Artıran Biçimbilgisel Kategoriler (2017b), Türkçede İstemi Azaltan Biçimbilgisel Süreçler (2018b)* adlı makaleleri de Türk dili araştırmaları alanına katkı sunan önemli çalışmalardır.

Dilek Uzunkaya'nın doktora çalışması olan *Altun Yaruk, Maitrisimit ve Huastuanift Örneğinde Eski Uygur Metinlerinde İstem ve Bağımlılık (2020)* dil malzemesini Eski Türkçenin oluşturduğu ender istem çalışmalarındandır. Uzunkaya, bağımsal dil bilgisi kuramı temelinde, adı geçen üç eserden yola çıkarak Eski Uygur Türkçesinde fiillerin istem potansiyelleri ve istem değişiklikleri üzerinde durmuştur.

Bu çalışmaların dışında istem terimini kullanmasa da, bunun yerine *fiil-tamlayıcı ilişkisi, bileşim değeri, fiil rejimi* gibi farklı terimler kullanan, kimi araştırmacıların fiillerin istem değerlerini incelediği bazı çalışmalar da mevcuttur. Nasrullah Özsoy, 1993 tarihli *Eski Anadolu Türkçesinde Hâl Eklerinin Fiillerle Münasebeti* adlı doktora çalışmasında Eski Anadolu Türkçesine ait üç eserden (Süheyl ü Nevbahar, Yusuf ve Zeliha, Garibname) taradığı verileri durum eki alan bütün adları aldıkları eklere göre sınıflayıp adların cümle içindeki anlamlarına göre ayrı başlıklar altında değerlendirmiştir.

İstem üzerine çalışan bir diğer araştırmacı ise Esin İleri'dir. 1996 yılında VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi konferansında sunduğu bildiride *valens/valenz* terimi için Türkçe karşılık olarak *birleşim değeri* adlandırmasını kullanmıştır. İleri, çalışmasında Helbig'in (1992) üç aşamalı yöntemini uygulamıştır. Bu anlamda verdiği örnek fiiller üzerinde mantıksal, söz dizimsel ve anlamsal istemi incelemiştir. İleri de, tıpkı Helbig'in fiillerin istemlerine göre aldığı anlamı değil de tamlayıcıların anlamları üzerinde durması gibi tamlayıcıların anlamlarını vermekle yetinmiştir (İleri 1996: 160).

Leylâ Karahan, *Fiil Tamlayıcı İlişkisi Üzerine (*1997) adlı yazısında o tarihe kadar hazırlanan Türkçe dil bilgisi kaynaklarında fiilin tamlayıcılarıyla olan ilişkisinin geçişli-geçişsiz kategorisinden bahsedilmesinden ibaret olduğu sorunundan yola çıkmıştır. Ancak bu geçişli-geçişsizlik kategorisinin sınırlarının da net olarak çizilemediğini vurgulayan Karahan, aslında Türkçede fiillerin *tamlayıcılı fiiller* ve *tamlayıcısız fiiller* olarak iki kategori oluşturduğunu söylemiştir.

Genel kabul olarak yükleme durumlu isimlerin fiiller için nesne kabul edilmesine karşın, Karahan için fiilin tamlayıcısının, yani fiilin gerçekleşmesi için gerekli olan nesnesinin, taşıdığı durum eki sınıflandırma açısından bir ölçüt değildir. Karahan'a göre ölçüt, fiilin gerçekleşmesi için özneden başka bir varlığa/nesneye ihtiyaç duyup duymadığıdır. Eğer bir tamlayıcıya ihtiyaç duyuyorsa da alacağı 'durum ekini' fiilin anlamı belirler. Bir fiilin yüklendiği anlama göre tamlayıcısına atadığı durum değişebilirken, aynı fiil başka bir anlamda iken tamlayıcıya gerek duymayabilir (Karahan 1997: 212). Karahan'ın, Türkçede bazı fiillerin aynı anlamda lehçe veya ağızlara göre durum tercihinin farklı olabileceğini vurgulaması da dikkate değerdir. Ayrıca Karahan, fiillerin tamlayıcılarla ilişkisinde sadece biçim birimsel ögelere bakmak yerine, fiilin ve tamlayıcının anlamsal açıdan da değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Zeynep Korkmaz, *Batı Anadolu Ağızlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekim Ekleri ve Fonologie-Morphologie Bağlantısı* (1995) adlı çalışmasında fiillerin istemi için "fiil rejimi" terimini kullanır. Korkmaz, Batı Anadolu ağızlarında bazı durum eklerinin nöbetleşmesinin tam olarak nöbetleşme sayılamayacağından, çünkü bu değişkelerin kurallaşma göstermemesinden yola çıkarak özellikle bazı dar bölgeli ağızların aynı fiil için farklı isim durumlarını istemelerinin sebebini fiil rejiminde aramaktadır. Çünkü durum eklerinde yapılan değişikliklerin, fiilin cümleden cümleye değişik anlamlar veya anlam incelikleri ile kullanılmış olmasında yattığını söyler (Korkmaz 1995: 225).

Nadir Engin Uzun, *Ana Çizgileriyle Evrensel Dil bilgisi ve Türkçe* (2000) adlı eserinde isteme evrensel dil bilgisi ışığından bakmış ve rol kuramına bağlı olarak değerlendirdiği "*üye ve üye yapısı"* ile "*rol ve rol yapısı"* başlıkları altında, bir fiilin sözlükçede belirtilmeyen yankategorileme eksikliğinin anlamsal ve dil bilgisel bozukluk ya da eksiklik yaratabileceğini örneklemiştir. Cümlelerin yankategorileme çerçevesindeki eksiklik ya da fazlalığın dil bilgiselliği etkilediğini vurgular. Fiilin istemini cümlenin yankategorilemesi olarak adlandıran Uzun'a göre, fiilin başkanlığında kurulan bir cümlenin üye yapısının bilinmesi gerekmektedir. (Uzun 2000: 99) Burada Uzun'un bahsettiği üye yapısının bilinmesinden kasıt fiilin mantıksal istemidir. Uzun, üye yapısının anlamsal bilgiyi tam olarak sunmadığını ifade eder. Örneğin üye yapısı bir fiilin kaç üyesi olması gerektiğini söyler ancak bu üyelerle fiil arasındaki anlamsal ilişkiyi ortaya koymaz. Bu noktada Uzun anlamsal istem düzeyini rol kuramıyla açıklar.

Mevlüt Erdem, *Eski Anadolu Türkçesinde Fiiller ve Unsurları (2004b)* adlı çalışmasında fiilin cümledeki diğer unsurlarla ilişkisi üzerinde durmuştur. Fiil ve unsurları arasındaki ilişkinin farklı kullanımlarını, zorunlu ve seçimlik ögeleri ile bu ögelere atadığı isim durum eklerini Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden örneklerle açıklamıştır.

Feyzi Ersoy (2006) ise fiil-tamlayıcı ilişkisini Moğolca ve Türkçe arasında karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Ersoy, bu çalışmasında Çağdaş Moğolca ve Türkçedeki 19 fiil üzerinde fiil tamlayıcı ilişkisini değerlendirmiştir. Ersoy'un çalışması çağdaş Moğolca ve Türkçe arasında 19 fiilin büyük oranda aynı tamlayıcıları istemesini ortaya koyması yönünden Altay dilleri teorisi için önemlidir.

Abdurrahman Özkan, *Eski Anadolu Türkçesindeki Bazı Fiillerin Hâl Ekli Tamlayıcıları ve Bu Tamlayıcılarda Zaman İçinde Görülen Değişiklikler* (2011) adlı çalışmasında fiilin tamlayıcı isteklerinde anlama göre değişiklik göstermesini vurgular. Çalışma aynı zamanda istemin hem tarihsel dönemler arasında hem de aynı lehçe içinde bölgesel olarak farklılıklar gösterebileceğini vurgulaması bakımından önemlidir (Özkan 2011: 512).

Ali Osman Yalkın, aynı bakış açısıyla Yunus Emre Divanındaki fiil-tamlayıcı ilişkisini değerlendirmiştir. Yalkın, *Yunus Emre Divanında kullanılan fiillerin tamlayıcılarla ilişkisi'ni*, Kül Tigin Abidesi, Kutadgu Bilig ve bazı Eski Anadolu Türkçesi eserleri ile ölçünlü Türkiye Türkçesi ve bazen Türkiye Türkçesi ağızlarıyla karşılaştırılarak benzerlikler ve farklılıkları örneklerle ortaya koymaya çalışmıştır (Yalkın 2016: 1504). Yalkın'ın çalışması eski Türkçeden örneklerle istem değişmelerini ortaya koyması ve dilde tarihî süreç içerisinde farklı dönemlerde fiillerin farklı istem tercihlerinin bulunduğunu vurgulaması bakımından önemlidir.

İstemi, fiil-tamlayıcı ilişki bakımından değerlendiren bir başka araştırmacımız da Talat Dinar'dır. Dinar (2010), çalışmasında fiillerin atadıkları durum eklerine göre anlam değişmelerini incelemiştir. Ortak fiillerin, fiil tamlayıcı ilişkisi açısından gösterdiği benzerlikler ve farklılıkları tespit eder. Dinar'ın çalışması Orhun ve Karahanlı sahasında fiil-durum eki bağlantısının gösterilmesi ve Kül Tigin yazıtı ile Kutadgu Bilig'deki fiillerin bu açıdan karşılaştırılması bakımından önemlidir.

Erdoğan Boz'un, *Sözlükler İçin Yeni Bir Dilbilgisel Bilgi Önerisi: Edatların Atadıkları Biçimbirimler* (2018) adlı çalışmasında genel Türkçe sözlüklerde edat tanımlarında dil

bilgisel bilgi birimi olarak zorunlu (ad durum) biçimbirimlerinin verilmemesi sorunundan yola çıkarak ortaya koyduğu bir çalışmadır.

Türk dili çalışmalarında istem terimi son yıllarda yaygınlık kazanmaya başlasa da aslında bu konu Türk dili araştırmalarında *fiil-tamlayıcı ilişkisi, fiil-unsurları, birleşim değeri, fiillerin durum ekli tamlayıcıları* gibi kavramlarla çalışılmıştır. Söz dizimindeki bu bağımsallık ilişkilerini geleneksel metotla ele alınmış bazı tezler: Gülsev Sev, *Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Bunların Hal Ekli veya Hal Eksiz Tamlayıcılarla Kullanılışı* (1997), Vildan Emre- *Dede Korkut Hikâyelerindeki Fiillerin Birleşim Değerleri* (2000), Arzu Özdemir- *Eski Anadolu Türkçesindeki fiillerin durum ekli tamlayıcıları* (2004), Aysun Demirez Güneri- *Yeni Uygur Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları* (2007), Yasemin Kaya- *Olmak Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı* (2007), Seçkin Uysal- *Nehcü'l-Feradis'te kıl- Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı* (2010), Nesrin Arı- *Harezm Türkçesinde Birleşik fiiller ve Durum Ekli Tamlayıcıları* (2012), Serkan Etiler- *Kırgız Yazarı Tölögön Kazımbekov'un 'Sıngan Kılıç' Romanındaki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları* (2014), Gülderen Tokmak- *Ermeni Harfli Kıpçakça Zeburda Fiil-Tamlayıcı İlişkisi* (2015).

Bunların yanında istemle ilgili bazı yüksek lisans çalışmalarından da bahsetmek mümkündür. Bu çalışmalar daha çok Türkçenin lehçeleri üzerine yapılan fiil ağırlıklı istem çalışmalarıdır. Dursun Ahmet Atacık- *Türkiye Türkçesinde İstem- Valenz* (2008), Hilal Uzunboy- *Türkmen Türkçesinde İstem (Valenz)* (2008), Feyzi Çimen- *Özbek Türkçesinde İstem (Valenz)* (2009), Alper Kara- *Uzun Kervan romanı (Dionis Tanasoğlu) metin-tercüme ve Gagavuz Türkçesinde fiil istemleri* (2011), Tuba Arı Özdemir- *Gagauz Türkçesinde İstem* (2012), Cüneyt Çetinkaya- *Kazak Türkçesinde fiilin istemi: Valenz* (2012), Hanife Çiçekli- *Azerbaycan Türkçesinde fiillerin istemi* (2013), Süleyman Barlas- *Kırgız Türkçesinde istem (Valenz)* (2015), Ferhat Baytürk- *Türkmen Türkçesinde fiillerin istemi* (2015), Habib Abdi Golzar- *Türkçe fiillerde istem (Ettirgen yapılarda)* (2016), Neslihan Yılmaz- *Tatar Türkçesinde fiillerin istemi* (2016), İrem Kadıoğlu- *Altı Temel Fiilin Tarihî Türk Lehçelerindeki İstemsel Durumu (2020).*

Türk dili araştırmalarında söz diziminde sözcüklerin diğer sözcüklerle olan ilişkilerinde bağ kurmak için kullanılan durum ekleri birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve konuyla ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. İstem terimi her ne kadar Banguoğlu tarafından kullanılmışsa da sonraki araştırmacılar tarafından ilgi görmemiş olmalı ki bu anlamda terim

birliği sağlanamamıştır. Ancak konu hem farklı adlandırmalarla hem de anlamsal, biçim bilgisel, şekil bilgisel ya da söz dizimsel açıdan farklı düzeylerde ve yöntemlerle incelenmiştir.

Gerek yabancı dil bilimi çevrelerinde gerek Türkçe üzerine yapılan çalışmalarda fiillerin istemi araştırmacılar tarafından hayli ilgi görmüştür. Tesnière'in de çıkış noktası olan cümlesel boyutta yönetici olabilme özelliği fiiller bu ayrıcalığı kazandırmıştır, denilebilir. Ancak istem çalışmalarının 1960'lardan sonra yaygınlık kazanmasıyla öbek yapılara dikkat çeken bazı araştırmacılar olmuşsa da bunlar daha çok yabancı alanyazındaki çoğu sözlük çalışmalarıdır.

Türkçe üzerine yapılan araştırmalara gelince Doğan (2011), Aydın Özkan (2018a), Uzunkaya (2020) gibi birkaç çalışma dışında istemi sistemli ve kuramsal açıdan değerlendiren çalışmaların sayısı oldukça azdır. Türkçede istem konusu yukarıda adlarını andığımız çalışmalardan da anlaşılacağı gibi genel olarak fiiller üzerine yoğunlaşmıştır. Fiillerden sonra en güçlü yönetici ve zorunlu istem boşlukları açma potansiyeline sahip olan edatlar üzerine en sistemli çalışma yine Doğan (2014) tarafından yapılmıştır. Türk dilinde edatlar birçok çalışmaya konu olsa da tüm yönleriyle hak ettiği inceleme aşamasına erişememiştir.

2. 4. İstem Kavramı (Valency)

İstem terimi, dil bilime hem istem dil bilgisinin hem de bağımsal dil bilgisinin kurucusu sayılan Fransız dil bilimci, Lucien Tesnière tarafından kazandırılmıştır. *İstem (valency),* Tesnière'in kimyadan esinlenerek dil bilimine aktardığı bir terimdir. Kimya biliminde atomların istemi, kimyasal bileşiğin oluşumunda bir atomun diğer atomlarla birleşme kapasitesini veya belirli sayıda elektronu tutma kabiliyetini ifade eder (Matthews 2007: 4). Bu kavramdan yola çıkarak Tesnière, atomların molekülleri yönetebilmesi gibi dilde fiillerin de bazı unsurları yönetebilme gücünü *valency* terimiyle karşılamıştır. Bu benzerlik sonucunda Tesnière, fiilin sahip olduğu bağların sayısını istem olarak tanımlamaktadır (Tesnière 2015: 239). Anlaşılacağı gibi Tesnière'e göre istem, fiilin zorunlu tamlayıcılarının niceliksel durumudur.

Türk dili çalışmalarında son yıllarda *istem* sözcüğü ile kabul ve yaygınlık gören kavram Fransızcada *valence,* Almancada *valenz,* İngilizcede *valency/valence* terimleri ile karşılanır. Türk dili araştırmaları sahasında istem sözcüğünün yanı sıra *fiil unsurları*, *birleşim değeri, değerlik, fiil rejimi, fiil-tamlayıcı ilişkisi*, *valenz* gibi birçok farklı terimle adlandırılır.

Tesnière, istemi fiil temelinde değerlendirmiştir. Ona göre fiil cümlenin yöneticisi konumundadır ve kendi istem çerçevesini oluşturur. Her fiil *actant* adını verdiği bazı katılımcıları zorunlu olarak cümlede bulundurmak ister. Ancak *circumstants* adını verdiği *eklentiler* fiilin istem çerçevesine girip fiile bağlı olsa da bu unsurlar fiilin gerçekleşmesi için zorunlu öge değildir. Bu unsurlar seçimliktir. Tesnière fiilin istem çerçevesini oluşturan ögeleri *stemma* adını verdiği *ağaç diyagramı* ile gösterir.

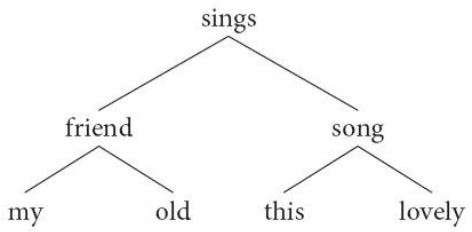

Şekil 3. Tesnière ağaç diyagramı (Tesnière 2015: 7)

İstem terimi kavramsal olarak Tesnière'den sonra geliştirilmiş ve konuyla ilgili yapılan çalışmalar büyük aşamalar kaydetmiştir. Bugün gelinen noktada araştırmacılar, istem için ortak bazı noktalarda birleşseler de farklı tanımlamalar ortaya koyabilmektedir. Fischer, terimi, bir dil biriminin isteği veya gereksiniminin daha büyük bir birimdeki diğer unsurlarla bu isteğe uygun olarak tamamlanmasını ifade eder, şeklinde tanımlamıştır (Fischer 1997: 40).

Türk dili araştırmalarında, istem terimini ilk kullanan Banguoğlu *fiillerin* ve *takıların* ilişki kurdukları adlardan işleyişlerine göre belli çekim eklerini istemesine başka bir ifadeyle

belli bir isim hali kovalamasına istem (rection) denir, şeklinde bir tanımlama yapmıştır (Banguoğlu 2015: 386).

Basit cümle bölümünde cümlenin üyelerini açıklarken yüklemi 'cümlenin düğümlendiği kelime', nesneyi ise sadece geçişli fiiller için cümlenin 'tabii üyesi' olarak değerlendirir. Nesne dışındaki unsurlar için ise 'isimleme' ve 'zarflama' adını verir. İsimleme tüm fiil ve isim cümlelerinde yer alabilir. Edat öbeklerini de isimleme bölümü içerisinde değerlendirir. Zarflama ise cümlenin hangi şartlarda gerçekleştiğine dair bilgi veren 'belirtme öbekleri'dir (Banguoğlu 2015: 524-531). Banguoğlu, istem bilgisinde zorunlu ve seçimlik ögeler olarak adlandırdığımız unsurların cümlede zorunluluk açısından bir bakıma ayrımını da yapmış olur.

Banguoğlu takı olarak adlandırdığı edatların da isteminden bahsetmiştir. Edatların dört türlü istemi vardır: *1.Kim hali isteyen takılar, 2. Kime hali isteyen takılar, 3. Kimden hali isteyen takılar, 4. Adı katkı alan takılar.* Dört başlık altında edatların istemlerini örneklendirmiş ve bunun yanında kurduğu anlamsal ilişkilere değinmiştir (Banguoğlu 2015: 287).

Davies istemi, sözlüksel bir ögenin, özellikle bir fiilin, genellikle söz konusu bileşenlerin kategorilerinin tanımlamasıyla birlikte, söz dizimsel olarak iyi biçimlendirilmiş bir cümle oluşturmak için bir araya getirebileceği argümanların sayısıdır, şeklinde tanımlamıştır (Davies 2019: 183). Davies de Tesnière gibi, çalışmada mantıksal istem olarak adlandırılan, istemin nicel boyutunu ön planda tutmuştur.

Semeký, *Verb Valency Frames Disambiguation* adlı tezinde fiillerin istem çerçevesini çizer. Semeký istemi, verilen sözcüksel ögenin söz dizimsel olarak diğer sözcüksel ögeyle birleştirilme yeteneğini tanımlayan çerçeveler, olarak açıklar. İstem çerçevesi ise fiil açısından şöyle tanımlanmaktadır: Eğer bir fiil, farklı şekillerde sözlüksel ögelerle birleşebilirse, fiilin daha farklı çerçevelerde olabileceğini ya da basitçe fiilin belirli sayıda çerçeveye sahip olduğunu söylemek mümkündür (Semecký 2007: 40). Ancak aynı açıdan bakıldığında, yani fiil için öne sürülen, bir sözcüğün farklı şekillerde sözcüksel ögelerle birleşmesi yalnızca fiillere özgü bir durum değildir. Tüm ana kelime sınıflarının (fiiller, isimler, sıfatlar) ve belirli işlevsel kelimelerinin (özellikle, edatlar ve yardımcı fiiller) karakteristiği olarak tanımlanmıştır (Haspelmath ve Müller-Bardey 2001: 1). Zamanla

edatların da istem boşlukları oluşturduğu öne sürülmüştür (Mathews 2007: 6) ve istem, artık sözlüksel unsurların bir niteliği olarak görülmüştür (Herbst 2007: 18).

Doğan, istemi, özellikle fiillerin, katılanlar (participants) adı da verilen, zorunlu ve seçimli tamlayıcılardan belirli sayıda ve türde gerek duyduğu veya istediği doğal kapasitesi olarak tanımlar (Doğan 2016: 252).

Aydın Özkan, istemi fiil açısından, bir fiilin aldığı tamamlayıcıların sayısı olarak tanımlamıştır (Aydın Özkan 2019: 17). Aydın Özkan'ın çalışmasında da olduğu gibi, Tesnière'den sonraki çalışmalarda istem daha sistemli olarak değerlendirilmiş. İstemin biçim bilgisel ve niceliksel yönünün yanı sıra anlamsal ve niteliksel yapısının da incelenmeye muhtaç olduğu anlaşılınca düzeyler halinde ele alma düşüncesi ortaya çıkmıştır (Aydın Özkan 2018b: 111). Bu anlamda istemi ilk kez farklı düzeylerde inceleyen araştırmacı Ružička olmuştur. *Three aspect of valence* adlı çalışmada istemi üç aşamada değerlendirmenin mümkün olduğunu ileri sürmüştür. Bu üç düzey ise şunlardır: *anlam bilimsel istem düzeyi, söz dizimsel istem düzeyi, edimsel istem düzeyi* (Ružička 1978: 47).

Allerton istemi *anlamsal düzey, yapısal düzey ve yüzey yapı* olarak üç düzeyde incelemiş; Helbig ve Schenkel *mantıksal, anlamsal* ve *söz dizimsel* olarak yine üç düzeyde incelerken *Roe ve Herbst anlam bilimsel ve söz dizimsel* olarak iki düzeyde incelenmiştir (Aydın Özkan 2018b: 111). İstem çalışmalarında yaygın olarak Helbig ve Schenkel'in sınıflandırması temel alınmaktadır.[7]

Burada mantıksal istem düzeyi olarak kastedilen, istem çerçevesi çizilen sözcüğün (fiil, edat, sıfat gibi) kapasitesi yani sayısal olarak ifadesini belirten düzeydir. Anlamsal istem cümlenin ya da öbek yapının anlam açısından tamamlanması için gerekli niteliklerin ortaya konulmasıdır. Yani yönetici ögeye tamlayıcıların kattığı anlamsal durumlar ve rollerin işlendiği düzeydir. Söz dizimsel düzey ise mantıksal ve anlamsal düzeyin cümlede ya da öbek yapıda dil bilgisel ilişkiler ve kurallar gözetilerek ortaya çıktığı aşamadır. Bu düzey *biçim bilgisel, makro* ve *mikro* olmak üzere kendi içinde üç ayrı başlık altında detaylandırılabilmektedir (Aydın Özkan 2018b: 121-125).

[7] Bkz. Doğan (2011), Aydın Özkan (2018b).

2. 5. İstem Türleri

Tesnière, *Elements of structural syntax* eserinde istem kavramını ortaya koymuş ve bağımsallığa hizmet eden bir yapı olarak istemin işlevleri üzerinde durmuştur. Ancak istemi sadece cümleyi yöneten fiil üzerinden açıklamıştır. Tesnière'den sonra istem çalışmaları büyük ilerleme kaydetmiş ve araştırmacılar konunun farklı yönlerini ele almıştır. Zamanla bu çalışmalar bağımsallıktan ayrı bir biçimde istem dil bilgisi olarak anılmaya başlamıştır. Bu çalışmada da olduğu gibi istem artık sadece fiil temelli bir çalışma alanı olmaktan çıkmıştır.

Başta istemin sadece bağımsallık ilişkisini şekil bilgisel olarak açıklama işlevinin dışına çıkması daha sonra fiilden başka sözcüklerin de bağımsallık ilişkisinde yönetici olabileceğinin ortaya konması gibi etmenlerle istem, sadece söz dizimini yüzey yapıda etkileyen bir faktörden daha fazlası olarak incelenmeye başlamıştır. Bir cümle nihayetinde bir anlamı aktarmak amacıyla ortaya çıkar. Cümle içindeki her birim ise anlama hizmet eder. Cümle içindeki bu birimlerden bazıları diğer birimlerden anlam isteyici yani yöneticidir. Kimi sözcükler ve yapılar cümlede, anlamı tamamlamak için zorunlu olarak vardır, kimileri de anlamı zenginleştirmek detaylandırmak için isteğe bağlı ve/veya seçimlik olarak ortaya çıkmıştır.

İşte bağımsallık içerisinde ortaya konan istemin, söz dizimdeki ilişkilerin bağımlılık hiyerarşisini çizmekten öte anlamsal etkisinin ve bu anlama etki eden şekil bilgisel biçimlerinin de ortaya konma ihtiyacı istemin farklı aşamalarla ele alınmasını sağlamıştır. Bu anlamda istemi çeşitli düzeylerde inceleyen ilk araştırmacı Ruzicka olmuştur. 1978 yılında yayımladığı çalışması *Three Aspect of Valence*'te istemi üç farklı düzeyde anlam bilimsel, söz dizimsel ve edimsel istem olarak ele almıştır. Bu çalışma ile istemin edimsel durumlara göre belirlenebileceği ve değişebileceği ilk kez kabul edilmiştir. Yine benzer bir bakış açısı ise Helbig- Schenkel (1991)'de istemi üç başlık altında incelemiştir: mantıksal, anlamsal ve şekil bilgisel istem (Aydın Özkan 2018b: 111).

2. 5. 1. Mantıksal İstem

Mantıksal istem, yönetici ögenin mantıksal açıdan var olmak için etrafında açtığı istem boşluklarının sayısal değeridir. Fiil temelli yaklaşımlarda bu tanımlama fiilin mantıksal açıdan gerçekleşmesi için gerek duyduğu üye ya da tamlayıcı sayısı olarak tanımlanır. Ancak istem boşluğu açan tek öge fiil olmadığı için bu tanımı daha da genişletmek gerekir. Aydın Özkan (2018), mantıksal istemi bir fiilin, adın ya da sıfatın kaç istemi olduğunu yansıtan kavram olarak tanımlar (Aydın Özkan 2018b: 112).

Mantıksal istem, derin yapıda gerçekleşir. Bir sözcüğün gerektirdiği tamlayıcı sayısı zihinde kodlanmıştır. Bu açıdan mantıksal istemin dilden dile farklılık göstermediği ve evrensel olduğu kabul edilir.

Mantıksal yapıda, bir oluşu, hareketi, olayı ya da durumu ifade eden fiilin bütün dillerde genellikle aynı sayıda isteme sahip olduğu ileri sürülebilir. Örneğin, Türkçe *vermek* fiili ile İngilizce *give* fiili aynı mantıksal isteme sahiptir. Her iki fiilin istem yapısında üç istem boşluğu ve bu boşluklara yerleşen üç tamlayıcı ya da rol söz konusu olur: *eden, konu, alıcı* ya da *faydalanan* (Doğan 2011: 51). Yani üç istemlidir.

1a. *Ali(EDEN) Ayşe'ye(ALICI) mektup(KONU)* **verdi.**

1b. Ali(EDEN) **gave** a letter(KONU) to *Ayşe(ALICI).*

Mantıksal istem, dillerde konuşurlar tarafından bir sözcüğün derin yapıda kurulan ve yüzey yapıya çıktığında oluşturmak istediği anlama göre belirlenir. Yani bir fiilin istem sayısı ve kaç tane ögeyi hangi durumlarda alacağı, fiilin kullanıldığı anlam ve genel kültürün o fiille ilgili bilgisinden kaynaklanmaktadır (Golzar 2015: 48). Doğan (2011), bu düşünceyi fiiller için "bir anlam bir istem" ilkesi ile ifade eder.

Mantıksal istem evrenseldir ve dilden dile değişiklik göstermez. Farklı dillerde aynı anlamda kullanılan fiillerin söz dizimsel yapıdaki bileşenleri farklı olsa bile mantıksal istemleri aynıdır. Çünkü belli bir fiilin gerçekleşme süreci ancak belli koşullar sağlanırsa tamamlanabilir. Haliyle bu koşullar aynı fiil söz konusuysa paralel olacak ve bir evrensellik sergileyecektir. Bu nedenle evrensel dil bilgisine göre mantıksal istem derin yapıda tüm dillerde aynıdır. Türkçe *uçmak (1), görmek (2),* İng. *to fly (1), to see (2),* Alm. *fliegen (1),*

sehen (2) fiillerinin zorunlu mantıksal istemleri, aynı bağlamda kullanıldığında, aynıdır (Aydın Özkan 2018b: 115).

İstem terimi hem yabancı hem Türkçe alanyazında ağırlıklı olarak fiiller üzerinde işlenmiştir. Mantıksal olarak, fiillerin aynı anda, en fazla üç zorunlu tamlayıcı ile ortaya çıkabileceği yaygın görüştür. Genel görüş böyle olsa da Doğan'a göre, Türkçede fiiller en fazla dört istemli olabilmektedir (Doğan 2011: 87). Doğan'ın dışında Golzar (2015) da Türkçede fiillerin dört istemli olabileceğini savunur. Mantıksal istem açısından fiiller *istemi olmayan (avalent), bir istemli (monovalent), iki istemli (divalent), üç istemli (trivalent)* ve *dört istemli* olarak adlandırılır.

Edatlar, mantıksal açıdan bir istemli (monovalent) sözcüklerdir. Gerçekleşmek için mutlaka her zaman en az bir tamlayıcı isterler. İstemsiz olarak gerçekleşmesi mümkün değildir. Öte yandan Türkçede iki istemli edatların varlığından söz edilse de[8] ikinci istem her zaman için seçimliktir.

2. 5. 2. Söz Dizimsel İstem

Söz dizimsel istem aslında tüm istem kavramının temelidir, denilebilir. Çünkü amacı bir anlamsal bütünlük sağlamak olan cümle söz dizimsel çerçevede bir araya gelebilmekte ve bütün olabilmektedir. Anlamsal, mantıksal ya da şekil bilgisel istem ancak söz dizimsel istem doğru ve ilkesel olarak gerçekleştiğinde söz açılabilir ifadeler olurlar. Öte yandan söz dizimsel istem derin yapıda kurgulanan anlamın yüzey yapıya yansıyan kısmıdır. Başka bir ifadeyle derin yapının dillerdeki görünümüdür.

Söz dizimsel istem düzeyinde, bir fiilin istemi hem onun alabileceği tamlayıcıların (complements) sayısını hem de yönetebildiği tamlayıcıların biçimini ya da tipini ifade eder (Herbst, 1996: 181 akt. Doğan 2011: 51). Denebilir ki söz dizimsel istem, mantıksal ve anlamsal istemin yüzey yapıdaki görünümüdür. Mantıksal istem, yönetici ögenin yönetebileceği tamlayıcılarının sayısı; anlamsal istem ise yönetici ögenin mantıksal ve söz

[8] Türkiye Türkçesinde edatların mantıksal istem çerçevesi için bkz: Doğan (2014).

dizimsel istem çerçevesindeki tamlayıcıların onu belli bir anlamsal yapıya bürümesidir. Söz dizimsel istem bu açıdan hem nicel hem de nitel özellikler gösterir.

Söz dizimsel istem düzeyinde bir sözlüksel birimin istemi hem nitel hem nicel açıdan tanımlanmak zorundadır. Çünkü fiilin yönettiği cümlenin gerçekleşmesi yüzey yapıda söz dizimsel istemin çeşitli işaretleyiciler aracılığıyla fiilin yönettiği diğer üyelerle bağlantısını kurmasına bağlıdır (Aydın Özkan 2018: 120).

Bir fiilin söz dizimsel istemi, aldığı morfosentaktik olarak kodlanmış argümanların sayısıdır (Van Valin ve LaPolla 1997: 147). Bu argümanlar yani tamlayıcıların gerekli yapıda, sınırlılıkta ve biçimde gerçekleşmesi söz dizimsel istemi ortaya çıkarır.

Söz dizimsel istem, zorunlu ve seçimlik istemlerle ya da eklentiler olarak adlandırılan tüm tamlayıcıların söz dizimsel özellikleriyle, diğer bir deyişle söz dizimsel gerçekleşme durumlarının zorunlu ya da seçimlik olmasıyla ilgilidir (Helbig 1992:9 akt. Aydın Özkan 2018: 120).

2. 5. 2. 1. Şekil Bilgisel İstem

Şekil bilgisel istem, söz dizimsel istemin biçim bilgisel olarak ifade edilmesidir. Yani fiilin mantıksal yapıda yarattığı boşlukların ve bu boşlukları dolduran anlamsal tamlayıcıların yüzey yapıda çeşitli yapılarla biçim bilgisel olarak işaretlenmesidir (Aydın Özkan 2018: 121).

Fiil cümlelerinde, cümlenin yöneticisi olan fiil, tamlayıcıları ile ilişkilerini durum işaretleyicileri ile belirler. Bu durum edatlar için de geçerlidir. Birçok dilde cümledeki herhangi bir sözcük yine cümledeki başka bir sözcüğün etkisi altında belirli bir şekil bilgisel biçime girer. Örneğin her fiil, her durum ekli tamlayıcıyı alamaz ve yönetemez (Doğan 2011: 59). Bu durum Türkçede en çok belirtme durumu taşıyan nesneleri yönetebilecek ve/veya yönetemeyecek fiiller üzerinde dikkat çekmiştir.

Edatlar konusunda ise, her edat için değil ancak, Türkçede bazı edatların tek bir şekil bilgisel biçimle tamlayıcısını yönetebilmesi ilgi çekmiş olmalı ki bu tür edatlar bazı dil

bilgisi kaynaklarında tamlayıcıları ile birlikte adlandırılmıştır: "+e rağmen, +den başka" gibi.

Her edat tamlayıcısına bazı durum eklerini şart koşar. Ama her durum ekini de şart koşamaz. Bunlar edatın anlamsal isteminde kayıtlı durum ekleridir.

a) Tüm zorluklara rağmen başaracağım.

b) *Tüm zorluklar rağmen başaracağım.

c) *Tüm zorluklardan rağmen başaracağım.

d) Seni görmek için buraya kadar geldim.

e) *Seni görmeye için buraya kadar geldim.

f) *Seni görmeyi için buraya kadar geldim.

(a) ve (d)'de *rağmen* ve *için* edatları için şekil bilgisel istem anlamsal istemi verebilmesi bakımından doğru ve kabul edilebilirken (b), (c), (e) ve (f)'deki kullanım edatın yüklemek istediği anlam açısından yanlış ve kabul edilemezdir. *rağmen* edatı (a)'da "karşın" anlamını, *için* edatı (d)'de "amacıyla" anlamlarını durum işaretleyicinin doğru kullanımı ile sağlayabilmektedir.

Her dilin kendine özgü söz dizimsel yapısının olması, durum işaretleyicilerin diller arasında farklılık göstermesi gibi nedenlerle mantıksal istemin evrenselliği ve anlamsal istemde de en azından ortak paydaların oluşturulmasına rağmen şekil bilgisel istem dillere özgüdür. Dilden dile değişiklik gösterir.

2. 5. 3. Anlamsal İstem ve İstem-Anlam İlişkisi

Dillerin bile sınırlarını aşan bir sözcük olduğu için herkesçe kabul edilen ortak bir *anlam* tanımından bahsetmek mümkün değildir. Zira, *anlam*, anlam kuramının en bulanık ve en çok tartışılan konularından biridir. Bunun nedeni anlamın sözcüklerle sınırlanmış olmayıp sözcük düzeyinin altında da üstünde de var olmasıdır (Ullmann 1962: 365). Bunda

elbette bilimin incelediği her konuda olduğu gibi farklı yaklaşımların varlığı da anlamın çok geniş bir kavram olması kadar etkilidir. Denebilir ki bütün dillerin ortak amacı anlam taşımak, anlam yaratmaktır. Hiçbir dil unsurunun anlaşılmamak üzere oluşturulduğundan bahsedilemez. Çalışmanın kapsamı ve sınırları gereği anlamın katmanları, türleri ve süreçlerinden burada bahsedilmeyecektir ancak her sözcüğün bir anlam ifade ettiği ve başlangıçta mutlaka bir nesneyi, bir duyguyu, bir kavramı ya da eylemi karşılamak üzere ortaya çıktığından bahsedilebilir. Örneğin Türkçede *göz* sözcüğü, başlangıçta insanın görme organı için kullanılmış ve zamanla, onunla bir yönden ilişkisi, yakınlığı, benzerliği bulunan başka kavramlara yaklaştırılarak 'kaynak' (su), 'delik', 'bölme' 'ağacın tomurcuklu yeri' gibi somut, 'nazar' gibi soyut yan anlamlar kazanmıştır (Aksan 2009: 46).

Türkçede edatlar başlangıçtaki kök ya da kaynak sözcükten farklı olarak, genellikle türemiş yapılarda, başka anlam alanlarına geçmesi ile oluşmuş ve ilk anlamına göre ortaya çıkan yeni anlamın soyutlaştığı sözcüklerdir.

Edatlar hakkında ortak kabul gören iki durumdan bahsetmek mümkündür: *1. edatlar bağımlı birimdir, 2. anlam yükleyicisidir.* Bağlı olduğu biriminin ondan istediği anlamı ortaya çıkarmakla yükümlüdür. Bazı edatlar çok işlevlilik yönünden zengindir. Cümlede istenilen anlam ilgisini kurmak ya da bir başka deyişle üst yöneticisinin derin yapıdaki anlamsal istemini ortaya koyabilmek için mutlaka bir tamlayıcıyı yanı başında ister. Bu tamlayıcısından da bazı şekil bilgisel isteklerde bulunur. Bu yüzden anlamsal istem ile şekil bilgisel istem ayrılmaz bir bütündür. Şekil bilgisel istem anlamı, anlamsal istem ise şekil bilgisel istemi etkiler. Ancak bir edatın şekil bilgisel istem çerçevesi değiştiği halde anlamsal istemi değişmeyebilir ya da tam tersi olarak anlamsal istemi değiştiği halde şekil bilgisel istemi değişmeyebilir.

Tesnière, anlam bilgisi ile söz diziminin birbirinden farklı olduğuna değinir. Bir cümlenin söz dizimsel yapısı ile anlamsal yapısı arasında fark vardır. Bir cümlenin yapısı ile ifade ettiği ve anlamını oluşturduğu yapı başka şeylerdir. Bu nedenle yapısal düzlem (structural plane) ile anlam bilimsel düzlem (semantic plane) arasında ayrım yapmak gerekir (Tesnière 2015: 33).

Tesnière'nin çalışmasında en çok eleştiri onun anlamsal yapıyı ikinci planda bırakması yani bağımsallığı yalın bir söz dizimi üzerinden açıklamasıdır. Tesnière bu anlamsal düzlemi 'kasten' gözden kaçırdığını ifade etse de söz dizimin gerçekleşme amacı anlam olduğu için

ondan tamamen geçilemeyeceğini de vurgular. Bu iki düzlem arasındaki farka gelince yapısal düzlem düşüncenin dilsel ifadesi, dil bilgisel boyutudur; anlamsal düzlem ise tam tersine psikoloji ve mantıkla ilgilidir (Tesnière 2015: 33).

Yapısal düzlemde ortaya çıkan yapı öznel ve bilinçaltının sunduğu yapıdır ancak anlamsal düzlem nesnel ve bilinçlidir. Bu iki yapı birbirinin hem zıddıdır hem de birbirinden oldukça bağımsızdır. Buna en iyi kanıt da anlamsal açıdan saçma bir cümlenin söz dizimsel açıdan mükemmel olabileceğidir. Söz diziminin mantıktan bağımsız olmamasından da kaynaklı olarak denebilir ki söz dizimi insan zihnindeki düşüncenin ortaya çıkış biçimi ile ilgilidir, o düşüncenin kendisi değildir. Bu durum teorik olarak böyle olsa da söz dizimin gerçekleşme amacı anlamı mümkün kılmak olduğu için bu iki düzlem arasında paralellik vardır (Tesnière 2015: 35).

Chomsky'nin ilk kez 1957'de *Syntactic Structures'ta* ortaya koyduğu ve 1965'te *Aspect of the Theory of Syntax* ile daha kapsamlı bir dil bilimi kuramı haline getirdiği *üretici dil bilgisi (generative grammar)* bir dildeki sınırlı sayıdaki sözcüklerin oluşturduğu sınırsız sayıda kombinasyonu göstermeye çalışır. Ancak bu kombinasyonların büyük bölümü anlamlı cümleler oluşturmaz. Chomsky, üretici dil bilgisi kuramında, benzer bir yaklaşımla, her cümlenin anlamsal temelini oluşturan bir *derin yapı*, söz dizimsel ve sesçil biçimini oluşturan somut bir *yüzey yapı* olduğunu ortaya koyar (Müldür 2016: 65).

Tesnière, Chomsky gibi dil bilimcilerin benimsediği ve modern anlamda ortaya koyduğu görüş yüzyıllar boyunca tekrar tekrar işlenmiştir.[9] Bu düşünceleri daha da eskiye götürmek gerekirse Platon'a kadar varılabilir. Platon'da düşünce bir içsel konuşma, dilse gerçeğin bilgisini anlatmada yetersiz bir araçtır (Müldür 2016: 60).

Chomsky, kuramında dilin kapasitesine ve üretim potansiyeline vurgu yapar. Tesnière, dilin konuşanları tarafından ortaya çıkarılan bu potansiyelin oluşumundaki *bağlara (connections)* dikkat çeker. Ortaya çıkmış olan bu potansiyelin yani yapısal yüzeyin amacının anlam olduğunu söyler. Özetle Chomsky'nin dilin üretim potansiyeli dediği söz dizimsel yapı Tesnière'in vurguladığı anlam yaratmak amaçlı yapıdır. Tesnière'nin Fransızca "Le silence vertebral indispose la voile licite" ile örneklediği ve Türkçeye "Omurgalı

[9] Dil bilim ekollerinden biri olan Kopenhag Okulu, aynı düşünceyi *içerik-anlatım* kavramları ile anlatır. *İçerik* özü; *anlatım* ise biçimi ifade eder. Dağınık haldeki *içerik* ya da *öz* düzenlenerek şekil haline gelir (Demirci 2017: 36)

sessizlik yasal yelkenin keyfini kaçırıyor" olarak çevrilebilecek cümlesi, her dil bilgisel cümlenin anlamlı olmayacağını vurgulaması açısından önemlidir. Chomsky'nin, Tesnière'den etkilenmiş olabileceğini düşündüren (Demirci 2017: 193) meşhur cümlesi "colorless green ideas sleep furiously" bir dil ne kadar sınırsız yapıda cümle üretebilse de dilin aslen anlamlı olmak için var olduğunu simgeler.

Felsefi yaklaşımlarda da dil anlamı karşılamak için yetersiz bir nesne olarak görülmüştür. Anlam her zaman açığa çıkandan daha fazlasıdır. Bu düşünce ile anlam bir buz dağı olarak kabul edilirse, söz dizim onun görünen yüzü, anlam ise bütünüdür.

Aslında konunun özü şudur hangi kuram veya terimle açıklanırsa açıklansın dil anlamı yaratmak için vardır. En önemli anlam taşıyıcı birim kabul edilen cümlenin vermek istediği mesajı doğru iletebilmesi için sahip olduğu ögeler arasında muntazam bir uyum gerekir. Cümlenin ögeleri dediğimiz özne, nesne, yüklem vd. arasında herhangi bir uyumsuzluk, bu uyumsuzluk şekil bilgisel ya da söz dizimsel olabilir, doğrudan doğruya cümlenin anlamını etkilemektedir. Yani dilde esas amaç anlam ise, anlama yardımcı olan bütün birimler birbirleriyle doğru bağlar kurup iyi bir yönetim içinde olmalıdır. Eğer herhangi bir birimde aksilik yaşanırsa Türkçede anlatım bozuklukları olarak da adlandırdığımız durumlar ortaya çıkar (Demirci 2017: 191).

Edatlarla ilgili incelenmesi gereken en önemli konu mutlaka ki anlamsal istem çerçevesidir. Çünkü yaklaşımı ne olursa olsun edatlarla ilgili bilinen şey edatların cümlede “anlam ilgisi kurmak için” var olduğudur. Yani öbek olarak bir anlam yaratmak, cümleye anlamsal derinlik kazandırmak gibi amaçları vardır. Bunu da mutlaka isim soylu sözcük ile çoğunlukla fiil ya da yine isim türünden bir sözcük arasında yapar. Onun için bir nevi "anlam köprüsüdür" demek mümkündür. Bu yüzden edatlar söz konusu olduğunda incelenmesi gereken en önemli noktalardan biri onun anlamsal yapısıdır. Ancak bu modern veya tarihî lehçeler incelenirken çoğunlukla göz ardı edilmiş, edatların daha çok şekil bilgisel bağlantıları ön planda tutulmuştur. Oysa bir edatın anlamsal yapısının açığa çıkarılması onun tamlayıcısını hangi durum ekiyle yönettiğinin vurgulanmasından çok daha önemli ve gereklidir. Bir edat hangi anlamları hangi durumlarda yaratmaya çalışıyor? Bu yarattığı anlam çerçevesi her zaman aynı anlamsal ve söz dizimsel çerçevede mi ortaya çıkıyor ya da tarih boyunca bu anlamsal ve söz dizimsel çerçevelerinde değişmeler oldu mu? Bu soruların cevap bulması, edat sözcük türünün anlamsal boyutlarının ve tarihsel Türkçe metinlerin daha iyi anlaşılması açısından da önemlidir.

Bu anlatılanlar bağlamında istem, anlama hizmet eden cümlenin anlamsal doğruluğu için dilin oluşturduğu söz dizimsel yapıda var olan ilişkilerin bütünüdür. Bu yüzden, bu bütünün bir parçası olan anlamsal istem bu çalışmanın temel yapılarından biridir.

Doğan, anlamsal istemi, fiilin anlamsal açıdan tamamlanma isteği olarak adlandırır ve cümlede fiilin anlamını doğrudan belirleyen anlamsal ilişkiler kurgusu ve sınırlılıkları olarak yorumlar. Bir anlamsal istem yapısı aynı ya da farklı söz dizimsel istem yapılarına yerleşebilir. Dolayısıyla aynı mantıksal ve söz dizimsel istem yapısına sahip fiiller farklı süreçleri ve anlamsal yapıları ifade edebilir (Doğan 2011: 62). Doğan, her ne kadar istemi fiil açısından değerlendirse de bu durum, istem değeri taşıyan edatlar için de böyledir. Edatın cümlede ortaya koyduğu anlam, söz dizimsel ve şekil bilgisel sınırlılıklar sonucu ortaya çıkar. Bir edatın aynı söz dizimsel yapıda farklı anlamlarda bulunması ve farklı söz dizimsel yapılarda aynı anlamsal yapıda bulunması olasıdır.

> (1)"köŋül til *törütti*$_{(ÜY\text{-}\ fiil)}$ *köni söz*$_{(\ isim\text{-}Ø)}$ *üçün*$_{(edat)}$/ sözi egri bolsa küyer ol küçü" (Tanrı gönlü ve dili doğru söz için yarattı; sözü eğri olanları zorla ateşe atarlar.) KB 1024.
>
> (2)"*yulug kılma*$_{(ÜY\text{-}\ fiil)}$ özni *adınlar*$_{(isim\text{-}Ø)}$ *üçün*$_{(edat)}$/ suyurka özüŋni küyürme küçün" (Başkaları için kendini feda etme; kendine acı da zorla ateşe atma.) KB 1404.

Verilen örneklerde edatın, söz dizimsel olarak *isim*$_{(Ø)}$+ *üçün*+ *fiil* yapısında olduğu görülür. Şiirdeki ahenk, vezin gibi estetik kayılar gereği ve Türkçenin esnek söz dizimsel yapısı da imkân verdiği için edat öbeğini yöneten fiil cümlede edat öbeğinden önce yer almıştır. Söz dizimsel ve şekil bilgisel olarak aynı istem çerçevesinde bulunan bu iki yapıda anlamsal roller ve işlevler farklıdır. (1)' de AMAÇ rolü ile "amacıyla" anlamını taşıyan edat (2)' de FAYDALANAN rolü ile "uğruna" anlamını ifade etmektedir.

Bir edatın farklı işlevleri aynı söz dizimsel yapıyla gerçekleşebileceği gibi iki ya da daha fazla edatın aynı işlevi de farklı söz dizimsel yapılarla sunulabilir. Bir edatın farklı işlevlerinin aynı söz dizimsel yapıyla gerçekleşmesi çoğunlukla bir belirsizliğe (ambiguity) işaret eder. Diğer taraftan farklı işlevli edatlar aynı söz dizimsel yapı ve çevrede bulunabilir (Doğan 2014: 114-115). Aşağıda iki farklı söz dizimsel yapıda olmasına karşın aynı anlamsal çerçevede bulanan cümleler bu durumu açıklar niteliktedir.

(3) "*tegin kutı ülügi*$_{(T\text{-}isim)}$ *üçün*$_{(edat)}$ adasız tudasız kaç kün içinte erdinilig otrukka *tegdiler*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Prensin kutu ve talihi sayesinde tehlikesiz ve engelsiz olarak birkaç gün içinde mücevher adasına eriştiler) KP 33/4-7.

(4) "*bu kılkıŋ bu erdemleriŋ bar*$_{(T\text{-}cümle)}$ üçün/ küsep *keldim*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ emdi tapugka küçün" (Bu tabiat ve faziletlerinin varlığından dolayı büyük bir arzu ile senin hizmetine geldim.) KB 838.

isim$_{<Ø>}$*+üçün+ fiil* ile *sıfat-fiil*$_{<Ø>}$*+üçün+ fiil* yapısında bulunan iki farklı söz dizimsel istem çerçevesindeki *üçünn* edatı (3) ve (4)'te *"dolayı, sayesinde"* anlamları ve SEBEP rolü ile tamlayıcısı ve fiil arasında ilgi kurmaktadır. Daha önce de değinildiği gibi hiçbir istem düzeyi tek başına edatın söz dizimi içerisindeki yeri, durumu, görevi ve bulunuş amacının anlaşılması için yeterli değildir. İstem tüm aşamaları ile bir bütündür. O yüzden Eski Türkçede edatların istemini ortaya koyabilmek için bu bütünün penceresinden bakılması gereklidir.

Anlamsal istemi ortaya koymak için farklı yaklaşım ve ilkelerden söz etmek mümkündür. Doğan, Götz- Votteler (2007)'den aktardığı, anlamsal istemi betimlemek için dört farklı yaklaşımdan söz eder: Anlam bilimsel roller (semantik roles), anlam bilimsel bileşenler ya da sınırlılıklar (semantic components), kategoriler (semantic categories) ve fiile özgü betimleme (verb-specific description) (Doğan 2011: 62).

Herbst, anlamsal istemi iki düzeyde değerlendirir: Birincisi *niceliksel anlamsal istem (quantitative semantic valency)*, ikincisi *niteliksel anlamsal istem (qualitative semantic valency)*. Niceliksel anlamsal istem, bir göstergenin alabileceği argüman sayısını; niteliksel anlamsal istem bu argümanların karakterine atıfta bulunan istemi ifade eder (Herbst 1999).

Bu çalışmada edatların anlamsal istem boyutunu ortaya koymak amacıyla yararlanılan kuram ve ilkeler bölüm *2.6'*da değerlendirilmiştir.

2. 6. Anlamsal İstemin Açıklanmasında Yararlanılan Kuram ve İlkeler

2. 6. 1. Durum Dil bilgisi (Case Grammer)

Durum dil bilgisi teorisi bir anlamsal istem teorisidir (Cook 1989: ix) çünkü Fillmore'a göre durumlar bir fiilin anlamsal açıdan tamlayıcılarını belirler ve bu tamlayıcılar fiilin *durum çerçevesi (case frame)* olarak adlandırdığı yapıyı oluşturur (Fillmore 1968: 26). Tanımdan da anlaşılacağı gibi teori bağımsal dil bilgisi gibi fiil temelli bir söz dizimi yaklaşımıdır. Özellikle Chomsky'nin ortaya koyduğu üretici dil bilgisinde yüzey yapının ön planda tutulması ve anlamın göz ardı edilmesine karşın *durum* ilk kez Fillmore tarafından *The Case for Case* eserinde ortaya konulmuştur. Fillmore, kuramında dillerin söz dizimini evrensel dil bilgisi yaklaşımı ile ele alır. Kuramın kurucusu olması bakımından *durum* kavramı her ne kadar Fillmore ile anılsa da kuramın gelişmesine katkıda bulunan temel 7 farklı modelden söz etmek mümkündür: Gruber (1965), Chafe (1970), Anderson (1971), Jackendoff (1972), Pike ve Pike (1977) ve Cook (1989).

Fillmore, cümlede söz dizimsel ve anlamsal lider olan fiilin diğer birimlerle ilişkisini anlamsal roller[10] üzerinden ortaya koyar. Aslında söz diziminde çoğu gizli olan anlamsal ilişkilerin olduğunu bu ilişkilerin de *durum (case)* adıyla açıklanabileceğini ifade eder (Fillmore 1967: 9). Başka bir deyişle durum, isim ile fiil ya da ögeler arasındaki bağlar açısından baş öge ve bağımlı öge arasındaki anlamsal ilişkiyi işaretleyen bir tür araçtır (Akcan 2010: 12). Cümledeki en egemen birim olan fiil cümlenin anlamsal yapısını oluşturmada durum yüklerken daha küçük birimler olarak öbek yapıların yöneticileri de tamlayıcılarına durum yükleyebilir.

Durum bir dizi evrensel ve muhtemelen doğuştan gelen kavramları içerir. Bu kavramlar insanoğlunun etrafında olup biten olayları kimin yaptığını, bu olaylardan kimin etkilendiğini ve neyin değiştiğini anlatır. Bu nedenle, Fillmore, sayısı daha da artırılabilecek ve tüm bu kavramları kapsadığını varsaydığı 6 durum önerir (1968: 46) ve bu durumların

[10] Fillmore kuramının temelini oluşturduğu eserinde 1968 (46-47) temel 6 durumdan bahseder: agentive (eden), instrumental (araç), dative (datif), objective (ekilenen), factitive (sonuç/ürün), locative (yer) ve bu sayı son çalışmasında on bire kadar çıkar.

tüm dillerde yüzey yapı ilişkileri ile örtüşmek zorunda olmadığını söyler (Akcan 2010: 16-17). Fillmore 6 durum önerse de bunlara ilave durumlara ihtiyaç duyulacağını belirtmiş ve kendisi de daha sonraki çalışmalarında eklemeler yapmıştır.

Fillmore (1971)'da edici (agent), karşı koyucu (counter-agent), araç (instrumental), etkilenen/nesne (object), sonuç (result), kaynak (source), hedef (goal) ve deneyimleyen (experiencer) olmak üzere sekiz durum önerir.

2003'teki çalışmasında ise edici (agent), araç (instrumental), kaynak (source), hedef (goal), uyarıcı (stimulus), etkilenen (patient), deneyimleyen (experiencer), faydalanan (beneficiary), konu (theme), güzergâh (path) ve bilişsel içerik (cognitive content) olarak bunların sayısını on bire çıkarır (Alan 2016: 38).

Fillmore, cümle içindeki ögelerin dilden dile yer değiştirebildiğini, standart olmadığını ancak fiilin diğer ögeler üzerinde istediği anlamsal durumların evrensel olduğunu ortaya koymuştur. Fillmore'un ifadesiyle durum kavramı evrensel olarak her dilin temel bileşeninde bir yere sahiptir (Fillmore 1968: 5).

Fillmore durum kavramını iki temel noktadan inceler: *1. derin durum sistemi (deep case system), 2. yüzey durum sistemi (surface case system).* Yüzey durum sistemi, isimlere gelen hâl eklerinden meydana gelir ve hâl çekimini ifade eder. Hâl ekleriyle çekimlenen isimler yüzeysel söz diziminde özne, nesne ve dolaylı tümleç gibi dil bilgisel ilişkileri; derin durum sistemi ise isimlerin cümlede üstlendikleri anlamsal rolleri ifade eder (Cook 1989: 3 akt. Doğan 2011: 33). Yüzey durumlar daha gözlemlenir, daha somut ve açıkça biçimlerken derin durumlar daha önce değinildiği gibi *çoğu gizli olan anlamsal ilişkiler*dir.

Durum dil bilgisi, dillerdeki evrensel noktaları tanımlamaya çalışsa da özellikle yüzey durum sistemlerinde bütün diller için ortak sayılabilecek durumlardan söz etmek mümkün değildir. Derin durum sistemindeki anlamsal rol ya da derin durumlar diğer dillerde de geçerli olan sınırlı sayıda derin durumlardan oluşur ve yüzey yapıdaki durumlardan farklı olarak diller arasında büyük oranda benzerlik gösterir. Ancak tümüyle evrensel nitelikler gösteren, üzerinde anlaşılmış bir derin durum sistemi yoktur (Doğan 2011: 36).

Anlamsal rol çalışmaları ile ilgili önemli bir husus da araştırmacıların aynı rollere farklı adlandırmalar yapmalarıdır. Örneğin özne konumunda olan üyeye *agent ya da agentive; causative* ya da *causer* gibi farklı adlandırmalarının yapılmasıdır. Türkçe dışındaki

yayınlarda olduğu gibi Türkçe için yapılan çalışmalarda da aynı durum geçerlidir. (Alan 2016: 39).

Durum dil bilgisi, istem dil bilgisinin anlamsal istem boyutunun açıklanmasında sıkça başvurulan bir kuram olmuştur. Araştırmacılar istemin anlamsal boyutunu bu durumlar üzerinden açıklama eğilimindedir. Bu çalışmada da istemin anlamsal düzeyinin açıklanmasında durum dil bilgisinden faydalanılmıştır. Bu sebeple çalışmada yararlanılan roller mevcut yaklaşımlardan faydalanılarak ve Eski Türkçede edatların anlamsal durumlarını açıklayacak şekilde, Fillmore'un belirttiği gibi ek durumlara ihtiyaç duyulması (1968: 46) ile bazı ilaveler yapılarak oluşturulmuştur.

Durum dil bilgisi, üretici dil bilgisinin anlamın söz dizimine etkisiyle ilgili göz ardı ettiği noktalara karşı olarak ortaya çıkmış olsa da bu kuramın da açıklayamadığı bazı noktalar vardır. Özellikle Chomsky, 1980 sonrası çalışmalarında durum dil bilgisinin ortaya koyduğu anlamsal roller üzerinde çalışmaya başlamıştır (Aydın Özkan 2018: 49). Aşağıdaki bölümde bu çalışmalar neticesinde ortaya çıkmış rol kuramından bahsedilecektir.

2. 6. 2. Rol Kuramı (Theta Role)

Söz diziminde bağımsallıkla ilgili cümledeki her fiilin belirli ögeleri seçmesi durumu Pānini'ye kadar dayandırılmaktadır. Pānini'nin *Karaka* teorisi çok detaylı bir şekilde tartışılmamasına rağmen tematik rolleri, modern yaklaşımlar için bir öncü olarak ele alınır (Fırat 2017: 92). Kuramda *Karaka roller* olarak ifade edilen tematik roller[11] cümle ögelerinin sınıflandırılmasında önemli bir yer tutar (Kasper 2008). Pānini'nin MÖ 5. yüzyılda ortaya koyduğu bu yaklaşım bugünkü modern rol kuramının temelleri sayılır.

Çalışmada temel olarak anlamsal istemin açıklanmasında durum dil bilgisinden yararlanılsa da anlamsal durum veya rollerin açıklanmasında başka yaklaşımlar da mevcuttur. Bu yaklaşımlardan biri de Chomsky'e aittir. Temel olarak insanın dil edinimini açıklamaya çalışırken dili genellikle soyut matematiksel formlarla ortaya koyma konusunda

[11] Pānini'nin *karaka rolleri: apadana* (sabit bir noktadan çıkma), *sampradana* (ulaşılmak istenen hedef), *karana* (bir eylemi gerçekleştirmek için gerekli en etkili araç), *adhikarana* (yer, konum), *karman* (bir eylemi başlatan tarafından arzu edilen şey), *kardr* (bir eylemi başlatan, bağımsız kişi) (Fırat 2017: 92).

ısrarcı olan Chomsky 1981'de ortaya koyduğu *yönetim ve bağlama (government and binding)* teorisi -daha sonra *ilkeler ve parametreler (principles and parameters)* adıyla- ile üretici dil bilgisine yeni bir boyut kazandırdı. Kuramda *rol teorisi* (*theta theory)*[12] söz dizimdeki yapısal bağların anlamsal bileşenini açıklamaya yarayan bir diğer alt kuramdır.

Rol kuramıyla alakalı ilkelerden biri olan *teta kriteri (theta criterion),* teta rollerinin (tematik roller) dağıtımı ve atanmasıyla ilgilenir ve bir cümle ve/veya öbek yapılar içerisinde argümanlar ve rolleri arasındaki belirli eşleşmeyi tanımlar (Malmkjær 2010: 192). Bu ilkeye göre bir fiilin her argümanı tek bir rol alabilir.

Chomsky, 1980 sonrasındaki üretici dil bilgisine getirdiği bu değişiklikler ile istem konusuna da farklı bir bakış açısı getirmiştir. Cümlede yer alan her unsurun anlam bilimsel rolünden bahseden kuramlar, bu rolün yüklem konumunda olan fiil tarafından verildiğini göstermektedir (Hirik 2018: 126). Bu durum Chomsky'nin kuramında *rol yükleme* olarak karşımıza çıkmaktadır. Rol yükleme, fiillerin ya da istem potansiyeli olan diğer sözcüklerin kendi kendilerine yaptıkları bir işlem değildir, söz konusu roller üyelere fiiller ya da edatlar gibi istem potansiyeli olan unsurlar tarafından yüklenmektedir (Uzun 2000: 103).

Rol kuramı çalışmalarında evrensel bir liste sunulmaya çalışılsa da bu son derece zorlayıcı ve yetersizdir. Fiillerin kaç rolünün bulunduğu ve bu rolleri hangi konumdaki tamlayıcılara yüklediği tartışmalı bir konudur ancak asıl tartışılması gereken her tamlayıcının bir rol üstlendiğidir (Uzun 1997: 11). Cümledeki her üyenin ister zorunlu ister seçimlik olsun fiilin yönetiminde olan tamlayıcılar olduğunu kabul eden istem bilgisine göre her tamlayıcının da fiil tarafından yüklenen bir anlamsal rol yüklenmesi gerekmektedir. Evrensel rol dökümü *özne* ve *nesne* durumundaki tamlayıcılar için kısmen kapsayıcı olsa da edatlar için açıkça yetersizdir. Tabi ki burada evrensel dil bilgisinin amacının, en temel bileşenlerle tüm dünya dillerindeki ortak rolleri açıklığa kavuşturmak olduğunu da unutmamak gerekir. Bu yüzden bir dilin söz diziminde tüm ögelerin yüklendiği rolleri detaylı olarak incelemeye çalışırken bu rol listesinin yetersiz olacağı da su götürmez bir gerçektir.

[12] θ-theory olarak da adlandırılır.

2. 6. 3. Anlamsal Sınırlılıklar (Semantic Restrictions)

Modern dil biliminde dil birimlerinin içeriği araştırılırken, farklı dil alanlarındaki anlamsal kısıtlamalar sorununa büyük önem verilmektedir. Sözcük türetiminden cümle oluşturmaya kadar dildeki ögelerin tercih edilme nedenleri üzerine cevaplar bulmaya çalışan araştırmacılar bu durumu *seçme sınırlıkları (restriction rules)* ve *engelleme kısıtlıkları (blocking rules)* gibi farklı noktalardan ele alır.

Bu seçme sınırlılıklarının kısıtlamaları daha çok anlam üzerine yoğunlaştığı için bu çalışmada *anlamsal sınırlılıklar* terimi tercih edilmiştir. *Anlamsal sınırlılıklar (semantic restrictions),*[13] bir yönetici ögenin tamlayıcısından istediği anlam özelliklerinin sınırını ifade eder. Daha geniş bir ifadeyle, anlamsal sınırlıklar, yönetici ögenin ihtiyaç duyduğu tamlayıcının taşıması gereken birtakım özellikleri zorunlu koştuğu ve bunun dışındaki ögeler üzerinde uyguladığı kısıtlılıktır.

Anlamsal sınırlılıklar, anlamsal istemi açıklama noktasında yararlanılan ilkelerden biridir. Helbig ve Schenkel, Chomsky'nin *seçim kuralları (selectional rules)* adıyla ortaya koyduğu görüşlerinden yola çıkarak bir anlamsal istem betimleme modeli geliştirmiştir (Doğan 2011: 63).

Anlamsal sınırlılıkların bir yöneticinin tamlayıcıları ile anlamsal amacını gerçekleştirebilmesi için gerekli olan özelliklerin sınırını ifade ettiği düşünülürse *tegi* edatı HEDEF rolünü yükleyebilmek için *yer* (1a) sınırlılıklı tamlayıcılara ihtiyaç duyarken; SÜRE rolünü yüklemek için tamlayıcılarının *zaman* (1b) sınırlılığına sahip tamlayıcılar olması konusunda kısıtlayıcıdır:

1a. "ilgerü [*şantuŋ yazıka* (anlamsal sınırlık- yer)] *tegi* süledim" KT G 3.

1b. "Törütti igidti [*bu üdke* (anlamsal sınırlık-zaman)] *tegi* takı ma igidgey ay dünyâ begi" KB 3744.

[13] Çeşitli araştırmacılar tarafından seçme kısıtlılıkları (selection retrictions) ya da anlamsal işaretleyiciler (semantic marker) olarak da adlandırılmaktadır.

Aynı mantıksal, söz dizimsel istem yapısına ve anlamsal sınırlılıklara sahip fiilin farklı anlamları ancak fiilin ifade ettiği sürece dâhil olan tamlayıcıların yüklendikleri farklı anlamsal rollerle açıklanabilir. Diğer taraftan aynı mantıksal, söz dizimsel ve anlamsal istem yapısına sahip istem yüklü sözcüklerin farklı anlamlarını da anlamsal sınırlılıklar ayırt edebilir (Doğan 2011: 65).

İstem konusunda dikkat çeken hususlardan biri de *istem değiştirimi (valens alternation)* konusu olmuştur. Bir sözcüğün istem değiştiriminde farklı etkenler vardır[14] ancak özellikle bazı fiillerde biçimsel ya da söz dizimsel açıdan bir değişim görülmemesine rağmen anlamsal istemde değişiklik gözlenebilmektedir. Karaca, bu duruma aynı istemle kullanılışlar arasındaki farklılığın sebebinin, yönetici olan sözcüğün tamlayıcısının (isim) olduğunu ileri sürer (Karaca 2011:20). Burada Karaca, bir fiilin farklı anlamlarda görünmesine rağmen tamlayıcısına aynı durum ekini atadığına dikkat çeker. Bunun için Genel Türkçe Sözlükte *atla-* fiilinin "binmek" ve "yüksek bir yerden alçak bir yere, ayaküstü gelecek bir biçimde kendini bırakmak" anlam girişlerinde tamlayıcısına aynı isim durumunu atamasına dikkat çekmiştir: *çukura atlamak, vapura atlamak.*

Karaca'nın burada bahsettiği durum yani *birlikte olduğu kelime(isim)* ifadesi ile açıklamaya çalıştığı *tamlayıcının* anlamsal sınırlılığıdır. Burada anlamsal istemin değişmesinde fiilin gerektirdiği tamlayıcının taşıdığı bazı sınırlılıklar devreye girer. Fiilin anlam değişmelerini ortaya koyarken, yani anlamsal istem değişmelerinde tamlayıcısından istediği *+canlı, +somut, +taşıt* vb. olma gibi farklı özellikler devreye girmektedir. Bu da fiilin istem değiştiriminde biçim bilgisel farklılıklar dışında anlamsal sınırlılıkların da etkili olduğunu göstermektedir.

Tamlayıcıların bu sınırlılıkları aşağıda verilen örneklerde cümlenin öznesi üzerinde fark edilir. Aşağıdaki örnekte görülen *çiz-* fiili EDEN rolünde *+canlı* sınırlılığı olan bir tamlayıcı ister. 2c'de görülen *-canlı* sınırlılığında bir tamlayıcı fiilin cümlede anlamsal varoluşunu mantıksal açıdan sarsar.

2a. Eda resim çizdi. [+CANLI]

2b. *At resim çizdi. [+CANLI]

[14]Fiillerin istem değiştirimindeki farklı etmenler için bkz: Doğan 2017, 2018; Aydın Özkan 2017a, 2017b, 2018a.

2c. *<u>Bardak</u> resim çizdi. [-CANLI]

Bunun yanında 2b'deki cümlede EDEN rolündeki tamlayıcı +*canlı* yapısında olmasına rağmen anlamsal ve mantıksal açıdan yine kabul edilebilir değildir. *çiz-* fiili bu anlamı ile +*canlı* ve +*insan* sınırlılığına sahip bir tamlayıcıyı şart koşar.

Edatların tamlayıcıları için söz dizimsel sınırlılıklar ile anlamsal sınırlılıklar arasında güçlü bir benzerlik vardır. Anlamsal sınırlılık anlamsal ilişkilerin ifadesinde; söz dizimsel işaretleyici (syntactical marker) ise (isim, fiili sıfat vb.) söz dizimsel ilişkilerin ifadesinde güçlü rol oynar (Katz ve Fodor 1963: 187). Örneğin *için* edatı *amaç* anlamında isim-fiil yapısında tamlayıcı isterken, *uğruna* anlamını bir zamir ya da ad türünde tamlayıcı ile vermektedir.

3a. *Başarmak*$_{(isim\text{-}fiil\text{-}\ AMAÇ)}$ için gece gündüz çalıştı.

3b. *Senin*$_{(zamir\text{-}\ FAYDALANAN)}$ için canımı bile veririm.

Bir sözlük girişindeki sözcüksel bir ögeye atanan anlamsal sınırlılıklar, söz konusu öge ile dilin geri kalan sözcük dağarcığı arasındaki sistematik anlamsal ilişkilerin ne olduğunu yansıtmayı amaçlamaktadır. Öte yandan, sözcüksel bir maddeye atanan ayırt edicilerin, anlamıyla ilgili kendine özgü olanı yansıtması amaçlanmıştır (Katz ve Fodor 1963: 187). Başka bir deyişle sözcüksel ögenin anlam girişinde mantıksal, söz dizimsel istemi değişebildiği gibi anlamsal sınırlılığı da değişebilir. Kesin çizgiler ile nicel olarak tanımlamak mümkün değildir. Örneğin *al-* fiili sürükleyip götürmek anlamında, metaforik kullanımlar hariç, *-canlı,* evlenmek anlamında ise +*canlı* ve +*insan* anlamsal sınırlılıkları şart koşar.

4a. Çarşamba'yı *sel*$_{(-canlı)}$ aldı.

4b. Bir yar sevdim *el*$_{(+canlı,\ +insan)}$ aldı.

Durum ve rol kuramlarında olduğu gibi sözcüklerin anlamsal sınırlıkları ile ilgili de araştırmacılar tarafından farklı sayıda ve türlerde anlamsal sınırlılık önerileri mevcuttur:

Fisher ürün/materyal (sayılabilir *geg*, sayılamayan *mat*), bitki (plant), hayvan (zool), insan (human), insancıl (human institution), entellektüel (intellectual), hissi (feeling), olay (event), durum (quality), mekan (spatial), zaman (temporal) anlamsal sınırlılık önerir ve bunlara ek olarak taşıt, sıvı (solid)/gaz (gaseous)/donmuş (frozen), erkek(male)/ kadın (female), illness (hastalık), sınav (examination), alan (field) gibi sınırlıkların da eklenebileceğini ifade eder (1997: 52-53). Doğan ise Türkçe için *+/-canlı, +/-insan, +/-somut, +/-sayılabilir, yer, zaman* olarak 11 anlamsal sınırlılıktan bahseder (Doğan 2014: 109).

2. 7. Eski Türkçede Edatların Tamlayıcılarına Yükledikleri Roller

Edatın cümlede ortaya koyduğu anlamsal yapı, istem çerçevesindeki mantıksal, söz dizimsel ve biçim bilgisel sınırlılık ve kapasite sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu bölümde Eski Türkçede edatların tamlayıcılarına yükledikleri anlamsal roller durum dil bilgisi ve rol kuramı ışığında incelenmiştir.

Dillerde ne tür rollerin bulunduğu, bunların nasıl adlandırılacağı ve hangi tabanlarda farklılaştıkları üzerine birçok tartışma bulunmasıyla da yakından ilişkili olarak literatürde genel geçer bir rol dökümü bulunmamaktadır (Uzun 2000: 104). Genel kabul görmüş bir rol listesi bulunmadığı gibi farklı araştırmacılar tarafından farklı sayılarda ve adlandırmalarla pek çok rol listesi önerilmiştir.

Bu durum listelerinden bazılarından bahsetmek gerekirse Anderson (1971) dört; Gruber (1965) beş; Fillmore (1968) altı, (1971) sekiz, (2003) on bir; Chafe (1970) yedi; Platt (1972) dokuz; Longacre (1976) on farklı durum önerisinde bulunur. Bu da gösterir ki tamamıyla doğru bir durum listesi yoktur (Cook 1989: 189). Ayrıca Cook (1978), Dik (1980), Givon (1984), Starosta (1988), Larson (1988), Van Valin (1990), Dowty (1991) ve kuramla ilgilenen diğer birçok araştırmacı farklı anlamsal rol listeleri oluşturmuşlardır (Akcan 2010: 6; Doğan 2011: 67). O halde kesin bir anlamsal rol listesinden bahsetmek mümkün mü? Yani doğru olan liste var mıdır ya da kesin bir rol listesi gerekli midir? Bu rol listeleri tüm diller ya da istem potansiyeli taşıyan tüm sözcük türleri için kapsayıcı mıdır?

Tüm bu sorular Türkçe için yapılan rol saptamalarında da gün yüzüne çıkmaktadır. Bu anlamda Türkçe üzerine yapılan araştırmacılarda kapsam ve metot farklılıklarına da

dayanarak farklı rol listelerine ihtiyaç duyulmuştur. Araştırmacılar tarafından, anlamsal rollerle ilgili Türkçe için de bazı rol listeleri ortaya konulmuştur.

Uzun, edici, etkilenen, deneyimci, konu, hedef, kaynak, yer, yararlanıcı ve araç olmak üzere dokuz rol (Uzun 2000: 105);

Akbay, edici (agent), etkilenen (patient), deneyimci (experiencer), konu (theme), hedef (goal), kaynak (source), yer (locative), yararlanıcı (benefector), araç (instrument), iye (possesor), kurulan (constructum), yıkılan (destructum) ve neden (reason) olmak üzere on üç rol (Akbay 2006: 69-75);

Doğan, eden (agent/actor), etkilenen (patient), konu (theme), deneyimci (experincer), içerik (content), alıcı (recipient), uyarıcı (stimulus), sebep (cause/r), hedef (destination), kaynak (source), yer (location), amaç (purpose), araç (instrument), ürün (product), materyal (material), faydalanan (beneficary), söyleyen (sayer), söz (verbiage), mevzu (topic), güç (force), değer/nitelik (attribute), güzergâh (path), zaman (time), durum (manner), miktar (asset) ve süreç olmak üzere yirmi altı rol (Doğan 2011: 67-77); bu listeye ek olarak edatların istemiyle ilgili sunduğu ölçü ve benzetilen (Doğan 2014: 114) olmak üzere iki rol daha eklendiğinde toplam 28 rol sunmuştur.

Bu listelerin kesin ve nihai olmadığı düşünüldüğünde Eski Türkçede edatların yüklendiği rolleri açıklayabilmek için aşağıda açıklamalarıyla birlikte yer alan anlamsal roller kullanılmıştır. Bu listenin ortaya konulmasında Van Valin ve Lapolla (1997), Uzun (2000), Erdem (2006), Akbay (2006), Aydemir (2006), Doğan (2011. 2014), Larson (1984) ve Huang vd. (2015)'in sundukları rol listelerinden yararlanılmıştır.

Daha ziyade, fiillerin zorunlu tamlayıcılarını açıklamak için ortaya konmuş bahsedilen anlamsal rol listelerine nazaran, Eski Türkçe edatların hem sınırlı sayıda olması hem de özellikle kimi edatların tanıklarının azlığı dolayısıyla çok geniş bir anlamsal rol listesinden bahsetmek mümkün değildir. Sınırlı sayıda ve çoğunlukla fiillerin tamlayıcılarına yükledikleri roller açısından değerlendirilen ve önerilen anlamsal rollerin edatlar için kapsayıcı olmadığı görülmüş. İnceleme sonucunda Eski Türkçede edatların tamlayıcılarına, 20 farklı rol yükleyebildikleri tespit edilmiştir.

Amaç (Purpose)

Cümlede fiilin gerçekleşme veya ortaya çıkma amacını anlatan öbeklerinin üstlendiği roldür. Bu edat öbeklerinin yer aldığı cümlelerde fiilin "hangi amaçla" yapıldığı bilgisi verilir.

> "katıglanıŋlar taŋrınıŋ zikrin *aymak(AMAÇ) tapa"* (Tanrının zikrini söylemek için gayret gösterin.) KuT. 38/54b1.

> "idi artuk erdem kerek ög bilig/ *ajun tutguka(AMAÇ) ötrü* sunsa elig" (Dünyaya hâkim olmak ve onu idare etmek için pek çok fazilet, akıl ve bilgi lazımdır.) KB 281.

Araç (Instrument)

Araç rolü evrensel temelli rol listelerinin hepsinde yer alan rollerden biridir. Bir fiilin gerçekleşmesinde kullanılan nesneyi ifade eden roldür. Bu rolde tamlayıcılar genellikle cansız ve somut nesnelerdir.

> "ötrü kurımış katıg kamış alıp *anı(ARAÇ) üze* ömgen tamırın sançıp kan üntürüp akuru akuru barska yakın bartı" (Sonra kurumuş bir katı kamış alıp onunla şah damarına batırıp kanını akıta akıta kaplana karıştı.) AY 616/20-22.

> "öz *kazgançım(ARAÇ) üze* edgü kılınç kılayın tep sakıntı" (Kendi kazancım ile iyi işler yapayım diye düşündü.) KP XII-3.

Benzerlik (Similarity)

Edatlar bir ismin yönetiminde olduğu düğümlerde, kendi yönetimi altındaki tamlayıcılarına benzerlik rolü yükleyebilir. Bu durumda üst yöneticisi olan isim ile başka bir kavram arasında benzerlik ilişkisi göstern bir roldür.

"Saŋa hâcetim bu körü ber munı, süre ıdma bolgay *yavalar(BENZERLİK) sanı*" (Senden dileğim şudur: ona nezâret et, kendinden uzaklaştırma; yoksa, o yabanî bir diken gibi olur.) KB 1484.

"Tiler erdim emdi *seni(BENZERLİK) teg* kişi/ bayat berdi ârzû ay erde başı" (Ben de şimdi senin gibi bir insan arıyordum; ey insanların ileri geleni, Tanrı dilediğimi verdi.) KB 752.

Deneyimci (Experiencer)

Deneyimci, bir uyarıcıyı algılayan veya belirli bir zihinsel veya duygusal süreci veya durumu kaydeden canlı bir varlıktır. Genellikle zihinsel bir yüklemin konusudur (Huang vd. 2015: 6). Deneyimci rol; duyu (*duymak, görmek*), duygu *(üzülmek, korkmak)*, idrak *(düşünmek, öğrenmek)* fiillerinin çevresinde oluşur (Doğan 2011: 68).

"Bagırsak bulun barça *tınlıg(DENEYİMCİ) öze*/ tapug kıl bayatka köŋül til tüze" (Her mahlûka karşı merhametli ol, gönlün ile dilini bir ederek, Tanrıya ihlâsla ibâdet kıl.) KB 6089.

Faydalanan (Beneficiary)

Faydalanan, en genel anlamıyla, bir fiilin ifade ettiği süreçten yararlanan ve zarar gören ya da bir şeyden mahrum bırakılan varlığı karşılar. Bu rolün seçme sınırlılığı metaforik kullanımların dışında genellikle canlıdır (Doğan 2011: 73).

"*onlarnı(FAYDALANAN) üçün* men monta ikileyü okıtu nomlayın" (Onlar için ben burada ikinci kez açıklayayım.) AY 363/15-17.

"*türk bodun(FAYDALANAN) üçün* kün udımadım" (Türk halkı için gece uyumadım.) KT D 27.

Güzergâh (Path)

Güzergâh, genellikle bir varlığın geçtiği yol veya coğrafi yer ya da bir eylemin gerçekleşmesinde tutulan rotayı ifade eder.

> "*ol suw*$_{(GÜZERGÂH)}$ *kudı* bardımız" (O ırmaktan aşağı doğru ilerledik.) T1 K 3.

> "anın *ol ögüz suvınıŋ*$_{(GÜZERGÂH)}$ *berü* bo kölke kelgülük tog agızın yimirip suvug öŋi kemişmişlerin körti" (Onun, o nehrin suyundan beri bu göle gelip tok ağzını yıkayıp suyu başkalarına terk ettiklerini gördü.) AY 602/9-11.

Hedef (Destination)

Yüklemin bildirdiği iş, oluş ya da durumun ya da fiildeki hareketin son noktasını belirten tamlayıcının yüklendiği roldür. Genellikle yer değiştirme fiilleriyle kullanılır (Doğan 2011: 70).

> "kurıgaru keŋü tarmanka tegi türk bodun ança konturtumuz" (Batıda Kentü Tarmana kadar Türk halkını öylece yerleştirdik.) KT D 21, BK D 3.

> "ilgerü *şantuŋ yazıka*$_{(HEDEF)}$ *tegi* süledim" (Doğuda Şantuŋ ovasına kadar asker sevk ettim.) KT G 3.

Kapsam (Extent)

Belirli bir kategorideki bir varlığın, varyasyonları içindeki sırayı ya da sınırlılığını ifade eder. Kapsam bütüncül ya da parçacıl olabilir. Diğer bir değişle belirli bir kategori içerisindeki sınırlı bir aralık değerini ya da kategorinin bütünü kastedebilir.

> "*taŋrıda*$_{(KAPSAM)}$ *adın* butlarka yekke hem ayurlar" (Tanrıdan başka putlara da söylerler.) KuT. 26/25a1-2.

“anta kalmışı *yer*$_{(KAPSAM)}$ *sayu* kop toru ölü yorıyur ertiŋ” (Geri kalanlarınız her yere yarı ölü yarı diri gidiyordunuz.) KT G 9, BK K 7.

Kaynak (Source)

Kaynak, bir şeyin var olduğu, türetildiği, elde edildiği veya bir hareketin başlangıç aşaması ya da yeridir. Her zaman bir başlangıç veya çıkış noktasına atıfta bulunur.

"bularnı katıg *sew köŋülde*$_{(KAYNAK)}$ *berü*/ neŋin edgülük kıl baka tur körü" (Bunları pek çok ve gönülden sev; onlara iyi bak ve yardımda bulun.) KB 4338.

Konu (Theme)

Büyük ölçekli rol kuramlarında yer alan temel rollerden biridir. Bu rol literatürde “yer değişimine maruz kalan ya da bir yerde bulunan tamlayıcı” olarak tanımlanır. Ancak konum değiştirmenin dışında, edatların konu rolü yüklediği tamlayıcılar, mülkiyet, mevcudiyet, kategori ya da miktar değişikliğine maruz kalan varlığı da ifade eder (Huang vd. 2015: 6). Ayrıca eğer cümlede bir öge işaret ediliyor, gösteriliyor veya konu ediliyorsa iş veya oluştan doğrudan etkilenmiyorsa o tamlayıcının yüklendiği role de konu denir (Akbay 2016: 71).

"uluş barça *tegin*$_{(KONU)}$ *üçün* busanur" (Memleketin tamamı prens için üzülür.) KP 27/1.

"çıgayka üledi ökü neŋ tawar/ köŋül tüzdi rabka *kamugdın*$_{(KONU)}$ *sıŋar*" (Fakirlere çok eşya ve mal dağıttı; her şeyden yana Tanrı'ya gönül bağladı.) KB 1786.

Ölçü (Measure)

Bir varlığın niceliksel durumuna atıfta bulunur. Ölçü rolünü yüklediği düğümlerde edat, yöneticisi olan isim ya da sıfat türünden sözcüğü tamlayıcısı aracılığıyla ölçülendirir.

"özke yanturu asıgsızı üze *yavlak yagı(ÖLÇÜ) teg korkınçıg* erür" (Kendine karşı faydasızlığından dolayı kötü düşman gibi korkunçtur.) AY 613/14-15.

"isizke katılma ay edgü kişi/ isiz bolga kılkıŋ *ol isiz(ÖLÇÜ) tuşı*" (Ey iyi insan! Kötüye katılma, (katılırsan) tabiatın o kötü (kişi) gibi kötü olacak.) KB 4241.

Sebep (Reason)

Bir eylemin temeli ya da nedenidir. Cümlede fiilin ortaya çıkma, gerçekleşme ya da başlama bitme gibi durumlarına kaynaklık eden sebebi ifade eder. Doğan'ın, *cansız varlık ya da nesneler olup genellikle etkilenen ile kullanılır* (2011:70), şeklinde ifade etmesine karşın sebep rolü yüklenen tamlayıcı bir durum ya da olay da olabilir. Kül Tigin yazıtında yer alan aşağıdaki cümlede "*teŋri küç bertök üçün"* edat öbeği 'kağanın ordusunun kurt gibi olmasının' sebebidir.

"*teŋri küç bertök(SEBEP) üçün* kaŋım kagan süsi böri teg ermiş" (Tanrı güç verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibiymiş.) KT D 12.

"bu üç türlüg *tıltagda(SEBEP) ötgürü* ot belgülük bolur" (Bu üç çeşit sebepten dolayı ateş çıkar.) Maytr. 41/55-56.

Süre (Duration)

Bu rol küçük ölçekli bir zaman rolüdür, denilebilir. Ancak fiilin gerçekleştiği noktasal zamanı değil fiilin gerçekleştiği sürenin miktarına vurgu yapar. Herhangi bir fiilin veya durumun zaman çizgisinde belli bir miktar devamını ifade eden roldür. Bu rollerdeki edatların asıl anlamsal kastı sürece gönderimde bulunmaktır.

"*tümen yılda(SÜRE) berü* tul erdim tulas/ bu tul tonı suçlup ürüŋ kedtim as" (Ben binlerce yıldan beri dul idim, benzim solmuştu; şimdi bu dul libasını çıkarıp, beyaz kakımdan gelinlikler giydim.) KB 84.

"kaŋım *sönde*$_{(SÜRE)}$ *berü* meni sevmez erti" (Babam eskiden beri beni sevmezdi.) KP LVI.7-8.

Yer (Location)

Bir olayın ya da varlığın bulunduğu konumsal yerden *(locationpoint)* bahseder. Yer rolü, yön veya hedef belirtmemesi açısından hedef rolünden ayrılır. Aynı zamanda fiilde belirtilen sürecin yaşandığı veya bir varlığın bulunduğu noktayı da işaret eder.

"kökler idisi hem yerler idisi hem ol *iki*$_{(YER)}$ *ara* ʿaziz üküş örtgen" (Hem göklerin sahibi hem yerlerin sahibi hem de o ikisi arasındaki (her şeyin sahibi), kudret sahibi bağışlayan (Tanrı)) KuT. 34/70b3-71a1.

"*yalaŋuklar*$_{(YER)}$ *ara* intükde yalaŋuklar kanı bolurlar…" (İnsanların arasına indiklerinde insanların hükümdarı olurlar.) AY 550/ 8-9.

Durum (Manner)

Bir fiilin gerçekleşmesinde seçilen yol, yöntem veya biçimi anlatan ögenin yüklendiği roldür. Araç rolü ile yakınlık gösterse de cümlede fiilin “ne ile” değil “nasıl” yapıldığıyla ilgili bilgi vermesi yönüyle araç rolünden ayrılır.

"nızvanılıg köŋülte *belgürmeki*$_{(DURUM)}$ *üze* ikin ara üzülür" (Tutkulu gönülde belirmesi ile ikisinin arasında kırılır.) AY 165/11-12.

"*karlıg tag*$_{(DURUM)}$ *teg yaltrıyur*" (Karlı dağ gibi parlıyor.) AY 450/9.

Zaman (Time)

Fiilin bildirdiği hareketin, oluşun ya da durumun meydana geliş zamanını noktasal olarak bildirir. Zaman sözlüksel olduğu kadar anlamsal rol bağlamında da geniş bir kavramdır. Zaman rolü şu alt anlamlara değinebilir: en genel anlamla sabit bir zaman noktası, bir fiilin zaman çizgisindeki başlangıç noktası, bitiş noktası vb.

"*anıŋ(ZAMAN)* *ara* iki emigi evidip süt akıp kelti" (O anda iki memesinden eriyip süt akıp geldi.) AY 621/14-15.

Birliktelik (Accompaniment)

Bir eylemin gerçekleşmesinde rol oynayan (eden, etkilenen ve sebep olan vb. rollerinde yer alan) ana faktöre eşlik eden, birliktelik sağlayan varlığı ifade eden roldür. Bu roldeki tamlayıcının, bir bakıma, ikinci eden, etkilenen ya da sebep olan gibi rol oynadığı düşünülebilir (Larson 1984: 221).

"*inim kül tegin birle eki şad(BİRLİKTELİK)* *birle* ölü yitü kazgantım" (Kardeşim Kül Tigin (ve) iki Şad ile öle yite kazandım). KT D 27.

"biz *sizni(BİRLİKTELİK)* *birle* şmnanç bolur biz" (Biz sizinle birlikte rahibe olacağız.) Maytr. 51/45.

Yön (Direction)

Yön rolü anlamsal roller içerisinde genellikle yer rolü içerisinde değerlendirilir. Ancak yön anlamsal içeriğine sahip edatlar ile yer bildiren edatlar arasında fark vardır. Yer rolünde tamlayıcıların uzaysal veya coğrafi olarak bir konumu olmasına karşın bu durum yön rolünde yoktur. Fiilin veya hareketin hangi yöne doğru yapıldığını ifade eder.

"oglum, *muntuda(YÖN)* *ınaru* ögŋtün yıŋak altun tag bar közünür mü" (Oğlum buradan ileride doğu yönüne doğru bir altın dağ var, görünür mü?) KP 37/4.

"yüksek ediz *orunluktın(YÖN)* *kudı* öz kemişti" (Yüksek ve değerli tahtından aşağı kendini attı.) KP 111/5.

Sıra (Sequence)

Sıra rolü bir durumun, olayın ya da nesnenin sırasını belirtir. Bu rolü yükleyen edatlar bir olayın gerçekleşmesinde öncelik veya sonralık ifade edebilir (Huang vd. 2015: 9). Zaman rolünün bir çatı rol olduğu kabul edilirse sıra bir zaman alt rolü kabul edilebilir. Sıra ile zaman rolünün birbirinden ayrılmasının nedeni ise sıra bildiren edatların "öncelik" ve "sonralık" kavramlarına vurgu yapmasıdır. Bu edatlar cümlede ilişkide oldukları üst yönetici ile tamlayıcısı arasında bir durum ya da fiilin oluş sırasını ifade etmek üzere anlamsal katkıda bulunur.

> "yme takı teŋri teŋrisi burkan nırvanka *barmışta(SIRA) kin* şazanta ulug tusu kıltılar" (…ve yine tanrılar tanrısı Buda nirvanaya ulaştıktan sonra dine hizmet etmiş.) Maitr. 3/43-45.
>
> "Muŋar tegir uluglug/ *munda(SIRA) naru* keslinür" (Ululuk buna yakışır/ (ululuk) bundan sonra kesilir.) DLT I, 352.

Ölçüt (Standard)

Bir olayın ya da durumun meydana gelmesinde, ortaya çıkmasında, başarılmasına ya da tasarlanmasında baz alınan bağımlılıktır (Huang vd. 2015: 10). Bu rol, cümlede eylemin gerçekleşmesinde göz önünde bulundurulan ve temel alınan görüş, kriter ya da ölçütü ifade eder.

> "bu küsüşlerin barçanı *köŋül(ÖLÇÜT) eyin* kanturgay men" (Bu isteklerin hepsini gönle göre gerçekleştireceğim.) AY 446/23- 447/1.
>
> "*ol törüde(ÖLÇÜT) üze* eçim kagan olortu" (O töreye göre amcam hükümdar olarak tahta oturdu.) KT D 16; BK D 14.

3. EDAT

Türkçe dil bilgisi çalışmalarında, bu çalışmada da tercih edildiği şekliyle, daha çok 'edat' terimi ile karşılanan sözcükler hakkında Türk dili çalışmalarında fikir birliğine varılamamış bazı sorunlar mevcuttur. Öyle ki bu sorunlar *"Türk Gramerinin Sorunları"* toplantılarında da dile getirilmiştir. Bu sorunları temel olarak şu başlıklar altında sıralamak mümkündür: terim karmaşası, edatın tanımlanması, sınıflandırma sorunları ve edatları ayırt etmede kullanılan kriterler, edatların özellikleri, hangi kelimelerin edat kabul edileceği hangilerinin edilemeyeceği. Aşağıda bu konular üzerine araştırmacıların görüş ayrılıklarına ve fikir birliği edilen noktalara yer verilmiştir.

3. 1. Terim Karmaşası

Türkçede, *edat* terimi hakkında bu kadar karmaşa yaşanmasının temel sebebi bu kavramın Türkçeye Arapçadan girmiş olması ve Arapçadaki kapsamı sayılabilir. İlk gramer kitaplarımız ve sözlüklerimiz daha çok anadili Arapça olanlara Türkçe öğretmek maksadıyla yazıldığı için (Divânü Lugâti't-Türk ve Memlük Kıpçakçası eserlerinde olduğu gibi) eserlerin yazımında Arap dil bilgisi geleneğine uygun sözcük sınıflandırması yani *"isim, fiil, edat"* tercih edilmiştir. Bu gelenek daha ileriki dil bilgisi çalışmalarında da devam etmiştir. Modern Türkiye Türkçesi çalışmalarında ise sözcüklerin sınıflandırılmasında daha farklı yaklaşımlar[15] ortaya çıkmıştır. Bu farklı yaklaşımlara dayanan değerlendirmeler

[15] Sözcük türlerinin nasıl sınıflandırılması gerektiği ile ilgili farklı yaklaşımlar için birkaç örneği buraya almak konu hakkında fikir verici olacaktır: Muharrem Ergin; Türk Dil Bilgisi eserinde sözcükleri üç ana gruba ayırır: Mana ve vazife bakımından sözcükler: *1. İsimler, 2. Fiiller, 3. Edatlar.* İsim ve fiilleri manaları olan sözcükler, edatları ise vazifeleri olan sözcükler olarak değerlendirir (Ergin 1999).

araştırmacıların bu kavramı ya dar anlamıyla ya bir çatı terim olarak geniş anlamıyla tercih etmesine ya da yeni bir terim arayışına girmelerine neden olmuştur.

Bugün *edat* kavramı Türk dili araştırmacıları tarafından bir geniş anlamda bir de dar anlamda kullanılmaktadır. Geniş anlamda *edat* Arap dil bilgisi geleneğine benzer bir yaklaşımın devamı niteliğinde birkaç sözcük sınıfından oluşan çatı terim olarak; dar anlamda ise çalışmada söz konusu edilen İngilizce *postposition* olarak adlandırılan edatları ifade etmektedir. Bu çalışmada terim olarak, bugünkü dar anlamıyla "ilgeç, çekim edatı, postposition" karşılığı olan 'edat' tercih edilmiştir.

Türk dili araştırmalarında edat terimi şu kavramlarla karşılanmıştır: Gabain (1988), Ergin (1999), Gülensoy (2000), Toparlı (2011), geniş anlamda *edat*, bu çalışmanın kavram alanına karşılık *son çekim edatı;* Hacıeminoğlu (1972), Oruç (1994), Güneş (1999), Eraslan (2012), Delice (2012), Doğan (2021) geniş anlamda *edat*, bu çalışmanın kavram alanına karşılık *çekim edatı;* Bilgegil (1984), Ediskun (1999), Korkmaz (2007), Karahan (2007) *edat;* Banguoğlu (1959) *takı;* Atabay, Kutluk ve Özel (1976), Gencan (1979), Uzun (2000), Hengirmen (2006), Boz (2012) *ilgeç;* Emre (1945), Tekin (2000), Li (2004) *sontakı* terimlerini kullanmıştır.

Yukarıda sayılan araştırmacılara birçok ismin daha terim tercihlerini eklemek mümkündür ancak Türk dilinin belli başlı dil bilgisi kaynakları ve önde gelen araştırmacılarının bu kadarını saymak bile terim konusunda farklı tercihlerin olduğunu görmek açısından yeterlidir. Bu terim tercihlerinin farklı olması sadece literatürde bir terim karmaşası yaratmamıştır. Bu adlandırmalara bağlı olarak tanımlama sorunları, sınıflandırma sorunlarını da beraberinde getirmiştir.

Farklı terim tercihlerinin altında Arap dil bilgisi geleneği ile Batı dil bilgisi geleneğinin olduğu muhakkaktır. Arap dil bilgisi geleneğinde "*edat"* isim ve fiil sözcükleri dışındaki

---

Zeynep Korkmaz ise sözcükleri Anlamlı kelimeler, Görevli Kelimeler ve Anlamlı- Görevli kelimeler olarak üç gruba ayırır. Anlamlı kelimeler: *adlar, sıfatlar, zamirler, fiiller, zarflar;* görevli kelimeler: *edatlar ve bağlaçlar*; anlamlı- görevli kelimeler ise *ünlemler* (Korkmaz 2014).

Tahsin Banguoğlu ise sözcüleri bir başlık altına almamış sekiz sözcük türünü ayrı ayrı işlemiştir. Bu sözcük türlerini *ad, sıfat, zamir, zarf, takı, bağlam, ünlem, fiil* terimleri ile ifade etmiştir (Banguoğlu 2015).

Doğan Günay ise sözcükleri, sözlüksel sözcükler ve dil bilgisel sözcükler olarak ikiye ayırır: Sözlüksel sözcükler: *ad, sıfat, belirteç eylem*; Dil bilgisel sözcükler: *adıl, ilgeç, bağlaç, belirleyen* (Günay 2007:17).

Erdoğan Boz ise, Günay (2007) gibi *Sözlüksel Anlamlı* ve *Dil bilgisel Anlamlı Birimler* olarak sözcükleri iki ana sınıfa ayırsa da alt sınıflandırması biraz daha farklıdır. Sözlüksel Anlamlı Birimler: *adlar ve eylemler*; Dil Bilgisel Anlamlı Birimler: *adıllar, sıfatlar, belirteçler, ilgeçler, bağlaçlar, vurguçlar, ünlemler* (Boz 2020).

sözcüklerin ve eklerin genel adı olarak kabul görmüştür. Yani aslında birçok alt kategorileri olan çatı terim olarak kullanılmıştır. Batı dil bilgisi geleneğini benimseyen araştırmacılar ise dar anlamda kastedilen *edat* terimini tercih etmiş ya da ayrı bir terim olarak *ilgeç, takı, sontakı, çekim edatı* ya da *son çekim edatı* gibi adlandırmaları tercih etmişlerdir.[16]

3. 2. Tanımlama Sorunları

Türkçede edatlarla ilgili sorunlardan biri de tanımlama olsa da bu konu aslında diğer sorunlara nazaran araştırmacıların en çok fikir birliği sağladığı noktalardan biridir. Bazı tanımlamalar edatları bir tek yönü ile değerlendirmiş bazı tanımlamalar ise bütün özelliklerine değinmeye çalışmıştır. Edatları anlamsal açıdan değerlendiren bazı tanımlamalar:

> Emre: Tek başına anlamı olmayan cümleye de çeşitli anlam ilgileri getiren sözcüklerdir (1945: 359).
>
> Ergin: Tek başlarına manaları olmayan, manalı kelimelerin, yani isimlerin ve fiillerin yanında bir dereceye kadar manalanan, hiçbir nesneyi veya hareketi karşılamayan, fakat böyle olduğu hâlde dilde vazife gören kelimelerdir (2009: 287).
>
> Hacıeminoğlu: Tek başlarına manaları olmayıp, ancak cümledeki diğer kelime ve kelime grupları arasında çeşitli münasebetler kurmaya yarayan ‘alet sözler’dir, ‘vasıtalar’dır (2015: XIII).
>
> Ediskun: Başlı başına anlamları olmayan ancak anlamlı kelimelere, takımlara, kelime öbeklerine ulandıkları ya da bir cümleye girdikleri zaman çeşitli anlam ilgileri kuran ve böylece kendi anlamları sezilen kelimelerdir (1999: 284).

Sözcüğün kökenini ön plana alan tanımlama:

[16] Konuyla ilgili görüşler için bkz.: Özönder (2011).

> Grönbech: Ad ve eylem sınıfından sözcüklerin mana değiştirmesi yoluyla ortaya çıkmış sözcüklerdir (2011: 30).

Edatların cümle içindeki yerine, söz dizimsel konumuna ve/veya biçim bilimsel istemine değinen tanımlamalar:

> Lewis: Birincil edatlar adlardan sonra gelen ve adlarına yalın, ilgi, yönelme ve ayrılma durum eki atayan edatlardır (2000: 83).

> Banguoğlu: İsimlerden sonra gelip onların söz içinde başka unsurlarla ilişkilerini kuran kelimelerdir (2015: 385).

> Karaağaç: Dilde bağımsız olarak var olamayan, yani kendi başlarına kullanılamayan edatlar söz, söz öbeği ve cümle gibi dil birimleriyle kullanılabilen ve onlara değişik anlam renkleri katan veya onları çekime sokan sözlük veya söz dizimi birimleridir (2012: 432).

> Gencan: Sözcükler arası anlam ilgisi kurmaya yarayan ve ancak bu görevleri için kullanılan sözcüklere edat denir (1966: 290).

> Gabain: İsimleri, zamirleri ve sayıları takip eden, onlarla sıkı sıkıya bağlı, manalarına göre onlara tabi, fakat gramer bakımından onlara hâkim kelimelere son çekim edatları diyoruz (1988: 93).

Bu tanımlamalar dışında edatı birçok yönüyle ela alan, söz dizimsel, anlamsal ve köken açısından değerlendiren, tanımlamalar da mevcuttur:

> Korkmaz: Yalnız başlarına anlamları olmayan; ancak isim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümledeki başka kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran gramer görevli müstakil kelimelerdir (1992: 51).

> Delice: Sondan uydusu olduğu "isim" veya "isim görevindeki biçimbirimler" ile sonrasındaki "yüklem", "yüklemsi" ve "isim" kavramları arasında benzerlik, birliktelik, sebep, zaman, vasıta gibi çok çeşitli anlam ilgileri kurmaya yarayan ve bu anlamla cümleye giren tamamen uydu bir sözcük dizisidir (2012: 33).

> Üstünova: Sözcük anlamı olmayan ama görev anlamı olan, çekime girmeyen, kendilerinden önce gelen adlarla bağlantı kurarak iki gramer birliği arasındaki bağlantıyı ortaya koyan, biçimce sözcük olmalarına karşın işleyiş bakımından işletme ekleri durumunda bulunan dil birimleridir (2012: 64).

> Doğan: Dil kullanıcısının sözlüksel anlamlı sözcükler temelinde kurduğu cümlelere birtakım anlam incelikleri vermek için ihtiyaç hissettiği ve dilin öz malzemesinden dönüştürdüğü veya yabancı dillerden alıntıladığı biçimbirimlerdir (2021: 7).

Edat tanımlamalarının, temelde çok büyük ayrımlar barındırmamakla birlikte, farklılığında araştırmacıların kavramı değerlendirme noktaları göze çarpmaktadır. Edatı sadece 'görevli sözcük' olarak değerlendirenler işlev bakımından; sözlüksel bir anlamının olmayışını ön plana çıkaran araştırmacılar anlamsal yönden; cümlede birlikte öbek oluşturduğu sözcükler ve onlarla arasında bulunan tamlayıcılarına dikkat çeken araştırmacılar ise daha çok söz dizimsel açıdan değerlendirmiştir. Farklı açılardan bakılarak yapılan tanımlamaların da birbirinden farklı birçok tanımın ortaya çıkmasına neden olduğu görülür.

3. 3. Sınıflandırma Sorunları

Edatların sınıflandırılması sorunu aslında onun adlandırılması ile doğrudan ilişkilidir çünkü terim tercihi onun hangi şekilde sınıflandırılacağına da etki etmektedir.[17] Burada sınıflandırmadan kasıt aslında iki temel yaklaşım üzerinedir. Birincisi edat terimi bir kategorinin adı kabul edilip *ünlem, bağlama* ve *çekim edatları* türlerinin kabul edilmesi; ikinci yaklaşım ise edatların *isim, fiil, sıfat* vd. gibi müstakil bir sözcük türü olduğudur. Yani birkaç sözcük türünü kapsayan genel bir kategorinin değil doğrudan bir sözcük türünün adı olduğu yaklaşımdır.

[17] Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz: Efendioğlu (2007).

Türk dili çalışmalarının öncü araştırmacılarından Ergin'in sınıflandırması birinci yaklaşım olan klasik sınıflandırmanın bir örneği olarak değerlendirilebilir. Ergin, sözcükleri üç ana gruba ayırır: Mana ve vazife bakımından sözcükler: *1. İsimler, 2. Fiiller, 3. Edatlar.* İsim ve fiilleri manaları olan sözcükler, edatları ise vazifeleri olan sözcükler olarak değerlendirir (1999: 348). Dilde görevleri ile ön planda olan edatları ise *ünlem edatları, bağlama edatları, son çekim edatları* olarak ele alır.

Ergin, *edat* kavramını geleneksel gramer anlayışında olduğu gibi geniş anlamda kullanır. Bu terim tercihi onun, aslında tamamen farklı üç sözcük türü olmalarına rağmen, ünlem ve bağlaç sözcük türleri ile aynı sınıfta değerlendirmesine sebep olmuştur. Yani kullanılan terim sınıflandırma problemini de beraberinde getirmiştir.

Türk dilinin edatlar hakkındaki en geniş çaplı araştırmalarından biri kabul edilen *Türk Dilinde Edatlar* eserinin yazarı Necmettin Hacıeminoğlu da *edat* terimini, bir çatı kavram olarak kullanan araştırmacılarımızdandır. Hacıeminoğlu, edat teriminin altına en çok alt kategori sığdıran araştırmacımızdır. Geleneksel olarak edatların *"bağlama edatları, çekim edatları, ünlem edatları"* olarak sınıflandırılması yaygın ve alışılmış bir durumdur. Hacıeminoğlu eserinde on farklı edat türünden bahseder. Bunlar: *1. Çekim edatları, 2. Bağlama edatları, 3. Kuvvetlendirme edatları, 4. Karşılaştırma-denkleştirme edatları, 5. Soru edatları, 6. Çağırma- hitap edatları, 7. Cevap edatları, 8. Ünleme edatları (ünlemler), 9. Gösterme edatları, 10. Tekerrür edatları*'dır (2015: III-IX). Hacıeminoğlu'nun tasnifi elbette bir istisnadır. Bu derece farklı edat türü ortaya koymasında ise onun bu sözcükleri hem anlam hem de işlev yönünden değerlendirmiş olması etkili olmuştur. Örneğin bir sözcük hem *hitap bildiren edatlar* hem *kuvvetlendirme edatları* başlığı altında değerlendirilmiştir.

Araştırmaya konu olan *edatın,* sözcük türleri içerisinde nereye konulacağının dışında nasıl incelenmesi gerektiği noktasında da farklı tasnifler vardır. Yani edat kabul edilen sözcükleri sınıflama çalışmalarında en temel ölçüt *kökeni* olmuştur. Bilindiği gibi Türkçede edat türeten eklerin olmaması yönüyle, isimlerin ya da fiillerin zamanla bir anlam alanında soyutlaşması, söz dizimindeki yerinin zamanla belirginleşmesi ile oluşmuştur. Bu yüzden Türk dilinde edatlar yaygın olarak *isim kökenli edatlar* ve *fiil kökenli edatlar* olarak iki gruba ayrılarak incelenmektedir. Bunun dışında elbette çok farklı sınıflandırmalar da mevcuttur.

> Banguoğlu: *1. kök olan takılar, 2. isimden üreme takılar, 3. fiilden üreme takılar, 4. yer-yön adlarından takılar* (2015: 389).

> Ergin: Edatları önce *ünlemler, bağlama edatları* ve *son çekim edatları* olarak üçe ayırır. Son çekim edatlarını ise *kullanışlarına göre son çekim edatları* ve *fonksiyonlarına göre son çekim edatları* olarak yine iki gruba ayırır (1999: 348-371).
>
> Korkmaz: *1. yapı ve köken bakımından edatlar, 2. kullanılış biçimleri bakımından edatlar, 3. görevleri bakımından edatlar*. Yapı ve köken bakımından edatları: *Türkçe kökenli* ve *yabancı kökenli* edatlar; Türkçe kökenli edatları: *ad kökenli* ve *fiil kökenli* edatlar olarak inceler (2014: 897.)

Türkiye Türkçesinin en çok başvurulan üç temel dil bilgisi kaynağında sınıflandırmalar birbirinden bu kadar farklıdır. Bu farklılıkta, şüphesiz ki araştırmacıların dil bilgisi çalışmalarındaki yaklaşımlarını ve *edat* sözcük türüne olan bakış açılarındaki çeşitliliği de görmek mümkündür.

Araştırmanın Eski Türkçe döneminde edatları incelemesi bakımından, burada Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçesi dil bilgisi çalışmalarında edatların nasıl değerlendirildiğine bakmakta fayda vardır. Orhun Türkçesinin gramerini yazan Talat Tekin bu çalışmanın konusu olan edat için *sontakı* terimini kullanırken aynı zamanda *edatlar* olarak bir sözcük sınıfına daha yer vermiş. Bu başlık altında *kuvvetlendirme edatı ok/ök* ve *erinç edatı*nı işlemiştir. *Sontakıların* şekil bilgisel istemine üç başlık altında değinmiş ve köken açısından bir değerlendirme yapmıştır. Edatların tamlayıcılarını yönettiği biçim birimler üzerinden *yalın durumu yöneten, verme-bulunma durumunu yöneten* ve *bulunma-çıkma durumunu yöneten sontakılar* olarak sınıflandırmıştır. Son olarak da *ad kökenli sontakı* altında bir başlık daha açmış ve bu başlık altında tek bir edat incelemiştir: *yän* (2015:138-148). Burada, Tekin'in dördüncü 'sontakı'yı *ad kökenli sontakı* olarak adlandırması bir de fiil kökenli sontakılar başlığının bulunması gerektiği algısını yaratsa da çalışmada böyle bir sınıflandırma yer almaz.

Eski Uygur Türkçesi döneminin gramerini yazan Kemal Eraslan edat terimini geniş anlamlı olarak kullanmış ve üç ana gruba ayırmıştır: *1. Kökenlerine göre edatlar, 2. Yapılarına göre edatlar, 3. İşlevlerine göre edatlar.* İşlevlerine göre edatları da *ünlem edatları, bağlama edatları ve çekim edatları* olarak üç grupta toplamıştır. Çekim edatlarını

kendi içinde *isim veya edat kökenli çekim edatları*, *fiil kökenli çekim edatları* olarak iki gruba ayırmıştır (2012: 273-310).

Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri'nde* edatları bu kez dokuz[18] ana gruba ayırmıştır. Burada *Türk Dilinde Edatlar* çalışmasından farklı olarak *cevap edatları* adlı başlığının eksik olduğu görülmektedir (2019: 78). *Çekim edatları* başlığında ise araştırmanın söz konusu olan edatları yapı ve köken bakımından *fiil kökenli, isim kökenli* ve *yabancı asıllı* olarak üçe; kullanış bakımından ise *yalnız edat olarak kullanılan donmuş kelimeler* ve *aslında isim veya zarf olmakla birlikte geçici olarak edat durumunda kullanılan kelimeler* son olarak da *anlam bakımından* edatları yedi ayrı başlık altında değerlendirmiştir (2019: 79). Hacıeminoğlu'nun burada *aslında isim veya zarf olmakla birlikte geçici olarak edat durumunda kullanılan kelimeler* başlığı Türk dili çalışmalarında süregelen tartışmalardan bir olan edatların kapsam sorunu açısından da önemlidir. Bu konuya *kapsam sorunu* içerisinde değinilecektir.

Eski Türkçenin grameri denilince şüphesiz ilk akla gelen araştırmacı Annamaria von Gabain'dir. Gabain, çalışmasında edatları üç gruba ayırır: *1. Fiil menşeli son çekim edatları, 2. Menşeleri isim soylu olan son çekim edatları, 3. Diğer son çekim edatları* (1988: 93-100). Gabain'in burada *diğer son çekim edatları* başlığı altında değerlendirdiği edatlar kökeni hakkında fikir yürütülemeyen ya da kökeni şüpheli olan edatlardır.

Eski Türkçenin gramerini yazan bir diğer kişi de Marcel Erdal'dır. Erdal edatı "postposition" terimi ile karşılar ve Türkçede iki tip edattan söz eder: 'proper' ve 'improper'. *proper postposition* isim veya fiilden türetilmesine karşın edat işlevi ile cümlede yer aldığı durumlarda çekime girmezler ancak Eski Türkçede iki tip edat arasındaki çizgi her zaman bu kadar net değildir. *proper postposition* durumunda olan edatlarda cümlede zarf, zamir vs. gibi farklı işlevlerde kullanıldıklarında çekime girebilmektedirler. *improper postposion* olarak nitelendirdiği ikinci tip edatlar ise bazı sözcüklerin edat olarak tam anlamıyla dil bilgiselleşme sürecini tamamlayamayan edatlardır. Bugün Türkiye Türkçesinde dahi anlamsal açıdan edat gibi işleyen ancak söz dizimsel olarak isim gibi çekime girebilen tamlayıcıları ile adcıl uyum gözeten sözcükler Erdal'ın "improper" olarak adlandırdığı ikinci tür edatlardır (Erdal 2004: 331-332).

[18] Aslında Hacıeminoğlu, eserde "edatlar anlam ve görevlerine göre de on gruba ayrılır" ifadesine yer verse de 9 başlık açmış ve 9 farklı edat kategorisi açıklamıştır

Benzer bir sınıflandırma Kornfilt tarafından da ortaya konulmuştur. Kornfilt Türkçede edatları birinci grup ve ikinci grup edatlar olarak sınıflandırır. Birinci grup edatlar tamlayıcısına durum atayan ve bu durumları atarken bağımsız olan sözcükler; ikinci gruptaki edatlar ise iyelik ekleri ile bağ kuran edattan ziyade isim yapısındaki sözcüklerdir (Kornfilt 1997: 422-423). Temelde edatları durum atayan ve atamayan edatlar olarak değerlendirmektedir.

Edatları aynı anlayış ile iki sınıfa ayıran isimlerden biri de Lewis'tir. Lewis *postposition* terimi ile karşıladığı edatları *primary postpositions* ve *secondary postpositions* ya da *postpositional expressions* terimleri ile iki sınıfta inceler. Birinci grup yani *birincil edatlar* olarak Türkçeye aktarılabilen edatların tamlayıcılarına durum atayabilen ve onları yöneten edatlar; *ikincil edatlar* ise yönelme, bulunma ya da ayrılma gibi ismin durumlarını yüklenebilen ve yönetici kelimelerine izafet ile bağlı olan isimlerdir (Lewis 2000: 85).

Göksel- Kerslake ise edatları aynı temel anlayış ile iki gruba ayırır: Bu çalışmada da birincil edatlar için *bare postpositions* ve ikincil edatlar için *possessive-marked postpositions* terimlerini tercih etmişlerdir (Göksel-Kerslake 2005: 214).

Birincil edatlar yalın durumda bulunurken ikincil edatlar ilgi ya da durum ekleri alabilirler:

"Arabanın *arkasında* bir kedi var."

"Yemeğin üzerine tatlı söyledik."

2. 4. Kapsam Sorunu

Türk dilinde edatların temel sorunlarından bir tanesi de hangi sözcüklerin edat olarak kabul edileceğidir. *takı, sontakı, çekim edatı, son çekim edatı, ilgeç* gibi kavramlarla adlandırılan edat hakkında araştırmacılar farklı görüşler ortaya koymaktadır. Temelde edat olma yolunda gramatikal serüvenini Türkçenin ilk zamanlarında bile tamamladığı görülen '*için'* gibi edatlarda sorun olmasa bile bazı edatların dil bilgiselleşme sürecini tamamlayamamış olması kimi tartışmalara yol açmıştır. 'Sınıflandırma sorunları' bölümünde

bahsedilen Hacıeminoğlu'nun, *geçici olarak edat durumunda kullanılan kelimeler,* Gabain'in *diğer son çekim edatları* işte burada devreye girmektedir. Tam anlamı ile edat sözcük türünün özelliklerini göstermeyen ancak edat görevinde kullanılan bazı sözcükler vardır.

Eski Uygur Türkçesinde edatları dil bilgiselleşme açısından değerlendiren Meltem Can da *ikincil edat* kavramını bu türde edatlar için kullanır. Türk dillerinde edatlar, eğer alıntı değilse, bir isim ya da fiilden meydana gelirler. Ancak bu oluşum bir ismin ya da fiilin doğrudan edata dönüşmesi yoluyla olmaz. Edatların dil bilgiselleşmeden önceki süreçlerinde, özellikle fiilden oluşmuş edatlarda, şekil bilgisel yapısını incelerken sıkça görülen zarf-fiil eklerinin bu süreçte yoğun olarak etkin olduğu görülür. Can, bu süreci çalışmasında bir doğru üzerinde şu aşamalarla açıklamıştır (2016: 65):

büyük kategori >	ara kategori >	ikincil ara kategori >	küçük kategori
isim, fiil, zamir	sıfat, zarf	ikincil edat	edat

Can tarafından burada bahsedilen *ikincil edat* kategorisi edatların kapsamı konusundaki en çok tartışılan ve en fazla fikir ayrılığının olduğu sözcükleri kapsamaktadır. Bu sözcükler edat özelliği gösterir; isimleri yönetir ve cümledeki diğer ögeler arasında anlam ilgisi kurar. Ancak edatlarda görülmeyen çekime girme ve ek yoluyla genişleme özelliklerini de barındırır. Bu yönüyle bazı araştırmacılar bu sözcükleri kesin olarak ad sınıfında değerlendirirken bazı araştırmacılar işlevi açısından *edat* olarak; bazı araştırmacılar da *edat gibi davranan sözcükler* ya da *ikincil edatlar* gibi farklı adlandırmalarla başka bir kategori içerisinde değerlendirir.

Türkçenin gramerlerinden birini yazan Kononov ise Türkçede sözcükleri *manalı kelimeler* ve *manasız kelimeler* olarak iki ana başlık altında toplar. Bu iki başlık altında Türkçede 11 farklı sözcük türünden bahseder. Manalı sözcükler: *isim (varlık adı, vasıf adı, sayı adı, zamir) fiil, zarf*; manasız sözcükler ise *postpozisyon, bağlayıcı* ve *edatlar* diğer iki sözcük türü ise (ünlem ve taklidi kelimeler) bu iki ana grubun dışında değerlendirilmiştir (Tekin 1959: 339). Bu çalışmanın esası olan edatları *postpoziyonlar* başlığı altında inceleyen Kononov, bunları da iki gruba ayırır: *1. edat postpozisyonlar (postlogi-çastitsı), 2. isim postpozisyonlar (poslelogi-imena).* Şekil bilgisel istemin ön planda olduğu *edat-*

postpozisyonlar tamlayıcılarına atadıkları durum biçim birimleri bakımından üç grupta incelemiştir. Bunun yanında *isim-postpozisyonlar* başlığı altında edat olup olmadığı tartışılan sözcükler görülür: *alt, dip, ön, arka* vd. (Tekin 1959: 347).

Bu çalışmanın Eski Türkçe dönemi ile sınırlı olduğu düşünüldüğünde, Türkçenin şu an için takip edilebilen ilk dönemlerindeki tüm edatların veya edatlaşma yolundaki isimlerin ve fiillerin bugünkü anlamda 'tamamen' edatlaşmış olması beklenemez. Türkçenin tarihî seyri içerisinde bu edatların, diğer sözcük türlerinde de olduğu gibi, sadece anlamsal olarak donuklaşmasında değil şekil bilgisel, söz dizimsel ve ses bilgisel açıdan da birçok değişim geçirdiğine şahit olunur. Bu çalışma da edatların bu serüvenin nasıl başlayıp sürdüğü merakından ortaya çıkmıştır. Bu yüzden Orhun Türkçesi döneminde bir edatın hem edat hem zarf işlevini yüklenebilmesine; aynı edatın Eski Uygur Türkçesi döneminde bu işlevlerinin yanında sıfat olarak; Karahanlı Türkçesi dönemine gelince sözcüğün –en azından yazılı metinlerde- tamamen unutulmuş ya da kısmen birkaç cümle içerisinde tek bir işlevde kullanılmıştır. Bu, sürekli gelişen ve değişen dil için şüphesiz ki kaçınılmaz ve doğal bir süreçtir.

4. ESKİ TÜRKÇEDE EDATLARIN İSTEMİ

İstem kuramına göre bir dilde yönetme gücü en yüksek olan sözcük fiillerdir. Türkçede fiillerden sonra yönetme kapasitesi en güçlü sözcük türü ise edatlardır. Edatlar da diğer sözcük türleri gibi cümlede var olabilmek için mutlaka başka bir ögenin bağımlı birimi (tamlayıcısı) olarak ortaya çıkarlar. Cümlede, başta fiiller olmak üzere, bir başka öge tarafından yönetilirler ancak bunun yanında mutlaka cümlede kendine bağımlı diğer birimlerle birlikte ortaya çıkarlar. Kısacası edat hem bağımlı birim olarak tamlayıcıdır hem de kendi öbeği içerisinde yöneticidir. Edatların cümlede bir öbek yapıyla ortaya çıkması ve biçim bilgisel olarak tamlayıcısına bazı isim durumlarını zorunlu kılması araştırmacıların ilgisini çekmiş ve edat konusunu da içeren dil bilgisi çalışmalarında mutlaka bu tamlayıcılarıyla olan ilişkilerinden bahsedilmiştir. Ancak Doğan, edatları çok işlevlilik açısından değerlendirdiği çalışmasında bu durumun sadece edatın bağımlı olduğu birimle ya da kendisine bağlı olan birimin (tamlayıcının) şekil bilgisel istemiyle sınırlı olmadığını ortaya koymuştur. Edatların çok işlevliliğini etkileyen etmenlerden bir tanesi de kendine bağımlı olan sözcüğün türüdür (Doğan 2014: 108).

Edatlar, tamlayıcılarına sunduğu seçme sınırlıkları neticesinde de bazı anlamsal roller yükler. İşte bu anlamsal roller ile cümle, dolayısıyla metin, anlamsal olarak zenginleşir. Türkçenin yüzyıllar boyunca söz varlığı giderek zenginleşmiş, etkileşimde bulunduğu toplumların dillerini etkilemiş ve bu toplumların kültürleri ile dillerinden, özellikle söz varlığı noktasında, doğal olarak etkilenmiştir. Türkçede önemli anlam incelikleri oluşturabilen edatlar da bu durumdan payını ziyadesiyle almıştır. Öyle ki, Türkçenin yazıyla takip edilebilen ilk dönemi olan Orhun Türkçesi ile yazılmış metinlerindeki edat varlığına karşılık bugün çok daha zengin bir edat varlığından söz etmek mümkündür.

Edatlar belli bir söz dizimsel ve anlam bilgisel istem çerçevesine sahiptir. Bu istem çerçevesi edatın anlamına ve işlevine bağlı olarak değişiklik gösterir (Aydın Özkan 2017: 185). Edatların istem potansiyelini etkileyen başlıca durumlar dil bilgiselleşme ve tarihî

sürecin dile etkileridir. Özellikle kimi edatlarda, Eski Türkçe döneminde dil bilgiselleşme ve lehçeler arası farklılıklar çok canlı ve aktiftir. Ancak kimi edatların da daha Orhun Türkçesi döneminde bu dil bilgiselleşme sürecini tamamladığı görülmektedir. Tüm bu durumlar göz önünde bulundurulduğunda *2. 2. 4. Kapsam Sorunu* bölümünde de bahsedilen, birincil ya da gerçek edatlar olarak nitelendirilen ve Eski Türkçede bu özellikleri gösteren 32 edat bu çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Bu edatlar: *adın, ara, aşnu, basa, berü, birle, bile, burun, ıŋaru/ınaru, naru, eyin/iyin, kedin/kidin, kesre/kisre, ken/kin, kodı/kudı, oza, öŋi, öŋin, öŋre, ötgürü, ötrü, sanı, sayu, sıŋar/sıŋaru, tapa, teg, tegi, ulatı, utru, üçün, üze/öze, tuşı*. Bu bölümde yukarıda sayılan edatların öncelikle köken bilgisi, işlevleri, söz dizimsel yapıları ve anlamsal rolleri incelenmiştir.

4. 1. Adın

Sözcüğün kökeni hakkında kesin bir söz söylemek mümkün değildir. Araştırmacılar arasında sözcüğün farazi bir **ad-* "başka olmak" anlamında bir fiil kökünden türemiş olabileceğine dair genel bir kanı vardır (Gabain 1988: 96, Hacıeminoğlu 2015: 3, Tekin 2016: 143, Li 2004: 59, Eraslan 2012: 270, Clauson 1972: 60). Erdal ise *adın* sözcüğü için "farklı" anlamını verip edat olarak işlev gördüğünü belirtir ancak diğer araştırmacılardan ayrı olarak sözcüğün kökünün muhtemelen *adır-* olduğunu öne sürer (2004: 334).

Orhun Türkçesi dönemi metinlerinde sözcük edat işleviyle tespit edilememiştir. *adınçıg* sözcüğüne iki satırda (tekrar eden) *"muhteşem, olağanüstü"* anlamlarıyla sıfat olarak rastlanmaktadır:

> "aŋar *adınçıg bark* yaraturdum için taşın *adınçıg bediz* urturdum" (Ona muhteşem bir anıt mezar yaptırdım, içini dışını muhteşem süslettim.) KT G 12, BK K 14.

Edat hem Uygur hem Karahanlı dönemi eserlerinde "başka, dışında, haricinde" anlam ilgileriyle ve isim türünde sözcüklerin yönetiminde görülür. Edat, tamlayıcı öge olarak *zamir* ile *ismi* ve bir örnekte *isim-fiil* yapısındaki tamlayıcıyı yönetir. Tespit edilen örneklerde edatın, tamlayıcı olarak somut isimleri de yönetebilmesinin yanında çoğunlukla soyut isimleri tercih ettiği görülür.

Orhun Türkçesi

Adın, edat olarak Orhun Türkçesi döneminde tespit edilememiştir.

Eski Uygur Türkçesi

Uygur Türkçesi döneminde daha çok zamir ve zarf olarak kullanılan *adın,* edat olarak şu yapılarda görülür: *isim*$_{<BUL/AYR>}$*+ADIN+isim* ve *zamir*$_{<AYR>}$*+ADIN+isim.* Edat, zamir türündeki sözcükleri yönetirken onlardan bulunma/ayrılma durumunu taşımasını ister. Bu haliyle edat "*başka, dışında, haricinde"* anlamını verir. Bu dönemde edatın tek bir anlamsal rolü vardır: KAPSAM.

I. zamir*$_{<BUL/AYR>}$*+ ADIN+ isim

> "*biznide*$_{(T\text{-}isim)}$ *adın*$_{(edat)}$ balık uluş ordu karşı kügçi küzetçi neçe tözün yavaş *teŋriler*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ erserler…" (Bizden başka ülkeyi, sarayı koruyan ne kadar asil Tanrılar varsa…) AY 433/22-434/1.

> "…yme *bolarta*$_{(T\text{-}isim)}$ *adın*$_{(edat)}$ *ne törlüg küsüşi*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ sakınçı erser..." (…ve bunlardan başka ne türlü isteği varsa…) AY 447/2.

II. zamir*$_{<AYR>}$*+ ADIN+ isim

+DIn ayrılma durumu biçimi ile tek örnek tespit edilebilmiştir. Bu dönemde henüz bulunma/ayrılma durum biçimi *+DA*'nın kullanımının yaygın olmasının bu durumda etkili olduğu düşünülebilir:

> "*andın*$_{(T\text{-}zamir)}$ *adın*$_{(edat)}$ *kertilerke*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ yeme ök tartıp berür erdimiz." (Ondan başka dünyevilere yine iyice tartıp verirdik.) Maitr. 73/26-27.

Karahanlı Türkçesi

Edatın bu dönemde daha işlek kullanıldığına tanık olunmaktadır. Ayrıca edatın, dil bilgisel açıdan da daha belirgin hale geldiğini söylemek mümkündür. Karahanlı döneminde, Eski Uygur Türkçesindeki yapıların devam ettiği ve ek olarak *+DIn* ayrılma durum ekli yapının yaygınlık kazandığı görülmektedir. Ayrıca Uygur Türkçesi dönemine göre hem söz dizimsel hem anlamsal istem çerçevesinde artış meydana gelmiştir.

Edatın, isim-fiil yapısındaki istem çerçevesinde anlamsal isteminde değişiklik meydana gelmez ancak yönelme durum ekli tercihi ile edat, ilk kez tamlayıcısına SIRA rolünü yükler ve bu haliyle yönetiminde olduğu fiil ile tamlayıcı arasında "sonra" anlam ilişkisi kurar. Böylece artık bu dönemde edatın iki farklı anlamsal rolü vardır: KAPSAM ve SIRA.

I. isim<İLGİ+BUL/AYR>+ ADIN+ isim

Tamlayıcısı olan kavramı sınırlandırarak KAPSAM rolünü yükler:

> "közin kökke tikti ayur ay idim/ *seniŋde(T-zamir) adın(edat)* men *idi(ÜY-isim)* bilmedim" (Gözünü göğe dikti 'Ey rabbim, ben senden başka bir tanrı tanımadım.' dedi.) KB 1151.

> "negü teg bolur sen meniŋde kedin/ meniŋ yok *sakınçım(ÜY-isim) muniŋda(T-zamir) adın(edat)*" (Benden sonra ne olacaksın; benim bundan başka bir düşüncem yoktur.) KB 1217.

Yukarıdaki iki örnekte edatın, tamlayıcısına ilgi durumunun ardından bulunma/ayrılma durumunu yüklediği görülmektedir. Daha çok Kutadgu Bilig'de rastlanan bu yapıya sadece zamirlerden sonra rastlanmaktadır. Ancak aşağıdaki örnekte de görüldüğü gibi kimi örneklerde zamir türünde tamlayıcıların doğrudan bulunma/ayrılma durumunu yüklendiği de görülebilir. DLT'den alınan aşağıdaki örnekte ayrılma durumu işaretleyicisi, ilgi durumu olmaksızın kullanılmıştır:

"Ögreyüki mundag ok/ *Munda*$_{(T\text{-}zamir)}$ *adın*$_{(edat)}$ *tıldag*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ ok/ Atsa ajun ugrap ok/ Taglar başı kertilür" (Zamanın adeti böyledir/ Bundan başka sebepler bahanedir/ Devran atsa bir ok/ Dağların başı aşınır.) DLT I, 160.

II. isim$_{<BUL/AYR>}$*+ ADIN+ isim*

Edatın tamlayıcı olarak daha çok soyut adları seçtiğinden bahsedilmişti. Aşağıdaki örneklerde edat soyut adları yönetmektedir:

"ulır men ökünüp asıg yok ökünç/ idim *rahmetinde*$_{(T\text{-}isim)}$ *adın*$_{(edat)}$ yok *umunç*$_{(ÜY\text{-}isim)}$" (Pişmanlık içinde feryâd ediyorum, fakat pişmanlık fayda vermiyor; Rabbin rahmetinden başka bir ümidim kalmadı.) KB 1364.

"*taŋrıda*$_{(T\text{-}isim)}$ *adın*$_{(edat)}$ *butlarka*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ yekke hem ayurlar" (Tanrıdan başka putlara da söylerler.) KuT. 26/25a1-2.

"Yemekig bilirler karın todgusı/ *boguzda*$_{(T\text{-}isim)}$ *adın*$_{(edat)}$ yok olar *kadgusı*$_{(ÜY\text{-}isim)}$" (Karınlarını doyurmak için yemeği bilirler; onların boğazdan başka bir kaygıları yoktur.) KB 4325.

Edatın daha az da olsa somut isimleri de tamlayıcı olarak seçtiği tespit edilmektedir:

"*taŋrıda*$_{(T\text{-}isim)}$ *adın*$_{(edat)}$ *resuli* yaʿni *yalavaçıda*$_{(T\text{-}isim)}$ *adın*$_{(edat)}$ *müʾminlerde*$_{(T\text{-}isim)}$ *adın*$_{(edat)}$ *iç dost*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ ol taŋrı bilgen ol anı kim kılsa sizler" (Tanrıdan başka, Resulü, yani peygamberden başka müminlerden başka (kimseyi) sizlerden kim yakın dost kılsa tanrı bilendir.) Ku. T. 29/12a1- 3.

"*mü'minler yolında*$_{(T\text{-}isim)}$ *adın*$_{(edat)}$ *yolka*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ kodu bergeymiz" (Müminlerin yolundan başka yola uyarsa onu yöneldiği yolda bırakırız.) KuT. 26/79a1.

III. isim$_{<AYR>}$*+ ADIN+ isim*

Ayrılma durumunun +DIn biçimi ile var olan örneklere de rastlanmaktadır:

"azu tuttılar mu *taŋrıdın(T-isim) adın(edat) şefiʿçilerni(ÜY-isim)*" (Yoksa Allah'tan başka şefaatçiler mi edindiler?) KuT. 35/2a1.

Aşağıdaki örneklerde *vefadın adın*, *seniŋdin adın*, *sendin adın* ve *ökünçte adın* edat öbeklerinin bağımlı olduğu isimler cümlede kullanılmamıştır. "vefadan başka *bir şey/ duygu*", "senden başka kimse" ve "senden başka kişiyi", "pişmanlıktan başka bir şey/ duygu" anlamları ortaya çıkmış olmasına rağmen Türkiye Türkçesine aktarımında kullandığımız ve derin yapıdan anlaşılan *bir şey/duygu* ya da *kimse* yüzey yapıda verilmemiştir. Bu durum öncelikle şiirde vezin gereği olabilmektedir, elbette şiir dışında da rastlanabilir. Konuşma dilinde çok rastlanan bir durum olmasına karşın yazılı metinlerde de örnekleri vardır. Bu durum Türkiye Türkçesinde dildeki en az çaba ilkesi nedeniyle de görülmektedir, bağımlı olunan öge bazen derin yapıda bırakılabilir (Üstünova 2012: 286).

"cefâdın cefâ ok kelir ay idim/ vefâda *vefâdın(T-isim) adın(edat)* bilmedim" (Ey Rabbim, cefadan yine cefâ gelir; vefada vefadan başka (bir şey) görmedim.) KB 6517.

"ulugluk saŋa ol bedüklük saŋa/ *seniŋdin(T-zamir) adın(edat)* yok saŋa tuş teŋe" (Ululuk ve büyüklük sana mahsustur; senden başka sana eş ve denk (olan) yoktur.) KB 7.

"seni sewge *sendin(T-zamir) adın(edat)* bilmegey/ yaragsız ya teŋsiz kılık kelmegey" (Böylesi seni sever ve senden başka (kimseyi) tanımaz, yakışık almayan münasebetsiz hareketlerde de bulunmaz.) KB 4478.

"kanı tüş sanı boldı keçmiş künüŋ/ *ökünçte(T-isim) adın(edat)* yok bu kalmış künüŋ" (Hani, geçen günlerin, rüya gibi oldu; kalan günlerinde de pişmanlıktan başka (bir şey) yoktur.) KB 1397.

IV. isim-fiil<BUL/ AYR>+ ADIN+ isim

Edatın isim-fiil yapısında bir sözcüğü tamlayıcı olarak yönettiği tek örnek tespit edilebilmiştir. Söz dizimsel istem değişmiş olsa da anlamsal istemi değişmemiştir. Aynı anlam, farklı istem çerçevesi ile karşılanmıştır:

"Baralım *timekte*$_{(T\text{-}isim\text{-}fiil)}$ *adın*$_{(edat)}$ yok *sözüm*$_{(ÜY\text{-}isim)}$/ neteg ayga barma teyü bu özüm" (Gidelim demekten başka benim bir sözüm yoktur; ben sana nasıl "gitme" diyebilirim.) KB 3489.

V. isim*$_{<YÖN>}$*+ ADIN+ isim

Edatın, sadece bu dönemde ve tek bir örnekte izlenebilen bu söz dizimsel yapı ile anlamsal istemi de artış göstererek tamlayıcısına SIRA rolü yükleyebilir:

"Yeme *keçti*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ kaç kün *bu sözke*$_{(T\text{-}isim)}$ *adın*$_{(edat)}$/ sakındı ilig baktı ördün kedin" (Bu konuşmadan sonra yine birkaç gün geçti; hükümdar iyice baktı, bu işin ilerisini ve gerisini düşündü.) KB 4933.

Tablo 1. Adın edatının istem çerçevesi

adın	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	"başka, dışında, haricinde"	"başka, dışında, haricinde, ardından/sonra"
Tamlayıcı Türü		zamir	isim, isim- fiil, zamir
Söz Dizimsel İstem	-	I. zamir$_{<BUL/AYR>+}$ ADIN+ isim II. zamir$_{<AYR>}$+ ADIN+ isim	I. isim$_{<İLGİ+BUL/AYR>}$+ ADIN+ isim II. isim$_{<BUL/AYR>}$+ ADIN+ isim III. isim$_{<AYR>}$+ ADIN+ isim IV. isim-fiil$_{<BUL/\ AYR>}$+ ADIN+ isim V. isim$_{<YÖN>}$+ ADIN+ isim

Şekil Bilgisel İstem	-	BUL/AYR, AYR	BUL/AYR, AYR, YÖN
Anlamsal Sınırlılık	-	SOYUT, SOMUT, CANLI	SOYUT, SOMUT, CANLI
Anlamsal Rol	-	KAPSAM	KAPSAM, SIRA

4. 2. Ara

"ara, arasında, içinde" anlamlarıyla ifade edilen edattır. İsimlerin yalın, bulunma/ayrılma durumları ile zamirlerin ilgi durumlarını yönetir. Hacıeminoğlu bu eklere dördüncü olarak isimlerin*"-metin eki ile"* kullanıldığını eklemiştir. Ancak bu yapıya tek bir örnek vermiştir: "*kiçmetin ara"*. Hacıeminoğlu'nun bahsettiği zarf-fiil eki olan *-mAtIn* edatların yönetebileceği bir biçim birim değildir. Ayrıca bu ekin fiili isimleştirmesi yönüyle sonuç itibarıyla verilen örneğin de *isim*$_{<Ø>}$*+ARA* şemasına uyduğu görülmektedir. Bu yüzden Hacıeminoğlu'nun teklif ettiği *"fiil+metin ara"* (2015: 5) şeması, dördüncü bir istem yapısı olarak kabul edilemez.

Talat Tekin, *Orhun Türkçesi Grameri*'nde *ara* edatının, DLT'de yer alan *argula-* fiili ile aynı kökten geldiğini düşündüğü **ar-* fiilinden türemiş olabileceğini savunur (2016: 138). Eraslan ise edatı '*isim veya edat kökenli çekim edatları'* başlığı altında incelemiş, kökeni hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir (2012: 297). Gabain, edatla ilgili sadece örnek edat öbekleri vermekle yetinmiş, kökeni hakkında açıklamada bulunmamıştır (1988: 99). Clauson, sözcüğün dil bilgisel olarak tespitinin zor olduğunu ancak isim olarak da kaydının bulunmadığını vurgular. Erken dönemde sözcüğün sadece edat olarak kullanıldığını, insanlar ya da iki yer için "arasında" anlamı ile görüldüğünü belirtir (1972: 196).

Orhun Türkçesi

Bu dönemde edat, tamlayıcı olarak seçtiği sözcükleri yalın durumları ile yönetir. Bu isimler çoğunlukla insanı işaret eden, insanla ilgili kavramlardır. Edat öbeği olarak "insanların içinde, arasında" anlamı ile fiili tamamlar. Ayrıca, bu dönemde nadiren, iki yer arasındaki uzaysal alanı, boşluğu da ifade eder.

I. isim<Ø>+ ARA+ fiil

Edat, yer ve/veya mekân bildiren somut isimlerden sonra konum ifade eder. Bu anlamda tamlayıcısına YER rolü yükler:

> "ötüken ili, tegres ili *ikin(T-isim)* *ara(edat)* *olormuş(ÜY-fiil)* suwı seleŋe ermiş" (Ötüken yurdu (ile) Tegres yurdunun ikisi arasında hüküm sürmüş, suyu Selenge imiş.) ŞU K 2.

> "üze kök teŋri asra yagız yer kılıntokta *ikin(T-isim)* *ara(edat)* kişi oglı *kılınmış(ÜY-fiil)*" (Yukarıda mavi gök aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.) KT D 1.

İnsan ile ilgili kavramların tamlayıcı olduğu edat düğümlerinde edat fiziki ya da coğrafi olarak bir konumdan bahsetmez. İnsanların bulunduğu grup, topluluk vb. ifade eder. Kastedilen soyut anlamda bulunulan bir yerdir.

> "*oguz(T-isim)* *ara(edat)* yeti eren *yagı bolmış(ÜY-fiil)*" (Oğuzların arasında yedi asker düşman olmuş.) O 5.

> "*bu türk bodun(T-isim)* *ara(edat)* yaraglıg yagıg *yeltürmedim(ÜY-fiil)*" (Bu Türk halkı arasına silahlı düşmanı sokmadım.) T2 D 4.

Eski Uygur Türkçesi

Orhun Türkçesi dönemindeki söz dizimsel istem çerçevesine ilave olarak bu dönemde *isim<BUL/AYR>+ARA+fiil* ve dönemde *isim<İLGİ>+ARA+isim* yapıları da görülmektedir. Ayrıca edatın tamlayıcı seçimindeki anlamsal sınırlıklarında da değişimler yaşanmıştır.

I. isim<Ø>+ ARA+ fiil

Orhun döneminde olduğunu gibi İnsan sınırlıklı tamlayıcılar ile edat öbeği oluşturabilir. İfade edilen uzaysal bir konum değil, soyut anlamda yani metaforik olarak yerdir. Tamlayıcısına YER rolü yükler.

> *"*agır yükler birle *ol yagılar(T-isim) ara(edat) uduzup(ÜY-fiil)* iltgeli sakınsar artıŋü alp erür." (Ağır yükler ile bu düşmanlar arasından geçirip götürmeyi düşünse bu çok zor olur.) Kuanşi 47-48.
>
> "*yalaŋuklar(T-isim) ara(edat) intükde(ÜY-fiil)* yalaŋuklar kanı bolurlar…" (İnsanların arasına indiklerinde insanların hükümdarı olurlar.) AY 550/ 8-9.
>
> "bu yirtünçü yisuvda kamag *tınlıglar(T-isim) ara(edat) yorıyur ertiler(ÜY-fiil)*" (Bu dünya üzerinde bütün mahluklar arasında yürürlerdi.) KP 353.

II. isim<BUL/AYR>+ ARA+ fiil

Bu yapıda edatın, ilk örneklerin aksine, insan dışında kavramları yönettiği görülmektedir. Üstelik bu kavramlar soyut sınırlıkları olan isimlerdir.

> "[...]*emgeklerinte(T-isim) ara(edat) kirip(ÜY-fiil)* kutgarur." (Izdıraplarının arasına girip (onları) kurtarır.) Kuanşi 11.
>
> "tınlıglar öginte kaŋınta takı yegrek *adasınta(T-isim) tudasınta ara(edat) kirür(ÜY-fiil)* ozgurur" (Canlı varlıkların sıkıntılarının zorluklarının içine ana babalarından daha iyi girer kurtarır.) Kuanşi 186-187.

III. zamir<İLGİ>+ ARA+ fiil

Edat, yine bir fiilin yönetimi altında olduğu ve tamlayıcısına YER rolü yüklediği bu yapıda ise, zamir türünde tamlayıcısından ilgi durumunu ister:

"ey anlar kim kirtgündiler *yimeŋler*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ mallarıŋızını *sizin*$_{(T\text{-}zamir)}$ *ara*$_{(edat)}$ artukluk birle" (Ey iman edenler! Mallarınızı kendi aranızda israf ile yemeyin.) KuT. 26/7b2.

IV. zamir*$_{<İLGİ>}$*+ ARA+ fiil

Edat, bir fiile bağlı olduğu durumlarda "o arada, o anda, o zamanda" anlamları ile tamlayıcısına ZAMAN rolünü yüklemektedir.

"*anıŋ*$_{(T\text{-}zamir)}$ *ara*$_{(edat)}$ iki emigi evidip süt akıp *kelti*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (O anda iki memesinden eriyip süt akıp geldi.) AY 621/14-15.

"...ança yorıyu *anıŋ*$_{(T\text{-}zamir)}$ *ara*$_{(edat)}$ bir balıg kapıgı *közünti*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (...öylece yürüyüp o anda bir şehir kapısı göründü.) AY 12/8-11.

<u>Karahanlı Türkçesi</u>

Edat, Karahanlı döneminde yine yoğun olarak insan sınırlıkları olan kavramları tamlayıcı olarak seçmektedir. Uygur döneminde görülen ZAMAN rolü bu dönemde görülmez. Söz dizimsel istem çerçevesinde de azalma görülür.

I. isim*$_{<Ø>}$*+ ARA+ fiil

Bu dönemde edatın, yoğun olarak yine insan sınırlıklı kavramlarla öbek oluşturduğu görülmektedir.

"'ayıbka *koyuptur*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *halayık*$_{(T\text{-}isim)}$ *ara*$_{(edat)}$/ galat ma'nilerni ayıtmış yana" (Yanlış mana vermek suretiyle, halk arasında utanılacak vaziyete düşerler.) AH 507-508.

"idi ters bolur kör bilişmez kişi/ kalın *yat*$_{(T\text{-}isim)}$ *ara*$_{(edat)}$ *kirse*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ yalŋuz başı" (Yalnız başına yabancı bir kalabalık arasına giren ve tanıdığı olmayan insanın hâli çok fena olur.) KB 491.

"*ulug boldı(ÜY-fiil) iş tuş(T-isim) ara(edat)* belgülüg/ *bedük boldı(ÜY-fiil) begler(T-isim) ara(edat)* bu külüg" (Eşi akrânı arasında yükselmiş olduğu gibi, bu şöhreti ile beyler arasında da büyüklerden oldu.) KB 1694.

"birisi sürer kör birisi okır/ *bu ikin(T-isim) ara(edat)* kim erejke tegir*(ÜY-fiil)*" (Biri iter, biri çağırır; bu ikisi arasında kim huzura kavuşabilir.) KB 5345.

İnsan dışındaki somut varlık isimlerinin de tamlayıcı olarak seçildiği örnekler görülmektedir:

"Sakal tutup tartışur/ *Köksi(T-isim) ara(edat) ot tüter(ÜY-fiil)*" (Sakal tutup çekişirler, (sanki) göğsünün içinde ateş tütüyor.) DLT I, 230

"bayatka tutuzdum munı yalwara/ tilese küdezgey *küyer(ÜY-fiil) ot(T-isim) ara(edat)*" (Onu yalvararak, Tanrıya emanet ettim; (Tanrı) isterse yanar ateş içinde de olsa onu korur.) KB 1483.

Tablo 2. Ara edatının istem çerçevesi

ara	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	"içinde, arasında"	"içinde, arasında"	"içinde, arasında"
Tamlayıcı türü	isim	isim, zamir	isim
Söz Dizimsel İstem	I. $isim_{<Ø>}$+ARA+ fiil	I. $isim_{<BUL/AYR>}$+ ARA+ fiil II. $isim_{<BUL/AYR>}$+ ARA+ fiil III. $zamir_{<İLGİ>}$+ARA+fiil IV. $zamir_{<İLGİ>}$+ARA+fiil	I. isim<Ø>+ ARA fiil
Şekil Bilgisel İstem	Ø	Ø, İLGİ, BUL/AYR	Ø
Anlamsal Sınırlılık	İNSAN, YER	İNSAN, SOYUT	İNSAN, SOMUT
Anlamsal Rol	YER	YER, ZAMAN	YER

4. 3. Aşnu

Gabain, sözcüğü farazi **aşun- "önde gelmek"* anlamında fiilden türemiş, zarf-fiil yapısında bir edat olarak kabul eder (1988: 93). Hacıeminoğlu da bu görüşe katılmaktadır (2015: 83). Erdal genellikle zarf olarak kullanılan sözcüğün edat olarak nadiren kullanıldığını ve zaman ifadesi taşıdığını belirtir, kökeni hakkında açıklama yapmaz (2004: 475). Clauson, *aşun-* fiil kökünden bir zarf olan sözcüğün edat olarak isimlerin ayrılma durumunu yönettiğini ifade eder (1972: 263). Eski Türkçede kullanım alanı geniş olan sözcük, aşnu *"önce"*, aşnuça *"önce, daha önce, önceleri"*, aşnukı *"önceki",* aşnurak *"baştan, önceden",* aşnukan *"önceden, önceki gibi*", aşnukılar *"öncekiler*" biçim ve anlamlarında zarf, sıfat, zamir görevlerinde; aşnuça *"-dAn önceleri, -den önce"* ikincil edat

ve aşnu *"-dAn önce"* biçim ve anlamında edat görevinde tanıklanmıştır (Can 2016:91). Orhun Türkçesi dönemi metinlerinde bu sözcük tespit edilememiştir. Uygur Türkçesi eserlerinde ise çoğunlukla zarf olarak kullanılmaktadır.

Orhun Türkçesi

Edat, bu döneme ait metinlerde tespit edilememiştir.

Eski Uygur Türkçesi

Yukarıda bahsedildiği gibi sözcüğün kullanım alanı ve işlevleri hayli fazla olsa da dil bilgiselleşmiş birincil edat olarak kullanımı çok yaygın değildir. Dil bilgisi kaynaklarında *aşnu* sözcüğünün edat ve zarf görevleri sıkça birbirine karıştırılmaktadır.

I. isim_{BUL/AYR}+AŞNU+ fiil

Zaman ifade eden soyut adları tamlayıcı olarak yönettiği düğümlerde edat, SIRA rolünü yükler:

> "…*yüz miŋ asankı kalp üdlerte*$_{(T\text{-}isim)}$ *aşnu*$_{(edat)}$ bo yirtünçü yir suvda raçaratnaprabası atlıg teŋri burkan öŋ belgüre *yarlıkamış*" (…yüz bin Asamkhyeyakalpa zamanlarından önce bu dünya yer ve suda Rajaratnaprabhasa adlı tanrı Buda uygun (şekilde) buyurarak belirmiş idi.) AY 185/9-13.

II. sıfat-fiil_{BUL/AYR}+AŞNU+ fiil

Sıfat-fiil yapısındaki tamlayıcılar ile öbek kurduğu yapılarda edat SIRA rolü yükler. Bir durumun ya da olayın gerçekleşmesindeki "önce" ve "öncelik" anlamı ön plandadır.

"kız birişip edgü ögli bagar böşük bolurlar/ *boltukta*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *aşnu*$_{(edat)}$ edgü kün *körüşür*" (Kız alıp verip iyi düşünceli dünür olurlar, dünür olmadan önce iyi gün görüşür.) Sek.Yük. 2/49.

"ilig begke közünŋeli *kelgesükde*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *aşnu*$_{(edat)}$ ok *aymış erdi*." (Hükümdar beye görüşmeye gitmeden önce şöyle söylemişti.) HT VI 3/22-23.

Karahanlı Türkçesi

Bu dönemde sözcük edat olarak işlerliğini yitirmeye başlar ve daha çok zarf görevi ile kullanımının yaygın olduğu görülür.

I. sıfat-fiil $_{<BUL/AYR>}$ ***+ AŞNU+ fiil***

Sıfat-fiilleri tamlayıcı olarak yönettiği bu söz dizimsel istem çerçevesinde edatın, anlamsal istemi SIRA'dır.

"ilig yarlıkamaz negü sözleyin/ *ayıtmazda*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *aşnu*$_{(edat)}$ negü *ötneyin*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Hükümdar buyurmadan nasıl söyleyeyim, sormadan önce neyi arz edeyim.) KB 959.

"yatıg ewke ıdma çıkarma tişig/ *katılmazda*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *aşnu*$_{(edat)}$ *sınagıl*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ kişig" (Yabancıyı eve sokma, kadını çıkarma; içli dışlı olmadan önce, insanı tecrübe et.) KB 1304.

"*törütmezde*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *aşnu*$_{(edat)}$ bayat bu 'âlem/ *törütti yorıttı*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ bu levhu kalem" (Tanrı bu âlemi yaratmadan önce levh ile kalemi yaratmıştır.) KB 2226.

"*törütmezde*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *aşnu*$_{(edat)}$ *yorıttı*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ kazâ/ kazâka tapı bol boyun eg uda" ((Tanrı) yaratmadan önce, kaza tâyin etti. Kazaya razı ol, boyun eğ ve ona uy.) KB 3195.

Tablo 3. Aşnu edatının istem çerçevesi

aşnu	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	"önce"	"önce"
Tamlayıcı Türü		isim, sıfat fiil	sıfat-fiil
Söz Dizimsel İstem	-	I. isim<BUL/AYR>+AŞNU fiil II. sıfat-fiil<BUL/AYR>+ AŞNU+ fiil	I. sıfat-fiil<BUL/AYR>+ AŞNU+ fiil
Şekil Bilgisel İstem	-	BUL/AYR	BUL/AYR
Anlamsal Sınırlılık	-	SOYUT	SOYUT
Anlamsal Rol	-	SIRA	SIRA

4. 4. Basa

Hacıeminoğlu ve Li, "+den sonra, sonra" anlamıyla, *bas-* fiilinden türemiş zarf-fiil yapısında bir edat olduğunu düşünmektedir (2015: 12, 2004: 129). Clauson sözcüğün kökeni hakkında Hacıeminoğlu ve Li ile aynı görüşte olmakla birlikte sözcüğün "ayrıca, sonra, bundan sonra" anlamları ile erken zamanlarda zarf veya bağlaç olarak işlevsel olduğuna değinir (1972: 371). Gabain de Eckmann da bu sözcüğü edat olarak değerlendirmemiştir. Eraslan *basa* için kökeni belli olmayan ve zaman ifade eden çekim edatıdır" demekle yetinmiştir (2012: 297). Erdal, sözcüğü Uygur döneminde yaygın olarak *antada basa* 'bunun üzerine' ve *munta basa* 'bundan sonra' yapıları ile karşımıza çıkan bir edat olarak açıklar (2004: 400). Tamlayıcısına SIRA rolü yükleyen, "ardından, sonra" anlam ilgisi kuran edatlardan biridir.

Orhun Türkçesi

Sözcük bu dönem metinlerinde tespit edilememiştir.

Eski Uygur Türkçesi

Bu dönemde edat, tamlayıcı olarak ayrılma durumunda zamir ve sıfat-fiilleri yönetir. Fiillerin yönetimi altında olduğu bu söz dizimsel yapılarda tamlayıcısına zaman anlamında SIRA rolünü yükler.

I. zamir *<BUL/AYR>* ***+BASA+ (fiil)***

Bu söz dizimsel yapıda edatın bağımlı olduğu üst öge fiil, cümlede eksiltili ögedir:

> "barçasın uz kılsunlar tapınzunlar burkanka *antada(T-isim)* *basa(edat)* maŋa yme" (Bunların bütününü gereğince yerine getirsinler, Buddha'ya tapınsınlar ondan sonra bana da (tapınsınlar).) AY 487/14-15.

II. sıfat-fiil *<BUL/AYR>* ***+BASA+ fiil***

> "montag tep *yarlıkamışda(T-sıfat-fiil)* *basa(edat)* *ötrü*[19] daranı nomug nomlayu *yarlıkadı(ÜY-fiil)*." (Böyle diyerek buyurduktan sonra Dharani öğretiyi vaaz ederek buyurdu.) AY 463/11-12.

Karahanlı Türkçesi

Edat bu dönemde de Uygur döneminde olduğu gibi tamlayıcısına SIRA rolü yüklemektedir. İnsan ve soyut sınırlılıkları taşıyan kavramları tamlayıcı olarak seçer. Edat,

[19] Uygur Türkçesi eserlerinde, özellikle Altun Yaruk Sudur'da, ikilemeler sıkça görülmektedir. Aynı anlamsal ve söz dizimsel yapıdaki edatların da ikileme şeklinde kullanıldığına rastlamak mümkündür.

bu rolde bir niteliğin ya da durumun sırasını belirtir. Bu işleviyle edat öbeği, sıra bakımından cümlede “ardıllık” ifade eder:

I. isim *<BUL/AYR>* ***+BASA+ fiil***

"elig ursa begler kimi edlese/ yakur *baş bolur(ÜY-fiil) bu beginde(T-isim) basa(edat)*" (Beyler kime el uzatıp, hürmet ederlerse, sonunda beye yakın olur ve sırada beyden sonra o gelir.) KB 1630.

"tap erdiyana *bu ölümde(T-isim) basa(edat)*/ kara yer katında *ölüp oprasa(ÜY-fiil)* " (Ölümden sonra kara toprak altında çürüyüp dağılmak da yeter bir ibrettir.) KB 5416.

I. zamir *<İLGİ+BUL/AYR>* ***+BASA+ fiil***

Edatın zamir türünde tamlayıcılarının, önce ilgi durumu ardından bulunma/ayrılma durumunu yüklediği görülmektedir:

"usanma *ölür sen(ÜY-fiil) meniŋde(T-isim) basa(edat)*/ inanma bu dünyâka bütme usba" (Gafil olma, benden sonra sen de öleceksin. Bu dünyaya inanma, elinden gelirse ona güvenme.) KB 1093.

Tablo 4. Basa edatının istem çerçevesi

basa	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	"ardından, sonra"	"ardından, sonra"
Tamlayıcı Türü		zamir, sıfat-fiil	isim, zamir
Söz Dizimsel İstem	-	I. zamir<BUL/AYR>+BASA+ (fiil) II. sıfat-fiil<BUL/AYR>+ BASA+ fiil	I. isim<BUL/AYR>+BASA+ fiil II. zamir<İLGİ+BUL/AYR>+BASA+ fiil
Şekil Bilgisel İstem	-	BUL/AYR	BUL/AYR, İLGİ+BUL/AYR
Anlamsal Sınırlılık	-	SOYUT	İNSAN, SOYUT
Anlamsal Rol	-	SIRA	SIRA

4. 5. Berü

berü, kökeni tartışmalı olan edatlardan biridir. Gabain, edatı, *diğer edatlar* başlığı altında incelemiş, kökeni hakkında görüş ileri sürmemiştir (1988: 98). Hacıeminoğlu, edatın kökeni hakkında kesin bir şey söylemese de *ber-i* ya da *ben+rü* yapısından türemiş olabileceğine dair iki farklı şema çizer. Edatın farazi bir **ber-* fiilinden zarf-fiil ekiyle *-ü* ile türemiş ya da *be-rü* şeklindeki *isim+yön gösterme eki* yapısında bir isim olabileceğini söyler (2015: 14). Eraslan, edatın zaman ifade eden çekim edatlarından olduğunu belirtmiş ancak kökeni ile ilgili tartışmalara girmeyerek yapısının belli olmadığını ifade etmekle yetinmiştir (2012: 297). Korkmaz ise edatı, isim kökenli edatlar içerisinde değerlendirmiş ancak kökeniyle ilgili detaylı olarak fikir beyan etmemiştir (2014: 898). Banguoğlu, Türkçede

edatların kök itibariyle ya isimden ya da fiilden türemiş olmasına karşın *tek heceli* ya da *çözümü zor olan* birkaç edatı kök edatlar olarak değerlendirmiştir ve *berü* edatını da bu 'kök edatlar' sınıfında incelemiştir (2015: 389). Deny, *ayrılma halini destekleyen edatlar* başlığı altında incelediği edatı, yönelme durumunu destekleyen *kadar*'ın zıddı olarak değerlendirmiş ancak kökeni hakkında değerlendirme yapmamıştır (2012: 567). Clauson sözcüğün fonetiğinin belirsiz olduğu ile farazi bir **ber* kökünden türemiş *(*berrü)* olabileceği ihtimalini belirterek zaman ve yer bakımından "bu tarafta, bu tarafa" anlamı ile bir zarf olarak değerlendirir (1972: 355). Li sözcüğü "+dAn beri" anlamı ile edat olarak değerlendirmektedir (2004: 146). Erdal "beri, buraya kadar" anlamları ile zamir kökenli (ben ya da bu ile ilgili) bir edat olduğunu düşünür (2004: 332).

Yer ve zaman ilgisi kuran edatlardandır. Her zaman bir fiilin yönetimindedir. Yönetiminde olduğu fiilin sürüp gittiği zamana dair bilgi vererek SÜRE; fiilin gerçekleştiği yer ve alanı işaret ettiği tamlayıcılarla öbek oluşturduğu yapılarda da GÜZERGÂH rolünü yüklediği görülür.

Orhun Türkçesi

Bu döneme ait metinlerde *berü* edatı tespit edilememiştir.

Eski Uygur Türkçesi

Edat, bu dönemde zaman anlamı içeren soyut adlar olan tamlayıcısına SÜRE rolünü; coğrafi ve fiziki anlamda yer veya alan anlamı ifade eden somut adlarla oluşturduğu öbeklerde ise GÜZERGÂH rolünü yüklemektedir:

I. isim $_{<BUL/AYR>}$***+BERÜ+ fiil***

Bu söz dizimsel yapıda bir fiilin yönetiminde olan edat, işin, hareketin ne zamandan beri sürüp gittiğini anlatır; noktasal bir zamana değil zamanın miktarına vurgu yapar. Sürece vurgu yaptığı için de edat tamlayıcısına SÜRE rolünü yükler:

"kaŋım *sönde*$_{(T\text{-}isim)}$ *berü*$_{(edat)}$ meni *sevmez erti*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Babam eskiden beri beni sevmezdi.) KP LVI.7-8.

"*yüz kalp üç asaŋı ödte*$_{(T\text{-}isim)}$ *berü*$_{(edat)}$ paramantal yolta *kataglanu*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$*..."* (Yüz kalpa üç Asamkhyeya zamanından beri Parimandala (denen doğru) yolda gayret sarf ederek...) Maytr. 3/1-2.

"aya yavaşım kim *meniŋ kiçigde*$_{(T\text{-}isim)}$ *berü*$_{(edat)}$ *yıgmış kazganmış*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ edim tavarım erdi erser..."(Ey azizim, benim küçüklüğümden beri biriktirdiğim kazandığım ne malım mülküm var ise...) Maytr. 10/27-29.

II. sıfat-fiil $_{<BUL/AYR>}$*+BERÜ+ fiil*

Edat sıfat-fiil yapısındaki tamlayıcılarını bulunma/ayrılma durumu ile yönetir ve yine SÜRE rolü yükler:

"yer teŋri *törümişte*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *berü*$_{(edat)}$ bay yeme *bar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ yok çıgay yeme *bar)*". (Yer Tanrı yarattığından beri zengin de var fakir de var.) KP V/8, VI/1-2.

"kaşip burkan nırvanka *barmışta*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *berü*$_{(edat)}$ *evrilmedük*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ nomlug tilgen branas kent uluşta tevirdi" (Kaşpaya Burkan, Nirvanaya vardığından beri döndürülmeyen din tekerleğini Benaras şehrinde döndürdü.) Maytr. 15/11-13.

III. isim$_{<AYR>}$*+BERÜ+ fiil*

Edatın sıfat-fiil yapısındaki sözcükleri, ayrılma durumunun *+DIn* biçimi ile de tamlayıcı olarak yönettiği ve bu söz dizimsel çerçevede de edatın SÜRE rolünü yüklediği görülmektedir:

"togmaklı ölmekli tilgente tınmaksızın tegzinür *söödin*$_{(T\text{-}isim)}$[20] *berü*$_{(edat)}$ *bar ermez.* $_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Doğum ve ölüm tekerleğinde dinlenmeksizin etrafı dolaşır, (varlık) ezelden beri yoktur.) AY 367/18-20.

"başlagı üzlünçüsi amrılmış *söödin*$_{(T\text{-}isim)}$ *berü*$_{(edat)}$ kentü *ilinçsiz titirler*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ (Başı ve sonu dingindir, ezelden beri kendileri bağımlı değildir.) AY 377/12.

"*bayadın*$_{(T\text{-}isim)}$ *berü*$_{(edat)}$ nomlayu yarlıkamış bodı tigme köni yorıgıg bışrunu ögretinü *teginür men*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Eskiden beri vaaz edip buyurduğunuz üzere bodhi denilen doğru değişimi olgunlaşarak öğrenmeyi istiyorum.) AY 378/16-17.

"tegimlig teŋrim *ozadın*$_{(T\text{-}isim)}$ *berü*$_{(edat)}$ *eşidmedük*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ inçgede yinçge tütrüm teriŋ yörüglüg nom yarlıgıg bökünki künte eşidgeli bolu tegintimiz" (Yüce tanrım önceden beri işitilmemiş hassas incelikli derin yorumlu öğreti buyruğunu bugünkü günde işitmiş oluyoruz.) AY 455/22-23- 456/1-3.

"bo meniŋ et'özüm *yüz miŋ ajunlartın*$_{(T\text{-}isim)}$ *berü*$_{(edat)}$ yoksuz asıgsız neçe neçe *yirüdi artadı*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Bu benim vücudum yüz bin varlıktan beri faydasız olup nicedir çürüdü.) AY 611/23.

IV. isim$_{<İLGİ>}$*+BERÜ+ fiil*

Bu söz dizimsel istem çerçevesinde edat tamlayıcısına GÜZERGÂH rolünü yüklemektedir. Eylemin sürüp gittiği rotaya gönderimde bulunur. GÜZERGÂH rolünü yüklenmesinde tamlayıcının anlamsal sınırlılığı etkili olmuştur. Bu anlamsal istem

[20] Ceval Kaya (1994) *"süüdin"* okumasına rağmen "asker" anlamındaki *süü* kelimesi burada anlamca uyuşmamaktadır. Bu sözcük "sön" şeklinde de karşımıza çıkmaktadır. Erdem Uçar, bu sözcük için *söö* okumasını ve şu açıklamayı yapmıştır: "ezelden beri". Çin. metinde 本來 2352 *ben lai* (G: 8846 6679) karşılığındadır. Kelimenin kökü *söö* "zaman" (EDPT: 781a; DTS: 516a) olup TT VI: Anm. 231'de de ifade edildiği üzere kelimenin kökeni şüphelidir. James Russell Hamilton da kökeni hakkında bir fikir ileri sürmemiştir. (KP: not. LVI.7) Semih Tezcan, belki sadece Uyg.da kullanılan bir Çince alıntı olabileceğini ifade etmiş, ama Çince aslını göstermemiştir (HT X: not. 66). Çoğu Uyg. metin yayınında kökeni bilinememesine rağmen *sö* şeklinde okunduğu görülüyor (Uçar 2009: 506).

çerçevesinde edatın coğrafi anlamda bir yer ya da bölgeyi ifade eden yer sınırlılığına sahip isimleri tamlayıcı olarak seçmesi etkilidir.

> "anın *ol ögüz suvınıŋ*$_{(T\text{-}isim)}$ *berü*$_{(edat)}$ bo kölke *kelgülük*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ tog agızın yimirip suvug öŋi kemişmişlerin körti" (Onun, o nehrin suyundan beri bu göle gelip tok ağzını yıkayıp suyu başkalarına terk ettiklerini gördü.) AY 602/9-11.

Karahanlı Türkçesi

Edatın, zaman sınırlılıklı isimleri tamlayıcı olarak tercih etmesi Karahanlı dönemi eserlerinde de yaygındır. Bu yapıda edat, tamlayıcısına yine SÜRE rolünü yükler. Zaman sınırlığı dışındaki soyut isimlere KAYNAK rolü yüklediği görülür.

I. isim $_{<BUL/AYR>}$***+BERÜ+ fiil***

Bu söz dizimsel çerçevede zaman anlamı taşıyan soyut isimlere SÜRE rolü yükleyebilir:

> "*tümen yılda*$_{(T\text{-}isim)}$ *berü*$_{(edat)}$ *tul erdim* tulas/ bu tul tonı suçlup ürüŋ kedtim as" (Ben binlerce yıldan beri dul idim, benzim solmuştu; şimdi bu dul libasını çıkarıp, beyaz kakımdan gelinlikler giydim.) KB 84.

> "maŋa ok *tapındıŋ*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *kiçigde*$_{(T\text{-}isim)}$ *berü*$_{(edat)}$/ körü ögrenü bildiŋ edgü törü" (Küçüklüğünden beri hep benim hizmetimde bulundun; görüp öğrenerek, iyi kanunlar elde ettin.) KB 1941.

Kutadgu Bilig'den alınan aşağıdaki örnekte edat, tamlayıcısına KAYNAK rolünü yükler. Fiilin kaynağına gönderimde bulunur. Bu istem çerçevesinde yine soyut sınırlılıklı bir varlığın adını tamlayıcı olarak seçmesine rağmen bu sefer tamlayıcı zaman ifadesi taşımayan ve sayılamayan bir isimdir:

"bularnı katıg *sew*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *köŋülde*$_{(T\text{-}isim)}$ *berü*$_{(edat)}$/ neŋin edgülük kıl baka tur körü" (Bunları pek çok ve gönülden sev; onlara iyi bak ve yardımda bulun.) KB 4338.

II. isim*$_{<AYR>}$*+ BERÜ+ isim

Edat bu dönemde ayrılma durumunun *+DIn* biçimi ile de tamlayıcılarını yönetebilmektedir, anlamsal rolü yine SÜRE'dir:

"*vefâ yok*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ bularda *ozadın*$_{(T\text{-}isim)}$ *berü*$_{(edat)}$/ közi kança baksa bu köŋli naru" (Bunlarda önceden beri vefa yoktur; gözleri nereye bakarsa, gönülleri oraya akar.) KB 4521.

III. sıfat-fiil*$_{<BUL/AYR>}$*+ BERÜ+ fiil

SÜRE rolüyle sıfat-fiilleri de tamlayıcı olarak seçebilir:

"ajunka apa *enmişinde*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *berü*$_{(edat)}$/ukuşlug *uru keldi*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ edgü törü" (Adem'in dünyaya indiğinden beri iyi nizam daima anlayışlı insanlar tarafından vaaz edilegelmiştir.) KB 219.

"maŋa *kelmişiŋde*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *berü*$_{(edat)}$ men bu kün/ *tapugdın kesildim*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ baka kör ögün" (İşte bana geldiğinden beri ben bugün ibadetten geri kaldım; bir düşünsene.) KB 3364.

Tablo 5. Berü edatının istem çerçevesi

berü	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	"beri"	"beri"
Tamlayıcı Türü		isim, sıfat-fiil	isim, sıfat-fiil
Söz Dizimsel İstem	-	I. isim_{<BUL/AYR>}+BERÜ+ fiil II. sıfat-fiil_{<BUL/AYR>}+ BERÜ+ fiil III. isim_{<AYR>}+BERÜ+ fiil IV. isim_{<İLGİ>}+BERÜ+ fiil	I. isim_{<BUL/AYR>}+BERÜ+ fiil II. isim_{<AYR>}+BERÜ+ isim III. sıfat-fiil_{<BUL/AYR>}+BERÜ+ fiil
Şekil Bilgisel İstem	-	BUL/AYR, AYR, İLGİ	BUL/AYR, AYR
Anlamsal Sınırlılık	-	SOYUT, SOMUT	SOYUT
Anlamsal Rol	-	SÜRE, GÜZERGÂH	SÜRE, KAYNAK

4. 6. Birle

Türkçenin ilk zamanlarından günümüze kadar bazı sesçil farklarla her zaman var olmuş, kullanım alanı geniş ve işlek bir edattır. Edatın kökeni hakkında çok farklı görüşler mevcuttur. Tekin, edatın isim kökenli *bir* sözcüğünden türediğini düşünür ve yapısı hakkında şu şemayı çizer: **bi:r+la* (2015: 139). Gabain ise edatı *bir+i-l-: "birleşmek, bir olmak"* fiilinden getirir ve *bir-i-l-e* şeklinde zarf-fiil olduğunu savunur (1988: 93). Mansuroğlu (1955: 62) *bir+ile,* Hacıeminoğlu (2015: 22) *bir+ile,* Eraslan ve Li (2012: 298; 2004: 170)

bir+le, Bang ise edatın *bir+ile* biçiminde, birleşik yapılı bir edat olduğunu düşünür *bir* ismi ile *il-: "iliştir-"* anlamındaki fiilin zarf-fiil şeklinin *bir+il-e* yapısını meydana getirdiği görüşünü savunur (1916: 23 akt. Hacıeminoğlu 2015: 22). Erdal, isim kökenli edatlar içinde incelediği *birle* biçiminin *–lA* zarf eki taşıyan *"bir"* kökeninden gelen ve daha sonraki Eski Türkçe kaynaklarda da */r/* ünsüzünün kaybıyla oluşan *bilen* veya vasıta ekinin genişlemesiyle oluşan *birlen* şeklini anmıştır (2004: 332). Clauson, çok eski bir sözcük olarak *birle* edatının *bir+le-* "birleşmek" anlamına gelen fiilden türediğini; ayrıca yine eski bir tarihte /r/ sesinin sözcükten atılarak *bile* formunda da görüldüğünü belirtir (1972: 364).

Edat, Karahanlı Türkçesi döneminde *bile* biçimiyle görülmeye başlar. Hatta Kâşgarlı sözcüğü, "*birle 'ile' anlamında bir edat: Ol menin birle erdi. O benimle idi. Hafifletmek için 'r' düşürülüp bile de denilebilir."* şeklinde açıklar (DLT I, 190).

Orhun Türkçesi

Bu dönemde "*birlikte, beraber"* anlamları ile BİRLİKTELİK rolü yükler. Canlı varlık adlarını tamlayıcı olarak seçtiği istem çerçevelerinde edat öbeği fiilin gerçekleşmesine eşlik eden varlığı ifade eder. Edat bu dönemde sadece isimlerin yalın durumunu yönetir. Bu isimler insan sınırlılıklarına sahip sözcüklerdir.

I. isim<ø>+ BİRLE+ fiil

"bu yirde olurup tabgaç *budun(T-isim) birle(edat) tüzültüm(ÜY-fiil)*" (Bu yerde oturarak Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim.) KT G 4.

"eçim kagan(T-isim) birle(edat) ilgerü yaşıl ügüz şantuŋ yazıka tegi *süledimiz(ÜY-fiil)"* (Amcam kağan ile doğuda Sarı Irmak ve Şandoŋ Ovasına kadar sefer ettik.) KT D 17.

"*inim kül tegin(T-isim) birle(edat) eki şad(T-isim) birle* ölü yitü *kazgantım(ÜY-fiil)*" (Kardeşim Kül Tigin (ve) iki Şad ile öle yite kazandım.) KT D 27.

II. isim_{BEL}+ BİRLE+ fiil

Tekin, edat için 3. kişi iyelik ekli adların belirtme durumunu yönettiğini vurgular (2015: 139). Örnekleri ise şu şekildedir:

> "kırkız bodunug uda basdımız *kaganın*$_{(T\text{-}isim)}$ *birle*$_{(edat)}$ soŋa yışda sünüşdümüz$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Kırgız halkını uykuda baskına uğrattık kağanı ile Soŋa dağlarında savaştık.) KT D 35.

> "kırkız bodunug uda basdım *kaganın*$_{(T\text{-}isim)}$ *birle*$_{(edat)}$ soŋa yışda sünüşdüm$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Kırgız halkını uykuda baskına uğrattım hakanları ile Songa dağında savaştım.) BK D 27.

Eski Uygur Türkçesi

birle, Eski Uygur Türkçesinin de sık kullanılan edatlarındandır. Yine isim türünde tamlayıcıları yalın durumları ile yönetir.

I. isim_Ø+ BİRLE+ sıfat

Bu söz dizimsel yapıda edat bir ismin yönetimi altında bulunur. İki isim arasında nitelik ve değer açısından eş, denk olma durumunu ifade eder. Bu söz dizimsel istem çerçevesinde edat, tamlayıcısına ÖLÇÜ rolü yükler:

> "ertiŋü meŋi birteçi erür sukançıg körkle öŋi yene *altun tag*$_{(T\text{-}isim)}$ *birle*$_{(edat)}$ *teŋ titir*$_{(ÜY\text{-}sıfat)}$" (Merhametli parlaklığınız mutluluk vericidir. Mükemmel rengi yine Altın dağ ile benzerdir.) AY 349/18-19.

> "ol kişi edgü kılınçı öŋreki kişi *edgü kılınçı*$_{(T\text{-}isim)}$ *birle*$_{(edat)}$ *tüz titir*$_{(ÜY\text{-}sıfat)}$" (Bu kimsenin iyi ameli önceki kimsenin iyi ameli ile aynıdır.) Kuanşi 92.

II. isim<Ø>+ BİRLE+ fiil

Orhun Türkçesinde olduğu gibi bir fiilin yönetiminde olduğu durumlarda, tamlayıcısı insan ve yaratıcı sınırlıklı varlık adı olan tamlayıcılarına BİRLİKTELİK rolünü yükler:

> "ol tınlıglar *maytrı burkan(T-isim) birle(edat) tugarlar(ÜY-fiil)*" (O canlılar Maytrı burkan ile doğarlar.) Maytr.27/16.
>
> "edgü edgü ögli yolçı yirçi bilgeler(T-isim) *birle(edat) sokuşur(ÜY-fiil)*" (İyi güzel düşünceli yolcu, kılavuz bilgeler ile karşılaşır.) AY 337/24-338/1.

III. zamir<BEL>+ BİRLE+ fiil

Bu dönemde zamirleri belirtme durumu ile yönetir ve BİRLİKTELİK rolü yükler:

> "*bizni(T-zamir) birle(edat) barmadın(ÜY-fiil)*" (Bizim ile gelmedin.) AY 620/4.
>
> "biz *sizni(T-zamir) birle(edat) şmnanç bolur biz(ÜY-fiil)*" (Biz sizin ile birlikte rahibe olacağız.) Maytr. 51/45.
>
> "tamulug etözin *meni(T-zamir) birle(edat) (kod)tılar(ÜY-fiil)*" (Cehennemlik vücutlarını benimle birlikte koydular.) Maytr. 111/32-33.

<u>Karahanlı Türkçesi</u>

Edatın Karahanlı döneminde söz dizimsel çerçevesinde azalma görülür. Dil bilgisel yapısı daha açık şekilde görünmeye başlar. Edat bu dönem metinlerinde anlamsal olarak BİRLİKTELİK ve ARAÇ rollerini yükleyebilmektedir.

I. isim<Ø>+ BİRLE+ fiil

Uygur döneminde olduğu gibi Karahanlı döneminde de isimleri yalın durum ile yönetir. Bu söz dizimsel çerçevede edat tamlayıcıların sınırlıklarına göre farklı anlamsal roller yükler. İnsan sınırlıklı adlarla BİRLİKTELİK rolü:

"*kız*$_{(T\text{-}isim)}$ *birle*$_{(edat)}$ *küreşme*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$, *kısrak*$_{(T\text{-}isim)}$ *birle*$_{(edat)}$ *yarışma*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Kız ile güreşme, kısrak ile yarışma.) DLT I, 474.

"*bodun*$_{(T\text{-}isim)}$ *birle*$_{(edat)}$ *katlıp*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ yorık tüzmedim/ ya *begler*$_{(T\text{-}isim)}$ *birle*$_{(edat)}$ men kılık *bilmedim*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Halk ile karışarak, hareketlerimi onlara uydurmamış olduğum gibi beylerin maiyetinde yaşamanın usûl ve âdabını da öğrenmedim.) KB 5750.

ARAÇ rolü daha çok eylemlerin gerçekleşmesinde kullanılan somut varlıkları işaret etse de mecaz ifadelerde soyut adların metaforik olarak yansıdığı cümle yapılarında ARAÇ rolünü yüklenebildiği görülmektedir:

"*bayat atı*$_{(T\text{-}isim)}$ *birle*$_{(edat)}$ sözüg *başladım*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$/ törütgen igidgen keçürgen idim" (Yaratan, yetiştiren ve affeden Rabbim olan Tanrının adı ile söze başladım.) KB 1.

"şahım medhi$_{(T\text{-}isim)}$ birle$_{(edat)}$ *bezeyin*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ kitab/ okıglı kişiniŋ sevinsün canı" (Kitabı şahımın methi ile süsleyeyim, okuyan adamın içi açılsın.) AH 43/44.

"kerek dünyâ işi kerek 'ukbî tut/ *sakış*$_{(T\text{-}isim)}$ *birle*$_{(edat)}$ *adra tutar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ bilge büt" (Gerek dünya işi gerek ahiret işi olsun, inan ki âlim bunları hesapla birbirinden ayırarak zapt eder.) KB 4383.

II. zamir$_{<İLGİ>}$*+ BİRLE+ fiil*

Edat, zamir türündeki tamlayıcılarını ilgi durumuyla ister. Bu söz dizimsel istem çerçevesinde iki farklı rol yükleyebilir. Birinci durumda kişi zamirlerine BİRLİKTELİK rolünü:

"özüm kayda bolsa kamug ârzûlar/ *meniŋ*$_{(T\text{-}zamir)}$ *birle*$_{(edat)}$ *yügrür*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ maŋa öz ular" (Nerede olursam olayım, bütün arzular benimle beraber yürür ve bana bağlanır.) KB 676.

Somut varlıklara gönderme yapan işaret zamirlerine ise ARAÇ rolünü yükler:

"sen algıl bu rekveˆ kadaşıŋ özin/ *munıŋ*$_{(T\text{-}zamir)}$ *birle*$_{(edat)}$ *üşgür*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ tilese yüzin" (Sen bu çanağı al, kardeşini özlediğin zaman, onu bununla hatırlarsın.) KB 6326.

Tablo 6. Birle edatının istem çerçevesi

birle	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	"ile"	"ile, birlikte"	"ile, aracılığıyla"
	isim	isim, zamir	isim, zamir
Söz Dizimsel İstem	I. isim$_{<Ø>}$+BİRLE+ fiil II. isim$_{<BEL>}$+BİRLE+ fiil	I. isim$_{<Ø>}$+ BİRLE+ isim II. isim$_{<Ø>}$+ BİRLE+ fiil III. zamir$_{<BEL>}$+ BİRLE+ fiil	I. isim$_{<Ø>}$+ BİRLE+ fiil II. zamir$_{<İLGİ>}$+ BİRLE+ fiil
Şekil Bilgisel İstem	Ø, BEL	Ø, BEL	Ø, İLGİ
Anlamsal Sınırlılık	İNSAN	İNSAN, SOYUT, SOMUT, YER	İNSAN, SOYUT, SOMUT, HAYVAN
Anlamsal Rol	BİRLİKTELİK	BİRLİKTELİK, BENZERLİK	BİRLİKTELİK, ARAÇ

4. 7. Bile

bile edatı, Orhun ve Eski Uygur Türkçesi döneminde *birle* şeklinde yaşamaktadır. Edatın *bile* varyasyonu Karahanlı dönemi eserlerinde görülebilmektedir. *Birle* edatının varyasyonu olması dolayısıyla etimolojisi ile ilgili görüşlere *4. 6. Birle* başlığı altında yer verildiğinden bu bölümde tekrarlanmayacaktır. *bile* edatıyla ilgili yaygın görüş; Eski Türkçe birle biçiminden /r/ ünsüzünün zayıflayıp düşmesi ile ortaya çıkmış olduğudur. [21]

Karahanlı Türkçesi

Karahanlı dönemi metinlerinde edata sıklıkla rastlanmaktadır. Özellikle KB'de yoğun olarak soyut varlık adlarını tamlayıcı olarak seçtiği görülür: *könilik bile, edgülük bile, küç bile, esenlik bile, erdem bile, emgek bile, saklık bile, osallık bile* vb. Ancak bunun yanında somut varlıkları da tamlayıcı olarak seçebilir. İsimleri, sıfat-fiilleri ve zamirleri tamlayıcı olarak seçebilir. Farklı söz dizimsel yapı ve farklı anlamsal sınırlılıklarla tamlayıcısına BİRLİKTELİK, ARAÇ ve DURUM rollerini yüklediği görülür.

I. isim<Ø>+ BİLE+ fiil

Edat, eylemin gerçekleşmesindeki durumu ifade eden çerçevelerde tamlayıcısı soyut varlık olan adlara DURUM rolünü yükler:

> "seni *koldı*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ tün kün *bu emgek*$_{(T\text{-}isim)}$ *bile*$_{(edat)}$/ anı ög sen emdi sewinçin tile" (Bu sıkıntı ile gece gündüz hep seni istedi; şimdi sen onu öv ve rızasını dile.) KB 39.

> "tamamı erür kaşgari til bile/ *ayıtmış*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ edib *rikkat-i dil*$_{(T\text{-}isim)}$ *bile*$_{(edat)}$" ((Eserin) tamamı Kaşgar dili iledir edip (bunu) gönül rikkati ile söylemiştir.) AH 499-500.

[21] Detaylı bilgi için bkz: Öner (2018).

"otun men *otunluk*$_{(T\text{-}isim)}$ *bile*$_{(edat)}$ öz *ulır*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$/ tüzün sen tüzünlük me sendin kelir" (Ben küstahım, küstahlıkla inliyorum; sen halimsin, hilm de senden gelir.) KB 3780.

Eylemin gerçekleşmesine eşlik eden insan sınırlıklı kavramlarla BİRLİKTELİK rolünü:

"Eren$_{(T\text{-}isim)}$ bile$_{(edat)}$ *sünüşti*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$/ Alplar başın ol yuwar" (Yiğitlerle savaştı. Yiğitlerin başını o yuvarlar.) DLT III, 393.

"*cemâ'at*$_{(T\text{-}isim)}$ *bile*$_{(edat)}$ *kıl* farîza *namâz*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$/çıgaylar hacı kıl âdîna namâz" (Farz namazlarını cemâat ile kıl, fakirler haccı olan cuma namazlarını edâ et.) KB 3239.

Somut ad olan tamlayıcılarına ise ARAÇ rolünü yükleyebilmektedir:

"*oŋ elgiŋ*$_{(T\text{-}isim)}$ *bile*$_{(edat)}$ sen *kötürgil*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ yigü/ bayat atı aşnu ayıt ay bügü" (Yemeği sağ elin ile ye. Ey hakîm insan, yemeğe besmele ile başla.) KB 4129.

II. isim-fiil*$_{<Ø>}$*+ BİLE+ fiil

Bu istem çerçevesinde tespit edilebilen tek bir örnek vardır. Bu yapıda edatın anlamsal istemi DURUM'dur:

"*eşitmek*$_{(T\text{-}isim\text{-}fiil)}$ *bile*$_{(edat)}$ *boldı bilge*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ kişi/ bu söz sözlemektin barır er başı" (İnsan dinlemek ile âlim olur çok söz söylemekten insanın başı gider.) KB 1914.

III. zamir*$_{<İLGİ>}$*+ BİLE+ fiil

Zamirlerin ilgi durumlarını yönetebilen edat, tamlayıcısına BİRLİKTELİK rolü yüklemektedir:

"*Menıŋ(T-zamir) bile(edat) keŋeşti(ÜY-fiil)*/ Bilgi maŋa teŋeşti" (Benimle danıştı. Aklı bana denk oldu). DLT III, 393.

"takı bir seniŋde basa ol kiçig/ *bularnıŋ(T-zamir) bile(edat)* ol açıg ya süçig" (Biri de senden sonra gelen küçüklerdir; hayatın acı ve tatlı anları bunlar ile birlikte (duyulur)[22].) KB 4183.

"tiriglik *olarnıŋ(T-zamir) bile(edat)* ol kadaş/ kayusın kadaş tut kayusın adaş" (Ey kardeş, hayat onlar ile (geçer)[23]; onlardan kimini kardeş ve kimini de kendine dost edinmelisin.) KB 4167.

Tablo 7. Bile edatının istem çerçevesi

bile	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	-	"ile, birlikte, aracılığıyla"
Tamlayıcı Türü	-	-	isim, zamir, isim-fiil
Söz Dizimsel İstem	-	-	I. isim<Ø>+ BİLE+ fiil II. isim-fiil<Ø>+ BİLE+ fiil III. zamir<İLGİ>+ BİLE+ fiil
Şekil Bilgisel İstem	-	-	Ø, ilgi
Anlamsal Sınırlılık	-	-	İNSAN, SOYUT, SOMUT
Anlamsal Rol	-	-	BİRLİKTELİK, ARAÇ, DURUM

[22] Üst yönetici eksiltili.

[23] Üst yönetici eksiltili.

4. 8. Burun

Sözcük edat olarak ilk kez Karahanlı döneminde görülmektedir. Sözcüğe, edat işlevinin dışında zarf olarak da rastlanabilir. *burun,* Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde organ adı olarak yaşamaktadır. Kâşgarlı, *her şeyin ilki* anlamında açıkladığı sözcüğü *"ol mendin burun bardı" (O benden önce vardı.)* (DLT I, 398-22) örneği ile açıklamıştır. Edat, AH'den alınan aşağıdaki örnekte olduğu gibi metinlerde yaygın olarak zaman zarfı işleviyle görülür:

> "eger yıgdıŋ erse 'umürluk tavar/ burun başka börkni keder baş kerek" (Eğer ömürlük mal yığdın ise önce börkü giyecek baş lazımdır.) AH 299-300.

Hacıeminoğlu, aslında bir zaman zarfı olan sözcüğün Harezm, Çağatay ve Kıpçak sahalarında tamlayıcılarını daima ayrılma durumu ile isteyen edat olarak var olduğunu belirtir. Kökeni hakkında kesin bir şey söylemez: *buru-n* ya da *bur-u-n* şemasıyla iki olası yapı çizer (2015: 28). Clauson, *burun sözcüğünün* Orhun ve Uygur dönemlerinde organ adı olarak yaşamasına karşılık KB'den itibaren "ilk, önce" anlamlarında varlığını örneklerle açıklar (1972: 366-367).

<u>Karahanlı Türkçesi</u>

Edat tamlayıcı olarak soyut ve insan sınırlılıklı varlık adlarını yönetir. SIRA rolü yüklediği tamlayıcıları ile cümlede "öncelik" anlamı ifade eder.

I. isim_{BUL/AYR}+ BURUN+ fiil

İnsan sınırlıklarına sahip isimlerin tamlayıcı olduğu öbek yapılarda mecazen "önde olmak" anlamını verir. Tamlayıcısı olan kavramın "seçkin, üstün, en önünde, birinci sırasında" olan anlamı vererek "statü, önem, değer" anlamında SIRA bildirir:

"idi yakşı aymış *kişide burun*/ sözüg tuŋla kılma köŋülde orun" (İnsanların ileri geleni çok iyi söylemiştir: sözü dinle, fakat her söze gönlünde yer verme.) KB 5874.

"ayur ay bagırsak *kişide burun*/ kapugum *kurıttıŋ* kor *ittiŋ* orun" (Ey merhametli insan, ey insanların ileri geleni, kapımı kimsesiz ve yerini boş bıraktın.) KB 1558.

Zaman kavram alanına sahip isimlerle bu kez zaman açısından "öncelik" anlamı ile SIRA bildirir:

"kayu üdte erse *bu künde burun*/ biligligke tegdi bedükrek orun" (Hangi çağda olursa olsun, bugünden önce en yüksek yer daima bilgiliye kısmet olmuştur.) KB 220.

II. sıfat-fiil $_{<BUL/AYR>}$ ***+ BURUN+ fiil***

Sıfat-fiillerin tamlayıcısı olduğu düğümlerde edat, üst yönetici olan fiilin gerçekleşmesi ile sıfat-fiil yapısındaki eylemin gerçekleşmesi arasında sıralama bildirir. Üst yönetici olan fiilin gerçekleşmesi tamlayıcı durumundaki eylemden daha önce gerçekleşmesinden daha önceliklidir.

"*icabet kılıŋlar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ idiŋizke *kelmezde*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *burun*$_{(edat)}$ ol kün yandurmak yok aŋar" (Allah'tan, geri çevrilmesi imkânsız olan bir gün gelmeden önce Rabbinizin çağrısına uyun.) KuT. 36/31b1.

III. zamir$_{<BUL/AYR>}$ ***+ BURUN+ fiil***

Aşağıdaki örnekler bu dönemde sıkça görülen zamir türündeki tamlayıcılar ile kurduğu yapıları göstermektedir. Anlamsal olarak SIRA bildirir:

"seza boldı olar üze 'azab ümmetler içinde *keçtiler*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *olarda*$_{(T\text{-}zamir)}$ *burun*$_{(edat)}$ perilerdin ademiler[din] olar boldılar ziyanlıglar" (Onlardan önce (gelip) geçmiş olan cin ve insan toplulukları ile ilgili o söz (azap),

onlar için de gerçekleşti. Çünkü onlar ziyana uğrayanlardı.) KuT.35/ 87 a1-3.

"bütünlükin *ıdtımız(ÜY-fiil)* yalavaçlar *sende(T-zamir)* *burun(edat)*" (İnanmaları için senden önce peygamberler gönderdik.) KuT. 35/67b1.

"mundaguk *ıdmadımız(ÜY-fiil)* *sende(T-zamir)* *burun(edat)* uluş içre korkutguçı" (İşte böyle, biz senden önce hiçbir memlekete bir uyarıcı göndermedik.) KuT. 36/45b3.

"rastlıkın *sınadımız(ÜY-fiil)* *olarda(T-zamir)* *burun(edat)* firʿavn bodnı" (Ant olsun, onlardan önce Firavun kavmini sınamıştık.) KuT. 36/79a1.

"neçe *yokattımız(ÜY-fiil)* *olarda(T-zamir)* *burun(edat)*" (Onlardan önce nicelerini helâk ettik.) KuT. 37/78b2.

"ançada *keldiler(ÜY-fiil)* olarka yalavaçlar *anlarda(T-zamir)* *burun(edat)* anlarda kidin bitmeŋler tep" (Hani onlara peygamberler önlerinden ve arkalarından gelmiş, "Allah'tan başkasına ibadet etmeyin" demişler.) KuT. 35/79b2-b3.

Tablo 8. Burun edatının istem çerçevesi

burun	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	-	"önce, ileri gelen, seçkin"
			isim, zamir, sıfat-fiil
Söz Dizimsel İstem	-	-	I. isim$_{<BUL/AYR>}$+ BURUN fiil II. sıfat-fiil$_{<BUL/AYR>}$+ BURUN+ fiil III. zamir$_{<BUL/AYR>}$+ BURUN+ fiil
Şekil Bilgisel İstem	-	-	BUL/AYR
Anlamsal Sınırlılık	-	-	İNSAN, SOYUT
Anlamsal Rol	-	-	SIRA

4. 9. Eyin/İyin

eyin ya da *iyin* edatı Orhun dönemi eserlerinde takip edilememesine karşın Uygur Türkçesi döneminde sıkça kullanılmıştır. Tekin (2016: 142), Gabain (1988: 96), Li (2004: 251) ve Erdal (2004:334) edatı **iy*- "takip etmek, izlemek" anlamında farazi bir fiil köküne dayandırır. Tekin, Orhun döneminde gramerinde incelediği örneğine dayanarak "izleyerek, ardı sıra" anlamını verirken Gabain "göre, uygun olarak" anlamlarını kurduğunu belirtir.

Eraslan, farazi bir **ad-* fiilinden zarf-fiil biçiminde türemiş edatı *sebep ifade eden edatlar* arasında inceler ve isimlerin yalın ve yönelme durumuyla birleştiklerini belirtir (2012: 306). Clauson, "e göre, yüzünden, dolayı" anlamları ile yaygın olan bir edat olduğunu ve farazi bir **ėy-* fiil kökünden türemiş olma ihtimali üzerinde durur (1972:274). Taranan metinlerde, edatın tamlayıcılarını şekil bilgisel olarak yalın durum ve yönelme durumları ile yönettiği görülmektedir. Edatın, Orhun Türkçesi dönemindeki varlığı şüphelidir. Tekin, gramerinde *eyin/iyin* edatını tek bir cümle ile örneklendirir:

> "kaŋım ... teŋriken (e)y(i)n anta yorımiş" (babam... orada hakanın ardı sıra yürümüş.) O 5 (2016: 142).

Ancak bu satır araştırmacılar tarafından farklı okuyuş ve anlamlandırmalarla yorumlanmıştır:

> Berta: yn, Clauson: *iyin, Orkun: y?n, Malov: täjin, (Berta 2010: 213), Aydın: yen (2017:124).

Gabain ise gramerinde *iyin* edatını açıklarken Orhun döneminden tek bir örnek vermiştir:

> "tabgaç birdin (i)y(i)n teg!" T 11 (1988: 96).

Tonyukuk yazıtında yer alan bu satır da farklı okuyuş ve yorumlamalara sahiptir:

> Berta: "tabgaç *berdin yen(1)* teg qıtan *öŋdün yen(2)* teg ben *yırdında yan(3)* tegeyin..." 1. öbek için: Radloff, Malov: *bäridänyän,* Orkun: *beridenyen*, Tekin(1968) *biridin*, Ramstedt Granö, Aalto ve Tekin: *birdin yän*, Aydorov: *beridenjen*, Giraud: *berdiniyin*; 2. öbek için Giraud: *öŋdiniyin,* Orkun: *öŋdenyen,* Malov: *öndänjän,* Aydorov: *öŋdenjen;* 3. öbek için Radloff: *jırdandajan,* Orkun: *yırdandayın*, Giraud: *yırdıntayın,* Malov: *jırdantajan,* Aydorov: *jırdanjan* (Berta 2010: 59).

Her iki satırda da (O 5 ve T 11) sözcük farklı okuyuş ve anlamlandırmalara sahiptir. Sözcüğün okunuşu hakkındaki tartışmalardan dolayı edatın yorumlanması ve istem çerçevesinin çizilmesi Orhun Türkçesi dönemi için sağlıklı olmayacaktır. Orhun Türkçesinde edatın varlığı ihtimal üzerinde bırakılacak ve edatın istem bilgisi Eski Uygur Türkçesindeki örnekleri üzerinden incelenecektir.

Eski Uygur Türkçesi

Edat dört farklı söz dizimsel istem çerçevesine sahiptir. ÖLÇÜT ve SEBEP rollerini yükleyebilmektedir.

I. isim *<Ø>* ***+ EYİN+ fiil***

Edat, bu söz dizimsel istem çerçevesinde "uyarınca, göre" anlamları ile ÖLÇÜT rolü yükler:

> "törtünç küsemiş küsüşleri *köŋül(T-isim) eyin(edat) kaŋaylar(ÜY-fiil)*" **(**Dördüncüsü dilemiş (oldukları) diledikleri (de) gönüllerine göre yerine gelecektir.) AY 196/11-12.
>
> "bu küsüşlerin barçanı *köŋül(T-isim) eyin(edat) kanturgay men(ÜY-fiil)*" (Bu isteklerin hepsini gönle göre gerçekleştireceğim.) AY 446/23- 447/1.
>
> "*küsüşüm(T-isim) eyin(edat) kelsünler(ÜY-fiil)*" (Arzuma göre gelsinler.) AY 507/23.
>
> "*tıltagı(T-isim) eyin(edat) kutgarur siz(ÜY-fiil)*" (Sebebine göre kurtarırsınız.) AY 646/14-15.

Edat, aynı söz dizimsel istem ile SEBEP rolünü yükleyebilmektedir:

> "ol yeme *nizvaniler(T-isim) eyin(edat)* evrilip adrok adrok *kılınçlarıg kılmak erür(ÜY-fiil)*" (Yine ihtiraslardan dolayı dönüp türlü türlü eylemler yapmaktır.) AY 299/1-3.
>
> "*nomlamakıŋız(T-isim) eyin(edat)* aça adıra *okıtur siz(ÜY-fiil)*" (Açıklamalarınızdan dolayı açıp ayırıp okutursunuz.) AY 334/25- 335/1.
>
> "onunç *tap(T-isim) eyin(edat) asıg tusu kıltaçı(ÜY-fiil)* kılınç…" (Onuncusu arzu(larından) dolayı fayda sağlayacak yaradılış…) AY 245/22.

II. zamir <Ø>+ EYİN+ fiil

"yene *bo(T-zamir) eyin(edat)* ögirmeklig buyan edgü kılınçıg okşatsar yöleşdürser miŋ ülüşinte biriŋe yeme *yitmez(ÜY-fiil)*" (Yine bundan dolayı sevinmeli iyi davranışı karşılaştırsa bin parçasından birine bile yetmez.) AY 156/8-12.

"ol tınlıglar *bo(T-zamir) eyin(edat)* ögirmeklig yig ögretigde üzüksiz tutçı ürüg uzatı *ögretinmiş kergek(ÜY-fiil)*" (O canlılar bundan dolayı sevinilesi dersi daha iyi, kesintisiz, sürekli, uzun süre öğrenmiş (olsalar) gerek.) AY 157/4-7.

III. zarf-fiil <Ø>+ EYİN+ fiil

Edat zarf-fiilleri tamlayıcı olarak seçtiği durumlarda SEBEP rolünü yükler. Bağlı olduğu fiilin gerçekleşmesine sebep olan durum ya da olgu hakkında bilgi verir:

"…kulı turmışlarıg *körüp(T-zarf-fiil)) eyin(edat) ögirdim sevintim erser(ÜY-fiil)*..." (Yaptırmakta olanları gördüğüm için sevindim ise...) AY 135/1-2.

IV. isim <YÖN>+ EYİN+ fiil

İsimleri yönelme durumu ile yönettiği bu söz dizimsel çerçevede edat tamlayıcısına yine ÖLÇÜT rolünü yüklemektedir:

"bodisatavnıŋ antag muŋadınçıg çatiklıg *işiŋe(T-isim) eyin(edat)* ögirip öge alkayu ince tep *şlok sözletiler(ÜY-fiil)*" (Bodhisattvanın böyle olağanüstü doğum efsanesine göre sevinip (onu) överek şöyle şiir söylediler.) AY 617/14-17.

"bu kamag tınlıglarnıŋ kılmış buyan edgü *kılınçlarıŋa(T-isim) eyin(edat) ögirgeli boltukar(ÜY-fiil)*" (Bütün bu canlıların işlemiş (oldukları) iyi davranışlarına göre sevinirler.) AY 150/8-10.

"üçünç kamag tınlıglarnıŋ kılmış *edgüleriŋe(T-isim)* *eyin(edat)* *ögirmek(ÜY-fiil)*..." (Üçüncüsü bütün canlıların işlemiş (oldukları) iyi (davranış)larına göre sevinmek...) AY 149/11-12.

"edgü sakınçlıg yarlıkançuçı biliglig asra köŋüllüg buyan edgü *kılınçka(T-isim)* *eyin(edat)* *bolurlar(ÜY-fiil)*" (İyi düşünceli, merhametli, bilgili, alçak gönüllü iyi davranışlarına göre olurlar.) AY 411/21.

V. sıfat-fiil <YÖN>+ EYİN+ fiil

Sıfat-fiilleri de tamlayıcı olarak seçebilen edat, bu söz dizimsel çerçevede tamlayıcısına ÖLÇÜT rolünü yüklemektedir:

"*sözlemişke(T-sıfat-fiil)* *eyin(edat)* *ögirür sevinür men(ÜY-fiil)*" (Söylediğine göre övünür sevinirim.) AY 579/4.

VI. zamir <İLGİ>+ EYİN+ fiil

Bir örnekte tespit edilebilen ilgi durumu ile yönettiği zamir türündeki tamlayıcısına SEBEP rolünü yüklemektedir.

"bo *meniŋ(T-isim)* *eyin(edat)* ögirmektin *törümiş(ÜY-fiil)* buyan edgü kılınçlarım küçinde..." (Bu benden dolayı sevinmekten meydana gelmiş iyi davranışlarım sayesinde...) AY 151/19-21.

VII. isim <Ø>+ EYİN+ isim

"kamag teŋriler *buyanları(T-isim)* *eyin(edat)* kamaglıg aşlarınta adırtı *bar(ÜY-isim)*" (Bütün tanrıların iyi amellerine göre bütün kurban aşlarında farkı var.) Hsüen 167-170.

Karahanlı Türkçesi

Edat, bu dönem metinlerinde tespit edilememiştir.

Tablo 9. Eyin/iyin edatının istem çerçevesi

eyin/iyin	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	"göre, sebebiyle, dolayı"	-
Tamlayıcı Türü	-	isim, sıfat-fiil, zarf-fiil zamir	-
Söz Dizimsel İstem	-	I. isim$_{<Ø>}$+ EYİN+ fiil II. zamir$_{<Ø>}$+ EYİN+ fiil III. zarf-fiil$_{<Ø>}$+ EYİN+ fiil IV. isim$_{<YÖN>}$+ EYİN+ fiil V. sıfat-fiil$_{<YÖN>}$+ EYİN+ fiil VI. zamir$_{<İLGİ>}$+ EYİN+ fiil VII. isim$_{<Ø>}$+ EYİN+ isim	-
Şekil Bilgisel İstem	-	Ø, YÖN, İLGİ	-
Anlamsal Sınırlılık	-	SOYUT, İNSAN	-
Anlamsal Rol	-	ÖLÇÜT, SEBEP	-

4. 10. Iŋaru/Inaru

ıŋaru ya da *ınaru* biçiminde iki farklı yazım ve okumaya sahip edatın kökeni hakkında Tekin, farazi bir **ın* ismi ve +*garu* yönelme durumu ile oluşmuş bir edat olabileceğini düşünür (2015: 143). Hacıeminoğlu kökeni ile ilgili tartışmaya girmez; nadir görülen bir edat olduğunu vurgulamakla yetinir (2016: 43). Gabain de edatın kökeni ile ilgili fikir belirtmez *diğer son çekim edatları* içinde değerlendirir (1988: 99). Erdal ise *kerü ya da berü'*nün karşıtı ve *ınaru berü* şeklinde ikileme olarak kullanıldığını ayrıca **in* isim kökünden türemiş olabileceğini söyler. *in+* yapısının da *ol* zamirin *an+* biçimine dönüşmesi gibi bir değişim yaşamış olabileceği fikrini öne sürer. Edat için "ileri, sonra" anlamlarını verir (2004: 206). Tamlayıcı olarak zamirlere ZAMAN ve KAYNAK rolü yükler. *Berü* edatı eylemin, hareketin ya da durumun zamansal ve mekânsal olarak başlangıç noktasına vurgu yapar.

<u>Orhun Türkçesi</u>

Zaman bakımından sıralama yapar ve tamlayıcısıyla "öte, sonra, itibaren" anlam ilgisi kurar. Bu dönemde sadece Şine Usu yazıtında rastlanmaktadır. Tekin, gramerinde edat hakkında Şine Usu yazıtındaki bu iki satır üzerinden açıklama yapar (2015: 143). Kuzey 10. satır üzerine okuyuşta araştırmacılar arasında fikir birliği olsa da batı 2. satırda sözcüğün okunuşu üzerine ayrılıklar vardır:

> K 10: ïnaγaru (Ramstedt), ınagaru (Orkun), ïnγaru (Malov,Aydarov), ïnγaru (Moriyasu), ınγarw (Berta 2010: 276).
>
> B 2: yaqaγaru (Moriyasu) , yaqγaru (Berta 2010: 288).

I. zamir $_{<BUL/AYR>}$ ***+ IŇARU+ fiil***

Zaman bakımından SIRA bildirir. Bir fiilin yönetimi altında olan edat, eylemin gerçekleşmesinin başka bir durumun ardından olduğunu ifade eder:

"türk bodun *anta(T-zamir) ıŋaru(edat) yok boltı*" (Türk halkı ondan sonra yok oldu.) ŞU K 10.

"*anta(T-zamir) ıŋaru(edat)* basmıl karluk *yok boltı*" (Ondan sonra Basmıllar ve Karluklar yok oldu.) ŞU B 2.

Eski Uygur Türkçesi

ınaru sözcüğü birkaç örnekte edat olarak tespit edilse de bu dönemde çoğunlukla yer-yön zarfı olarak kullanılmıştır*: takı ınaru ırak barsar men (AY 601/21)*. Özellikle Altun Yaruk Sudur'da "*ınaru berü"* yapısıyla ikilime olarak kullanılmaktadır:

"…*ınaru berü* yügürüp…" (AY 601/18), "anta monta *ınaru berü* yorıyu…" (AY 608/13), "yaş sünükleri *ınaru berü* anta monta saçılıp…" (AY 625/11).

I. isim <BUL/AYR>+ INARU+ fiil

Edat olarak işlevsel olduğu örneklerde ise tamlayıcılarını ayrılma durumu ile yönetir ve anlamsal açıdan SÜRE rolünü yükler.

"*bu künde(T-isim) ınaru(edat)* bu edgülüg küsüşine men yme art *basut (bolup)(ÜY-fiil)* nom kertgünmekiŋe basutçu bol(ur) tep dedi" (Bugünden itibaren bu iyi isteğine ben de yardım edip öğretiyi yaymasına destek olacağım, dedi.)

II. zamir <BUL/AYR>+ INARU+ isim

Bir ismin yüklem olduğu cümlelerde yükleme bağlı olduğu istem yapılarında edat, "ileri, doğru" anlamları ile tamlayıcısına YÖN rolünü yükleyebilir:

"oglum *muntuda*$_{(T\text{-}zamir)}$ *ınaru*$_{(edat)}$ ögŋtün yıŋak altun tag *bar*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ közünür mü" (Oğlum buradan ileride doğu yönüne doğru bir altın dağ var, görünür mü?) KP 37/4.

III. zamir $_{<BUL/AYR>}$ ***+ INARU+ fiil***

Fiillerin yönetiminde ve tamlayıcısı soyut ad olduğu istem çerçevesinde edat, SIRA rolünü yükler:

"*antada*$_{(T\text{-}zamir)}$ *ınaru*$_{(edat)}$ kün küniŋe bodisavatag *körgeli kelir*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (O andan itibaren her gün Bodhisattvayı görmeye gelir.) Maytr. 38/43-44.

IV. isim $_{<AYR>}$ ***+ INARU+ isim***

Edatın yer veya mekân bildiren sözcükleri tamlayıcı olarak yönettiği durumlarda KAYNAK rolünü yüklediği görülmektedir. Bu istem çerçevesinde edat öbeği bir durum ya da eylemin yer anlamında başlangıç noktasına atıfta bulunur. Bu istem çerçevesinde edatın anlamsal rolü KAYNAK'tır. Tek bir örnekte ayrılma durumunun *+DIn* biçimiyle tespit edilmiştir:

"yorıkıntın yanmamak erser kaltı *sekizinç oruntın*$_{(T\text{-}isim)}$ *ınaru*$_{(edat)}$ burkan kutın bulgınçaka tegi yorıglarta *yanmamak erür*.$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Eylemlerinden dönmemek ise sekizinci yerden itibaren buddha saadetini buluncaya kadar (olan) yollardan, eylemlerden dönmemektir) AY 237/17-19.

<u>Karahanlı Türkçesi</u>

Bu edat Karahanlı dönemi ve sonrasında görülmemektedir. Ancak kimi araştırmacılar, Karahanlı dönemi metinlerinden itibaren görülmeye başlanan *naru* edatının bu edatla ilgili olduğunu düşünmektedir. Hacıeminoğlu, *naru* edatını iki şekilde açıklamanın mümkün olduğunu ileri sürer:

1. Türkçede kelime başında *n* sesi bulunmadığından edatın aslı *arı'*dır ve *n* sesi sonradan eklenmiştir;

2. Uygurcadaki *ınaru,* bizim henüz bilmediğimiz bir sebeple, *naru* şeklinde inkişaf etmiştir (2015: 64).

Ancak aynı eserde Hacıeminoğlu *arı* edatının kökeni hakkında girdiği açıklamada birinci düşüncenin daha muhtemel olduğunu açıklar:

"Bizce de *arı* ile *narı/naru* arasında şöyle bir münasebet düşünülebilir: *arı* çıkma hali ile *-dan arı* şeklinde kullanıldığı zaman, *-da narı* şeklinde yanlış heceleme neticesi *narı* edatı ortaya çıkmış olabilir (2015: 6).

Deny ise bugün ağızlarda da yaşayan *arı* edatı için *anaru* edatının 'Doğu Türkçesinde' yaşayan biçimlerinin *naru ve arı* şeklinde olduğunu düşünür. "+rI edatı"nın Orhun Türkçesinde de yaşadığını belirterek *arı* edatının kök sözcüğünü vurgulamasa da *a+rI* biçiminde bir gelişimi muhtemel görür. Ancak daha detaylı bir açıklama yapmaz (2012: 559-560). Bu iki edat arasındaki etimolojik tartışmayı bir yana bırakarak, çalışmada aslında alfabetik düzen güdülse de *naru* edatını *ıŋaru* edatının hemen ardından incelemenin faydalı olacağı düşünülmüştür.

Tablo 10. Inaru/ıŋaru edatının istem çerçevesi

ınaru/ıŋaru	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	"sonra, ardından"	"sonra, ardından, ileride, itibaren"	-
	zamir	zamir, isim	
Söz Dizimsel İstem	I. zamir <BUL/AYR>+ INARU+ fiil	I. isim<BUL/AYR>+ INARU+ fiil II. zamir<BUL/AYR>+ INARU+ isim	-

		III. zamir$_{<BUL/AYR>}$+ INARU+ fiil IV. isim$_{<AYR>}$+ INARU+ isim	
Şekil Bilgisel İstem	BUL/AYR	BUL/AYR, AYR	-
Anlamsal Sınırlılık	SOYUT	SOYUT, SOMUT	-
Anlamsal Rol	SIRA	SIRA, YÖN, KAYNAK	-

4. 11. Naru

Edatın kökeni ile ilgili tartışmalar *4. 9. Iŋaru* başlığı altında verildiğinden bu bölümde tekrar edilmeyecektir. DLT' de bu edat madde başı olarak açıklanmış ve Kâşgarlı şu notu düşmüştür: "*naru 'taraf' anlamında bir edat. 'Bundan naru bar.' denir; 'öte tarafa git.' Demektir"* (DLT III, 223).

DLT' de, tek bir örnek dışında, *taraf, yön, ileri* anlamları ile zarf olarak görülmektedir:

"ol naru atıldı." (O bir tarafa atıldı.) DLT I, 199.

"barsun naru kadgura/ sattı meniŋ ayımı" (Nereye isterse oraya gitsin/ O benim kölemi sattı.) DLT II 193.

<u>Karahanlı Türkçesi</u>

Bu dönemde edatın, zamirleri ve isimleri tamlayıcı olarak seçtiği dört farklı söz dizimsel istem çerçevesinde tamlayıcılarına üç farklı anlamsal rol yükleyebildiği görülmektedir: SIRA, KAPSAM, YÖN.

I. isim ***<BUL/AYR>+ NARU+ isim***

Somut adları tamlayıcı seçtiği durumlarda KAPSAM rolünü yükleyebilir:

> *“ikide(T-isim) naru(edat) barça(ÜY-isim)* yılkı sanı/ tilese munı tut tilese anı" (Bu ikisinden başkasını hep hayvan olarak kabul et; hangisini istersen, onu seç.) KB 3218.

II. zamir ***<BUL/AYR>+ NARU+ fiil***

Soyut ve insan anlam sınırlılıklı varlıklara gönderme yapan zamir türünde tamlayıcıları seçtiği durumlarda SIRA rolünü yükler:

> "*köŋül tüzdi(ÜY-fiil)* ilig kör *anda(T-zamir) naru(edat)*/ bodunka berü turdı edgü törü" (Bundan sonra hükümdar gönlünü doğrulttu; halka iyi kanunlar vaaz etmekte devam etti.) KB 3093.
>
> “Muŋar tegir uluglug/ *munda(T-zamir) naru(edat) keslinür(ÜY-fiil)*” (Ululuk buna yakışır/ (Ululuk bundan sonra kesilir.) DLT I, 352.

III. zamir ***<BUL/AYR>+ NARU+ (isim)***

Somut varlıklara gönderme yapan zamir türünde tamlayıcılarına KAPSAM rolünü yükler. Aşağıdaki örnekte edatın üst yöneticisi olan isim türündeki yönetici eksiltilidir; yüzey yapıda ortaya çıkmamıştır:

> "boguzka eginke barım yetgey ök/ nerek *anda(T-zamir) naru(edat)* maŋa bolga yük" (Şimdi elimde olan şeyler, yiyecek ve giyecek bana kâfidir; ondan sonrakilere (şeylere) ne gerek var, o bana ancak yük olur.) KB 3742.

IV. zamir *<İLGİ+BUL/AYR>* ***+ NARU+ isim***

Daha önce edatın, zamir türünde tamlayıcıları bulunma/ayrılma durumu ile yönettiğinden bahsedilmişti. Ancak kimi edatlarda görülen *ilgi+bulunma/ayrılma* yapısı *naru* edatında da görülmektedir. Zamirlerle oluşturduğu bazı düğümlerde, ilgi durumundan sonra bulunma/ayrılma durumu birlikteliği görülür. Bu söz dizimsel çerçevede tamlayıcısı ile sınırlandırılan bir alan belirler ve bu anlamda KAPSAM rolünü yükler:

> "biliglig ukuşlug kişi ol kişi/ *anıŋda(T-zamir) naru(edat) barça(ÜY-isim)* yılkı tuşı" (İnsan dediğin bilgili ve akıllı insandır; onun dışındakilerin hepsi de hayvan gibidir.) KB 3165

V. zamir *<İLGİ+BUL/AYR>* ***+ NARU+ fiil***

Fiilin bağımlı ögesi olduğu aşağıdaki örnekte edat YÖN rolü yüklemektedir:

> "bu tatgıŋ üç ernek boguzka turur/ *anıŋda(T-zamir) naru(edat) barsa(ÜY-fiil)* karnıŋ tolur" (Bu zevkin üç parmaklık boğaz içindir; ondan öteye giderse, karına dolar.) KB 3578.

VI. isim *<AYR>* ***+ NARU+ fiil***

Edat, fiilin yönetiminde olduğu istem çerçevesinde, yer sınırlılıklı tamlayıcısına YÖN rolünü yüklemektedir.

> "özüm *bargu ermez(ÜY-fiil)* bu *yerdin(T-isim) naru(edat)*/ özüŋ emgetip kelme yandru berü" (Ben bu yerden ileri gidecek değilim; kendini zahmete sokup, tekrar buraya gelme.) KB 3827.

VII. isim *<BUL/AYR>* ***+ NARU+ fiil***

Soyut adları tamlayıcı seçtiği durumlarda SIRA rolünü yükler:

"seziksiz ölümke anuŋu üdi/ *bu künde*$_{(T\text{-}isim)}$ *naru*$_{(edat)}$ ol ay yalŋuk *kedi*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Ey insanların iyisi, bugünden sonra artık, şüphesiz, ölüme hazırlanma zamanı gelmiştir.) KB 4849.

VIII. zamir $_{<BUL/AYR>}$ ***+ NARU+ isim***

Edat bir isim soylu bir yüklemin yönetimi altında olduğu düğümlerde YÖN rolü yükleyebilmektedir:

"bu yerke tegi ol tapugçı kurı/ *munıŋda*$_{(T\text{-}zamir)}$ *naru*$_{(edat)}$ *yok*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ agırlık kurı" (Hizmetkârların dereceleri buraya kadardır; bundan ileride onlar için artık bir yükseliş derecesi yoktur.) KB 4070.

Tablo 11. Naru edatının istem çerçevesi

naru	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	-	"ileri, öte, sonra"
Tamlayıcı Türü			isim, zamir
Söz Dizimsel İstem	-	-	I. isim$_{<BUL/AYR>}$+ NARU+ isim II. zamir$_{<BUL/AYR>}$+ NARU+ fiil III. zamir$_{<BUL/AYR>}$+ NARU+ (isim) IV. zamir$_{<İLGİ+BUL/AYR>+}$ NARU+ isim V. zamir$_{<İLGİ+BUL/AYR>}$+ NARU+ fiil VI. isim$_{<AYR>}$+ NARU+ fiil VII. isim$_{<BUL/AYR>+}$ NARU+ fiil

			VIII. zamir$_{<BUL/AYR>}$+ NARU+ isim
Şekil Bilgisel İstem	-	-	İLGİ+BUL/AYR, BUL/AYR, AYR
Anlamsal Sınırlılık	-	-	SOMUT, SOYUT, İNSAN
Anlamsal Rol	-	-	SIRA, KAPSAM, YÖN

4. 12. Kedin/Kidin

kidin ya da bazı okumalarda *kedin/kedin,* araştırmacılar arasında kökeni hakkında fikir birliği olmayan edatlardan biridir. Eski Türkçede sözcüğün edat olarak varlığı üzerine Hacıeminoğlu, Orhun ve Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde mekân zarfı olarak var olduğunu vurgulamıştır. Kökeni hakkında da *kid, kin, kirü, kirse, kidirti* sözcükleri ile aynı kökten, bir *ki* sözcüğünden geldiğinin şüphesiz olduğunu belirtir. Ayrıca sözcüğün *ki-* fiilinin *kid* isimleşmiş biçimine *-n* vasıta durumu gelmesi yoluyla oluşmuş bir edat olduğunu belirtir (2015: 57). Erdal da sözcüğün *kesre, kerü, ken, keç ve keçe* sözcükleri ile aynı kökten (*ke) geldiğini düşünür (2004: 333).

Eraslan, sözcüğün *ked* isim köküne ayrılma durumunun *+din* eklenmesiyle oluşmuş, zaman bildiren bir edat olduğunu ifade etse de bu durumu tek bir örnekle açıklar ve bu örnek Altun Yaruk Sudur'da okuma ve anlamlandırma açısından farklılıklar bulunan bir örnektir (2012: 299).

> Eraslan: "bir kşan üdte kedin…" (kısa bir andan sonra…). AY 172/22.
>
> Ölmez: "bir kşan üdte kentin tuyunup..." (bir anlık sürede kendiliğinden sezip...) AY 172/22.

<u>Orhun Türkçesi</u>

Edat, bu dönem metinlerinde izlenememektedir.

Eski Uygur Türkçesi

Edat, bu dönem metinlerinde tespit edilememiştir.

Karahanlı Türkçesi

Edata Karahanlı döneminde, özellikle de Kutadgu Bilig'de rastlanmaktadır. Tek bir anlamsal istem çerçevesi bulunan edat, tamlayıcısına zaman açısından SIRA rolü yükler. Sıralama belirterek "ardından, sonrasında, sonra" anlam ilgileri kurar. Anlamsal sınırlıkları soyut varlıklar ve insandır. Bir kişinin ya da bir durumun ardından gerçekleşebilecek olay, durum veya hareketlerin anlatıldığı cümlelerde görülür.

I. isim $_{<BUL/AYR>}$ ***+ KİDİN+ fiil***

"eger *sısalar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ andlarını *ahdlarında*$_{(T\text{-}isim)}$ *kidin*$_{(edat)}$" (Eğer yeminleri, yeminlerinden sonra bozarlarsa…) KuT. 29/9a2.

"kim kim yansa *zulminde*$_{(T\text{-}isim)}$ *kidin*$_{(edat)}$ *oŋarsa*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ ol taŋrı tevbe berür" (Her kim işlediği zulmünün arkasından tövbe edip durumunu düzeltirse Allah tövbesini kabul eder.) KuT. 27/45b3.

II. sıfat-fiil $_{<BUL/AYR>}$ ***+ KİDİN+ fiil***

"aydılar *emgettiler*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ kelmezde aşnu bizke hem *kelmişde*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *kidin*$_{(edat)}$ bizke." (Dediler ki: Sen bize gelmeden önce de bize işkence edildi, geldikten sonra da.) KuT. 28/12b2-b3.

"*tartışurlar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ seniŋ birle könilik içre *belgürmişde*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *kidin*$_{(edat)}$ ançaklı sürlürler teg ölümke olar bakarlar" (Gerçek apaçık ortaya çıktıktan sonra sanki göz göre göre ölüme sürülüyorlarmış gibi seninle tartışıyorlardı.) KuT. 28/66b3-67a1.

"*sımanŋlar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ andlarınŋızını anı *bekütmişde*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *kidin*$_{(edat)}$ bütünlükin kıldınŋız taŋrı sizler üze ugka aldaçı." ((yeminlerinizi) pekiştirdikten sonra yeminlerinizi bozmayın çünkü Allah'ı üzerinize kefil kılmışsınızdır.) KuT. 30/80a2.

III. zamir $_{<İLGİ+BUL/AYR>}$ ***+ KİDİN+ fiil***

"*negü teg bolur*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ sen *meniŋde*$_{(T\text{-}zamir)}$ *kidin*$_{(edat)}$/ meniŋ yok sakınçım munınŋda adın" (Benden sonra ne olacaksın; benim bundan başka bir düşüncem yoktur.) KB 1217.

IV. zamir$_{<BUL/AYR>}$ ***+ KİDİN+ isim***

"aya *minde*$_{(T\text{-}zamir)}$ *kidin*$_{(edat)}$ *keligli*[24]$_{(ÜY\text{-}isim)}$ munı/ okısaŋ du'ada unıtma mini" (Ey benden sonra gelen, bunu okursan, beni duada unutma.) AH 481-482.

V. zamir$_{<BUL/AYR>}$ ***+ KİDİN+ fiil***

"neme yawuz halife *bolduŋuzlar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ maŋa *mende*$_{(T\text{-}zamir)}$ *kidin*$_{(edat)}$" (Benden sonra bana ne kötü halife oldunuz.) KuT. 28/27b2.

"*soŋ kaldı*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *anlarda*$_{(T\text{-}zamir)}$ *kidin*$_{(edat)}$ esiz kodtılar namaznı hem udtılar ten tilekleriŋe" (Onlardan sonra öyle kötü bir nesil geldi (ki) hem namazı terk ettiler hem şehvetlerinin ardına düştüler.) KuT 31/23a2.

[24] Bu söz dizimsel istem çerçevesinde sıfat-fiil yapısındaki üst yönetici adlaşmış sıfat olarak bir kişiyi ifade eder.

Tablo 12. Kedin/kidin edatının istem çerçevesi

kidin	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	-	"ardından, sonrasında, sonra"
Tamlayıcı Türü	-	-	isim, sıfat-fiil, zamir
Söz Dizimsel İstem	-	-	I. isim <BUL/AYR>+ KEDİN+ fiil II. sıfat-fiil <BUL/AYR>+ KEDİN+ fiil III. zamir <İLGİ+BUL/AYR>+ KİDİN+ fiil IV. zamir <BUL/AYR>+ KİDİN+ isim V. zamir <BUL/AYR>+ KİDİN+ fiil
Şekil Bilgisel İstem	-	-	BUL/AYR, İLGİ+BUL/AYR
Anlamsal Sınırlılık	-	-	SOYUT, İNSAN
Anlamsal Rol	-	-	SIRA

4. 13. Ken/Kin

Edat, metin transkripsiyonlarında *ken* ya da *kin* biçiminde farklı okumalar ile görülebilmektedir. Gabain, edatın, *son* anlamına gelen *kid* kelimesiyle aynı kökten **ki-* "sona ermek, son olmak" anlamında bir fiilden türemiş olabileceğini düşünür (1988: 96). Hacıeminoğlu da bu fikre katılmaktadır (2015: 58). Hamilton, *ken* edatının **ke* isminden türemiş olabileceğini savunur: **ke* 'sonra, arka' +*n* araç durumu eki (1998: 193). Eraslan, edatın "sonra, sonradan" anlamları ile zaman ifade eden edatlardan olduğunu ifade eder ancak kökeni hakkında bir açıklama yapmaz (2012: 299). Erdal, sözcüğün isim kökenli bir edat olduğunu düşünür. *kesre, kerü, kedin, keç ve keçe* gibi bir **ke* isim kökünden türemiş vasıta durum eki almış ve "sonra" anlamı taşıyan bir edat olarak niteler (2004: 333). Zaman açısından sonralık, ardıllık ilgisi kuran edatlardan biridir. İsim soylu sözcüklerin ve sıfat-fiillerin ayrılma durumlarını yönetir. Edat, sadece Uygur dönemi metinlerinde izlenebilmektedir.

Orhun Türkçesi

Edat, bu dönem metinlerinde tespit edilememiştir.

Eski Uygur Türkçesi

Bu dönemde edat, zamirleri ve sıfat-fiilleri tamlayıcı olarak yönetir. Zaman açısından "sonralık, ardıllık" bildiren edatlardan biridir. Bu anlamıyla tamlayıcısına SIRA rolü yüklemektedir.

I. zamir $_{<BUL/AYR>}$ ***+ KEN+ fiil***

> "anın siz *bolgay* *siz*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *muntada*$_{(T\text{-}zamir)}$ *ken*$_{(edat)}$ tört tümen yaşlıg tınlıg[...]" (O yüzden siz bu andan sonra kırk bin yıl yaşayan canlılar olacaksınız.) Maytr. 54/28-30.

"aşnu miŋ sekiz kata sözlesün *antada*$_{(T\text{-}zamir)}$ *ken*$_{(edat)}$ bir arıg evde ud mayakı üze yerin suvap kiçig *mandal kılsun*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Önce bin sekiz defa söylesin ondan sonra temiz bir evde sığır gübresi ile toprağı sıvayıp küçük bir daire oluştursun.) AY 440ç/20-23.

I. sıfat-fiil $_{<BUL/AYR>}$ *+ KEN+ fiil*

"bo daranılarıg törüsi birle sözleyü *tüketmişde*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *ken*$_{(edat)}$ ötrü tükel bilge teŋri teŋrisi burkan vayşıravanı maharançıg *öge alkayu yarlıkap*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$..." (Bu tılsımları yasa üzere söyleyip tamamladıktan sonra mükemmel bilge tanrı tanrısı Buda Vaisravana Maharajayı övüp buyurarak...) AY 448/23, 449/1-4.

"kaçan *yunmışda*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *ken*$_{(edat)}$ yaŋı arıg ton *kedip*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ mandaltın ünüp bir arıg ev içinte kirip..." (Ne zaman, yıkandıktan sonra yeni temiz elbise giyip alandan çıkarak temiz bir ev içine girip...) AY 478/10-12.

"yme takı teŋri teŋrisi burkan nırvanka *barmışta*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *ken*$_{(edat)}$ şazanta ulug *tusu kıltılar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (…ve yine tanrılar tanrısı Buda nirvanaya ulaştıktan sonra dine hizmet etmiş.) Maytr. 3/43-45.

Karahanlı Türkçesi

Edat, bu dönem metinlerinde tespit edilememiştir.

Tablo 13. Ken/kin edatının istem çerçevesi

kin/ ken	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	"ardından, sonra"	-
Tamlayıcı Türü	-	zamir, sıfat-fiil	-
Söz Dizimsel İstem	-	I. zamir $_{\text{BUL/AYR>}}$+ KEN+ fiil II. sıfat-fiil$_{\text{<BUL/AYR>}}$+ KEN+ fiil	-
Şekil Bilgisel İstem	-	BUL/AYR	-
Anlamsal Sınırlılık	-	SOYUT, SOMUT	-
Anlamsal Rol	-	SIRA	-

4. 14. Kesre/Kisre

kesre ya da *kisre* Eski Türkçede kullanımına az rastlanan edatlardan biridir. Tekin, edatın isimden türemiş bir yer zarfı olduğunu düşünmektedir. Ona göre sözcük **ke+s* "arka, geri" anlamındaki sözcüğün yön gösterme eki *+rA* ile türemiş biçimidir. Bu düşüncesini destekler nitelikteki **ke+din, *ke+rü* kelimelerini aynı kökten türemiş sözcükler olarak gösterir (2016: 130). Erdal ve Clauson edatın **ke* isim kökünün vasıta durumlu hali olarak değerlendirir. Clauson sözcüğün yer zarfı olarak "arka, geride" edat işleviyle zaman açısından "sonra" anlamlarını taşıdığını belirtir (2004: 333; 1972: 724). Hacıeminoğlu *kis+re* yapısında yön gösterme eki almış isim yapısında ya da *kisir-e* zarf-fiil yapısında bir

sözcük de olabileceğini söyler (2015: 59). Gabain kökeni hakkında fikir belirtmez hatta edatı *diğer çekim edatları* başlığı altında inceler (1988: 99). Orhun dönemi eserlerinde görülebilen edatın Uygur Türkçesi döneminde tek bir örneği varken Karahanlı Türkçesi döneminde hiçbir örneği yoktur. SIRA rolü yükleyen ve 'sonralık, ardıllık' bildiren bir edattır.

Orhun Türkçesi

Bu dönemde edat, isim soylu sözcüklerin ve sıfat-fiillerin ayrılma durumunu yönetir. Bu dönemde tek bir anlamsal rolü vardır: SIRA. Cümlede, zaman açısından sonralık anlamı verir.

I. isim $_{<BUL/AYR>}$ ***+ KESRE+ fiil***

"*anta*$_{(T\text{-}zamir)}$ *kesre*$_{(edat)}$ yir bayırku ulug erkin *yagı boldı*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$*"* (Ondan sonra Yer Bayırku (topraklarından) Ulug Erkin düşman oldu.) KT D 34.

"*anta*$_{(T\text{-}zamir)}$ *kesre*$_{(edat)}$ kara türgeş bodun *yagı bolmış*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Ondan sonra Kara Türgeş halkı düşman olmuş.) KT D 39.

II. sıfat-fiil$_{<BUL/AYR>}$ ***+ KESRE+ fiil***

"Yagru *kontokda*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *kesre*$_{(edat)}$ anıg bilig anta *öyür ermiş*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Yakına yerleştikten sonra kötülükleri orada düşünürlermiş.) KT G 5.

"ol kan *yok boldokda*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *kesre*$_{(edat)}$ el *yitmiş*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (O han öldükten sonra yurdu kaybetmişler.) O 1.

Eski Uygur Türkçesi

Bu dönemde edat olarak tek bir örnek tespit edilebilmiştir. Orhun Türkçesi dönemindeki istem çerçevesini korur. Yönettiği isim soylu sözcükten ayrılma durumunu ister. Öbek olarak zaman açısından sonralık anlamı verir; SIRA rolü yükler.

I. zamir *<BUL/AYR>* ***+ KESRE+ fiil***

"yaruklı karalı kaltı adrılgay *antada(T-zamir) kesre(edat)* ne bolgay tipen *biltimiz(ÜY-fiil)*" (Işık ve karanlığın nasıl ayrılacağını (ve) ondan sonra ne olacağını bildik.) Hua. 208-210.[25]

Karahanlı Türkçesi

Edat, bu dönem metinlerinde tespit edilememiştir.

Tablo 14. Kesre/Kisre edatının istem çerçevesi

kesre/kisre	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	"sonra"	"sonra"	-
Tamlayıcı Türü	isim, sıfat-fiil	isim	-
Söz Dizimsel İstem	I. isim <BUL/AYR>+ KESRE+ fiil II. sıfat-fiil<BUL/AYR>+ KESRE+ fiil	I. zamir <BUL/AYR>+ KESRE+ fiil	-
Şekil Bilgisel İstem	BUL/AYR	BUL/AYR	-
Anlamsal Sınırlılık	SOYUT	SOYUT	-
Anlamsal Rol	SIRA	SIRA	-

[25] Maytrısimit'te sözcük bir kez tespit edilmiş olmakla birlikte burada edat işleviyle kullanılmamıştır. Bir ikileme içerisinde görülmektedir: "anta ötrü badarı bramn bumuntag türlüg *öŋre kisre* işidmedük teŋri teŋrisi burkannıŋ..." (Bunun üzerine badhari brahman vaktiyle işitmediği tanrılar tanrısı burkanın...) Maitr.13/ 21-24.

4. 15. Kudı/Kodı

Bazı araştırmacılarca *kodı* biçiminde de okunan, *"...boyunca, ...aşağı"* anlam ilgileri kuran bir edattır. Orhun Türkçesi döneminde isimlerin yalın, Uygur Türkçesi döneminde ise hem yalın hem ayrılma durumunu yönetir. Tekin, bu edatın *"dökmek"* anlamını taşıyan bir **kud-* fiilinden türemiş olabileceğini öne sürer (2016: 139). Aynı görüş Gabain (1988: 94), Brockelmann (1954: 183) ve Hacıeminoğlu (2015: 59) tarafından da ileri sürülmektedir. Clauson, sözcüğü kod- fiil kökünden "aşağıya doğru" anlamıyla zarf olarak nitelendirir (1972: 596)

kudı Orhun Türkçesi döneminde ender rastlanan bir edattır. Bu dönemde sözcük çoğunlukla edat niteliği taşırken Uygur Türkçesi döneminde yer zarfı olarak daha çok kullanılmış ve sıklığı artmıştır.

<u>Orhun Türkçesi</u>

Edatın bu dönemde söz dizimsel ve anlamsal olarak tek bir istem çerçevesi vardır: *isim*$_{<Ø>}$*+ KUDI+ fiil*. İsimlerin yalın durumunu yöneten edat bir fiilin yönetimindedir. Cümlede, fiilin gerçekleşmesi sırasında izlenen yol veya alan hakkında bilgi vererek tamlayıcısına GÜZERGÂH rolü yükler.

I. isim $_{<Ø>}$***+ KUDI+ fiil***

> "*seleŋe*$_{(T\text{-}isim)}$ *kudı*$_{(edat)}$ *yorıpan*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ karagan kısılta ewin barkın anta buzdum" (Selenge ırmağı boyunca (aşağı doğru) ilerleyip Karagan geçidinde evini barkını orada yıktım.) BK D 37.
>
> "*ol suw*$_{(T\text{-}isim)}$ *kudı*$_{(edat)}$ *bardımız*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (O ırmaktan aşağı doğru ilerledik.) T1 K 3.

Eski Uygur Türkçesi

Edat bu dönemde hem anlamsal hem biçim bilgisel istem açısından Orhun döneminden farklılaşmaya başlar. İsim türünde sözcükleri hem yalın hem ayrılma durumları ile yönetir.

I. isim $_{<Ø>}$ ***+ KUDI+ fiil***

Bu söz dizimsel çerçevede edat fiilin gerçekleşme yönü hakkında bilgi verir. Bu anlam tamlayıcısına YÖN rolü yükler:

> "bodısatav tigin et'özin *kemişmişde*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *tag*$_{(T\text{-}isim)}$ *kudı*$_{(edat)}$ anası katun balıkda ordu içinte olurup biş yüz kızlar kuvragın..." (Bodhisattva prens vücudunu dağ(dan) aşağıya attığında, annesi kraliçe şehirde, saray içinde oturup beş yüz kız topluluğu ile...) AY 632/12-17.

II. isim $_{<AYR>}$ ***+ KUDI+ fiil***

YÖN rolünü yüklediği isimleri ayrılma durumu ile de yönetir:

> "ötrü ol kök tonlug beg *atdın*$_{(T\text{-}isim)}$ *kudı*$_{(edat)}$ *tüşüp*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ mini okıdı" (Sonra o gök kıyafetli bey attan aşağı inip beni çağırdı.) AY 6/6.

> "yüksek ediz *orunluktın*$_{(T\text{-}isim)}$ *kudı*$_{(edat)}$ öz *kemişti*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Yüksek ve değerli tahtından aşağı kendini attı.) KP 111/5.

Karahanlı Türkçesi

Sözcük DLT'de madde başı olarak yer almaktadır. Kâşgarlı sözcük için "aşağı" ve "çukur" anlamlarını vermiştir: *kudı ıldı: aşağı indi* (DLT III, 220). Ancak metin içindeki birçok örnekte sözcüğün zarf ve edat olarak kullanımlarına rastlamak mümkündür. DLT'de edat işlevi ile tamlayıcılarından ayrılma durumunun +DIn biçimini ister. Bu dönemde edat yalın durumlu tamlayıcılar tercih etmez ve artık Orhun döneminden tamamen farklı bir biçim bilgisel çerçeveye girer. Ancak Uygur Türkçesi öneminde rastlanmayan +DA

bulunma/ayrılma durumlu örneklerine rastlanır. Her iki söz dizimsel çerçevede de edat, tamlayıcısına YÖN rolü yükler.

I. isim *<BUL/AYR>* ***+ KUDI+ fiil***

> "kanı ol bayat men tegüçi otun/ *teŋizde(T-isim) kudı(edat) ıdtı(ÜY-fiil)* teŋri töbün" (Ben Tanrıyım diyen ve sonunda Tanrının denizin dibine gönderdiği küstah nerede.) KB 4712.

> "kanı ol bu dünya neŋin tergüçi/ neŋi birle *yerde(T-isim) kudı(edat)* barguçı*(ÜY-fiil)*" (Bu dünya malını toplayan ve malı ile birlikte yerin dibine geçen insan nerede?) KB 4713.

II. isim *<AYR>* ***+ KUDI+ fiil***

İsimleri ayrılma durumunun +DIn biçimi ile de yönettiğine tanık olunur. Anlamsal rolü YÖN'dür:

> "er *attın(T-isim) kudı(edat) uçtı(ÜY-fiil)*" (Adam attan aşağı düştü.) DLT I, 164.

> "yakın tegdi erse kadaşka barıp/ *atındın(T-isim) kudı(edat) tüşti(ÜY-fiil)* tegdi yorıp" (Akrabasına yaklaşınca, atından aşağı indi, yürüyerek, kapısına geldi.) KB 3290.

Aşağıdaki örneklerde ise edat fiilin gerçekleştiği yönü değil, fiil gerçekleşmesinde geçilen yol veya yeri ifade eder. Bu anlamda tamlayıcısına GÜZERGÂH rolü yükler:

> "ol *tagdan(T-isim) kudı(edat) indi(ÜY-fiil)*" (O dağdan aşağı indi.) DLT I, 169.

> "ol meniŋ birle *tagdan(T-isim) kudı(edat) ılıştı(ÜY-fiil)*" (O benimle dağdan aşağı yarıştı.) DLT I, 190.

Tablo 15. Kudı/kodı edatının istem çerçevesi

kudı	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	"aşağıya doğru, boyunca"	"aşağı doğru"	"aşağı doğru"
Tamlayıcı Türü	isim	isim	isim
Söz Dizimsel İstem	I. isim<Ø>+ KUDI+ fiil	I. isim<Ø>+ KUDI+ fiil II. isim <AYR>+ KUDI+ fiil	I. isim<BUL/AYR>+ KUDI+ fiil II. isim <AYR>+ KUDI+ fiil
Şekil Bilgisel İstem	Ø	Ø, AYR	AYR, BUL/AYR
Anlamsal Sınırlılık	YER	YER, HAYVAN	YER, HAYVAN
Anlamsal Rol	GÜZERGÂH	YÖN	YÖN, GÜZERGÂH

4. 16. Oza

Edat ilk kez Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde görülmektedir. Clauson (1972: 280), Hacıeminoğlu (2015: 67), Li (2004: 222) ve Öner (2017: 4) edatın *oz- "geçmek, ileri geçmek"* fiilinin zarf-fiil şekli olduğu yönünde açıklama yaparlar. *oza* edatı bu dönemde ayrılma durumunun hem +DA hem +DIn biçimi ile tamlayıcılarını yönetir. "önce" anlamı ile zaman bakımından sıralama yapan edat, tamlayıcısına SIRA rolü yükler. İsimleri, zamirleri ve sıfat-fiilleri tamlayıcı olarak seçebilir.

Karahanlı Türkçesi

Bu dönemde yedi farklı söz dizimsel çerçevede tespit edilebilen edatın tek bir anlamsal rolü olduğu görülür. İsimlerin ve fiillerin yönetimi altında tespit edilen edat, kurduğu öbek yapılarda tamlayıcısına SIRA rolü yükler.

I. isim<BUL/AYR>+ OZA+ isim

"*atik erdi* aşnu *kamugda(T-isim) oza(edat)*/ bayatka bütügli kөŋül til tüze" (Başta, herkesten önce Tanrıya inanmış, gönlü ve dili dürüst olan Ebubekir gelir.) KB 51.

"bu ögdülmiş aydı bu begler öze/ tapugçı *hakı bar tapugda(T-isim) oza(edat)*" (Ögdülmiş dedi: Beyler üzerinde hizmetkârın daha hizmete başlamadan önce bir alacağı vardır.) KB 2957.

II. isim<AYR>+ OZA+ fiil

"çıgaylar turur kör bularda basa/ bularıg *küdezgü(ÜY-fiil) kamudın(T-isim) oza(edat)*" (Bunlardan sonra fakirler gelir; her şeyden önce bunlar korunmalıdır.) KB 5563.

III. sıfat-fiil<AYR>+ OZA+ fiil

"negü tir eşitgil ögi yetmiş er/ ölümüg *ölürde(T-sıfat-fiil) oza(edat) ukmış(ÜY-fiil) er*" (Aklı eren ve ölümü, ölmeden önce anlamış olan insan ne der, dinle.) KB 1475.

IV. zamir<BUL/AYR>+ OZA+ isim

"körü tursa *bizde(T-zamir) oza(edat) barguçı(ÜY-fiil)*/ kara tut ya begler ajun tutguçı" (Bizden önce göçenlere dikkat edersen ister halktan ister dünyayı elinden tutan beylerden olsun...) KB 250.

V. zamir<BUL/AYR>+ OZA+ fiil

“ajun begleri *öldi(ÜY-fiil) bizde(T-zamir) oza(edat)*/ üküşreki bardı bu ârzû öze" (Bizden önce dünya beyleri öldü. Büyük bir kısmı bu arzuyla ölüp gitmiştir.) KB 1885.

VI. zamir<İLGİ+AYR>+ OZA+ fiil

Ayrılma durumunun *+DIn* biçimi ile oluşturduğu aşağıdaki öbek yapıda tamlayıcı ilgi durumunun ardından ayrılma durumunu yüklenir:

"men aşnu barayın*(ÜY-fiil) seniŋdin(T-zamir) oza(edat)*/ sen akru udu kel ay kılkı tüze" (Ben senden önce gideyim; ey temiz kalpli insan, sen yavaşça arkadan gel, dedi.) KB 5966.

VII. zamir<İLGİ+BUL/AYR>+ OZA+ fiil

Kimi örneklerde, zamir türünde tamlayıcıların ilgi durumu ve bulunma/ayrılma durumunu birlikte yüklendiği söz dizimsel çerçevelerde bulunabilir:

"telim *dünyâ yegli seniŋde(T-zamir) oza(edat)*/ kodup *bardı(ÜY-fiil)* barça bu ınçık öze" (Senden önce dünyanın zevkini tadan çok (kimse), ah vah ederek, onu bırakıp gitti.) KB 1236.

Tablo 16. Oza edatının istem çerçevesi

oza	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	-	"önce"
Tamlayıcı Türü	-	-	isim, zamir, sıfat-fiil
Söz Dizimsel İstem	-	-	I. isim <BUL/AYR>+ OZA+ isim II. isim <AYR>+ OZA+ fiil III. sıfat-fiil <AYR>+ OZA+ fiil IV. zamir <BUL/AYR>+ OZA+ isim V. zamir<BUL/AYR>+ OZA+ fiil VI. zamir <İLGİ+AYR>+ OZA+ fiil VII. zamir <İLGİ+BUL/AYR>+ OZA+ fiil
Şekil Bilgisel İstem	-	-	AYR, BUL/AYR, İLGİ+BUL/AYR, İLGİ+AYR
Anlamsal Sınırlılık	-	-	İNSAN, SOYUT
Anlamsal Rol	-	-	SIRA

4. 17. Öŋi

Edat, Tekin[26]'e göre **öŋ-* "farklı olmak, değişmek" fiilinden (2016: 143); Gabain **öŋ- "*başka olmak" anlamındaki farazi bir fiilden türemiş, *"-dan başka, -nın dışında, -dan itibaren, -dan dolayı"* anlamlarında kullanılan bir edat olarak (1988: 94); yine Li, farazi bir *öŋ- fiilinden "başka"* (2004: 361) anlamında zarf-fiil yapısında bir edat olarak açıklamaktadır. Clauson ise sözcüğün kökeni ve türü ile ilgili not düşmemiş "farklı, başka" anlamlarını vermiştir (1972: 170). Hacıeminoğlu *öŋ* kelimesinin bir isim olduğunu *öŋi* edatının ise ismin iyelik eki almış biçimi olduğunu düşünür (2015: 68). Erarslan, başkalık ifadesi taşıyan, kökeninin ise '*büyük ihtimalle' *öŋ-* fiil kökünden -i zarf-fiil kalıplaşması olduğunu söyler (2012: 307). Edatın isimlerin yalın zamirlerin çıkma durumuyla birleştiğini söylese de bu dönemde edat, aşağıda verilen bir örnekte zamir türündeki tamlayıcısından ilgi durumunu istediği görülmektedir. DLT'de Kâşgarlı, edat için "*başka"* anlamını verir ve "*aslı öŋin'dir*" açıklamasını yapar ve ardından "*öŋin ve öŋi gizlendi demektir."* notunu düşer (DLT I: 135).

Orhun Türkçesi

Edata bu dönem metinlerinde tespit edilememiştir.

Uygur Türkçesi

öŋi edatı Eski Türkçede döneminde ilk kez Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilebilmektedir. Edat Türkiye Türkçesine aktarımlarda daha çok "başka" sözcüğü ile karşılanmaktadır. Ancak hem türevleri *(öŋin, öŋdin, öŋre)* hem *öŋi* edatının işlevsel olarak kullanımında bazı tanıklarda belirsizlikler söz konusudur. Bu yüzden bazı araştırmacılar sözcüğün edat sınıfında incelenmesini tartışmalı görür. *Öŋi* sözcüğü *sıfat, zarf, isim* ve *edat*;

[26] Tekin, gramerinde bu edata yer verse de açıklamada kullandığı örnek Irk Bitik'ten alınan tek bir cümledir. Bu çalışmada Irk Bitig Uygur Türkçesi dönemi eserleri arasında değerlendirilmiştir.

bazı örneklerde ise *er-* yardımcı fiili ile *"başkalaşmak, farklılaşmak"* anlamlarında birleşik fiil olarak kullanılmaktadır.

I. zamir *<İLGİ>* ***+ ÖŇİ+ fiil***

Edatın, bu dönemde tek bir örnekte zamirlerin ilgi durumunu tamlayıcı olarak yönettiği tespit edilebilmiştir. Bu cümlede edat KAPSAM bildirir. İsim türünde bir tamlayıcıyı ilgi durumu ile yönettiği görülür.

> "*anın(T-zamir) öŋi(edat) adırıp(ÜY-fiil)* üdürüp üç tep yarlıkadıŋız teŋrim" (Ondan başka seçip ayırıp üç diye açıkladınız Tanrım.) AY 335/9-10.

II. isim *<AYR>* ***+ ÖŇİ+ fiil***

İsim türündeki tamlayıcılarını ayrılma durumları ile yönetir:

> "eki törlüg *belgülertin(T-isim) öŋi(edat) üdrülüp(ÜY-fiil)* çınzu tegme ertök teg tözüg ukdaçı…" (iki türlü işaretin dışına çıkıp chên-ju denilen öylesine esası (tathagatāyı) anlayacak…) (AYS IV_1284-1286).

Karahanlı Türkçesi

Edat bu dönemde *öŋi* biçimi ile görülmemektedir. Bkz. *4.18. Öŋin.*

Tablo 17. Öŋi edatının istem çerçevesi

öŋi	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	"başka"	-
Tamlayıcı Türü	-	zamir, isim	-
Söz Dizimsel İstem	-	I.zamir $_{<İLGİ>}$+ ÖŇİ+ fiil II.isim $_{<AYR>}$+ ÖŇİ+ fiil	-
Şekil Bilgisel İstem	-	İLGİ	-
Anlamsal Sınırlılık	-	İNSAN	-
Anlamsal Rol	-	KAPSAM	-

4. 18. Öŋin

Sözcüğe edat işleviyle ilk kez Karahanlı döneminde rastlanmaktadır. Ancak edatın önceki dönemlerde *öŋi* ve *öŋre* türevleri mevcuttur. Gabain sözcüğü, **öŋ- "başka olmak"* fiilinden *-n* zarf-fiil eki ile türemiş bir edat olarak yorumlar (1988: 96). Hacıeminoğlu bu edatın *öŋ* ve *öŋi* edatları ile aynı kökten geldiğini savunur ancak sözcüğün kökeni hakkında Gabain'in görüşüne katılmaz ve *öŋ* sözcüğünün bir isim olduğunu *-n* vasıta durumu ile genişlediğini savunur (2015: 68-69). Bu dönemde sözcüğün zamir, sıfat ve isim olarak da kullanıldığı görülür. Edat olarak kullanıldığı yapılarda tamlayıcısından ayrılma durumunu ister.

Orhun Türkçesi

Edat, bu dönem metinlerinde tespit edilememiştir.

Uygur Türkçesi

Edat, bu dönem metinlerinde tespit edilememiştir.

Karahanlı Türkçesi

Edat Karahanlı dönemi metinlerinde takip edilebilmektedir. İsim türünde tamlayıcıları bulunma/ayrılma durumu ile yönetir. Tamlayıcısına "başka, dışında, haricinde" anlamlarıyla KAPSAM rolünü yükler.

I. isim *<BUL/AYR>* ***+ ÖŇİN+ isim***

"tilemişte bulsa tilegli neŋin/ *yanut*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ kılsa bolmaz *cânında*$_{(T\text{-}isim)}$ *öŋin*$_{(edat)}$" (İsteyen istediğini zamanında bulursa, canından başka karşılık vermek olmaz.) KB 2819.

"sewüg cân özele emînde emîn/ kolup bulmadım men *özümde*$_{(T\text{-}isim)}$ *öŋin*$_{(edat)}$" (Kıymetli can için güvenilir kendimden başka (bir kimseyi)[27] aradım, bulamadım.) KB 2942.

"*er atta*$_{(T\text{-}isim)}$ *öŋin*$_{(edat)}$ beg kişisinde taş/ katılgu *kişiler*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ bu ol ay kadaş" (Ey kardeş, hizmetkârlardan başka ve beyin adamları dışında münâsebette bulunacak kimseler şunlardır.) KB 4336.

"ol taŋrı küdezür köklerni yerlerni kitmekindin eger kitseler ikegü *kim*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ tutar ol ikini bir *idide*$_{(T\text{-}isim)}$ *öŋin*$_{(edat)}$" (Gökleri ve yerleri gözeten Tanrıdır. Eğer onlar (yörüngelerinden sapıp) yok olur giderlerse Tanrıdan başka kim tutabilir.) KuT. 33/81b1-82a1.

[27] Üst yönetici eksiltili.

II. zamir_{BUL/AYR}+ ÖŇİN+ isim

"hem buldı *olarda*$_{(T\text{-}zamir)}$ *öŋin*$_{(edat)}$ *iki uragutnı*$_{(ÜY\text{-}isim)}$" (Onlardan başka koyunlarını iki kız gördü.) KuT. 32/15b1.

Tablo 18. Öŋin edatının istem çerçevesi

öŋin	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	-	"başka, dışında, haricinde"
Tamlayıcı Türü			zamir, isim
Söz Dizimsel İstem	-	-	I. isim <BUL/AYR>+ ÖŇİN+ isim II. zamir<BUL/AYR>+ ÖŇİN+ isim
Şekil Bilgisel İstem	-	-	BUL/AYR
Anlamsal Sınırlılık	-	-	İNSAN, SOYUT, SOMUT
Anlamsal Rol	-	-	KAPSAM

4. 19. Öŋre

Kökeni hakkında araştırmacılar arasında fikir birliği bulunan edatlardandır. Gabain, *diğer son çekim edatları* içerisinde değerlendirip "ön, önce" anlamı ile (1988: 99); Erdal *+rA* eki ile türetilen edatlar arasında "önce" anlamı ile (2004: 333); Eraslan ve Li, *öŋ* isminden *+rA* yön gösterme eki ile türetilmiş isim kökenli bir edat olarak "önce" anlamı ile (2012: 300; 2004: 363); Hacıeminoğlu yine *öŋ* isim kökünden türeyen "önce" anlamının dışında "başka" anlamı ile de kullanılan bir edat olduğunu belirtir (2016: 69). Clauson, sözcüğü zaman ve mekân için "önce" anlamıyla zarf ve sıfat olarak kullanıldığını ifade eder. Bunun yanı sıra Orhun Türkçesi döneminde "doğu" anlamında kullanıldığını ekler (1972: 189).

Orhun Türkçesi

Sözcük, bu dönemde edat olarak işlevsel değildir. Orhun Türkçesi metinlerinde sözcüğün, dört temel yönden biri olan "doğu" anlamında kullanıldığı görülmektedir:

Uygur Türkçesi

Uygur Türkçesi döneminde sözcüğün farklı kullanım alanlarının olduğu görülmektedir. Bu dönemde sözcük genellikle zarf ve sıfat olarak kullanılmaktadır. Ayrıca *öŋreki* "-dAn önceki" biçim ve anlamıyla ikincil edat, *öŋre* "-dAn önce" biçim ve anlamıyla edat görevindedir (Can 2016: 116). Bunlara ek olarak *öŋre* biçimi ile sıfat olarak da kullanımda olduğu görülmektedir:

> Sıfat: Olar öŋre ajunta koyun ölürgüçi etçiler erdi" (Onlar önceki âlemde koyun öldüren kasap idiler.) Maytr. 74/54-55.

Edat bir ismin yönetimi altında bulunduğu aşağıdaki söz dizimsel yapılarda tamlayıcısına SIRA rolü yükler ve bir kişi veya durumdan önceki varlığa ya da bir başka duruma gönderme yapar:

I. zamir_{<BUL/AYR>}+ ÖŇRE+ isim

"*sintide*$_{(T\text{-}zamir)}$ *öŋre*$_{(edat)}$ *ölmekig*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ bulayın ay künk(e)yem" (Senden önce ölmeyi bulayım ey güneşçiğim.) AY 626/6-7.

II. isim_{<BUL/AYR>}+ ÖŇRE+ isim

"bursaŋ *kuvragda*$_{(T\text{-}isim)}$ *öŋre*$_{(edat)}$ *aşadaçılarnaŋ*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ ornı uyası avış tamu üçün avış tamuda togdılar" (Manastır (sakinlerin)den önce yiyenlerin yeri, çukuru Avici cehennemi olduğu için Avici cehenneminde doğdular.) Maytr. 72/2-4.

Karahanlı Türkçesi

Edata bu dönem metinlerinde tespit edilememiştir.

Tablo 19. Öŋre edatının istem çerçevesi

öŋre	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	"önce"	-
Tamlayıcı Türü	-	isim, zamir	-
Söz Dizimsel İstem	-	I. zamir_{<BUL/AYR>}+ ÖŇRE+ isim II. isim_{<BUL/AYR>}+ ÖŇRE+ isim	-

Şekil Bilgisel İstem	-	BUL/AYR	-
Anlamsal Sınırlılık	-	İNSAN	-
Anlamsal Rol	-	SIRA	-

4. 20. Ötgürü

Edat, Eski Türkçede sadece Uygur dönemi metinlerinde tanıklanabilmektedir. Bu dönemde farklı anlam ve işlevlerde kullanıldığı görülmektedir. Sözcüğün kökeniyle ilgili olarak; Eraslan (2012: 308) ve Hacıeminoğlu (2015: 70) *ötkür-* kökünden türemiş edatın "-den dolayı" anlamını ifade ettiğini düşünür. Gabain ise fiili *öt-* "geçmek" anlamındaki fiil köküne kadar götürür, fiilin ettirgen biçiminin zarf-fiil şekli olarak açıklar (1988: 94). Erdal, "ötgürü" edatı için "yüzünden" anlamını verir (2004: 333) ve *öt-* fiilinden *-gUr* ettirgenlik eki ile türemiş bir sözcük olup zarf ve edat olarak kullanıldığını vurgular (1991: 756). Bu sözcük DLT'de Kâşgarlı tarafından madde başı olarak *ötgür-* biçimi verilmiş ve fiilin "örtmek" ve "göndermek" anlamlarını ifade ettiğini belirtilmiştir. Ancak *ötgürü* biçiminde edat olarak Karahanlı Türkçesi metinlerinde görülmemektedir. Edat tamlayıcısına anlamsal açıdan SEBEP rolünü yükler. Söz dizimsel olarak fiillerin yönetiminde bulunur.

Orhun Türkçesi

Edatın bu dönem metinlerinde örneği bulunamamıştır.

Uygur Türkçesi

İsimleri, zamirleri ve isim-fiil yapısındaki sözcükleri tamlayıcı olarak seçebilir. Bu dönemde tamlayıcısına SEBEP rolü yükler. Beş farklı söz dizimsel yapıda görülmesine rağmen edatın tek bir anlamsal istemi vardır.

I. isim<BUL/AYR>+ ÖTGÜRÜ+ fiil

"ol yime togmak *ne tıltagda(T-isim) ötgürü(edat) belgülük bolur(ÜY-fiil)*" (Bu doğmak da hangi sebepten dolayı zuhur eder.) Maytr. 41/5.

"*kılınçta(T-isim) ötgürü(edat) ajun bolur(ÜY-fiil)*" (Amelden dolayı varlık şekli vücuda gelir.) Maytr. 41/11-12.

"bu üç türlüg *tıltagda(T-isim) ötgürü(edat)* ot *belgülük bolur(ÜY-fiil)*" (Bu üç çeşit sebepten dolayı ateş çıkar.) Maytr. 41/55-56.

"oŋalı köŋül kerip utgurak ukar *tutyakta(T-isim) ötgürü(edat) kılınç bolur(ÜY-fiil)*" (Varlığa bağlanmadan dolayı var olma vukua gelir.) Maitr 41/22-23.

"bo ok *sevinçte(T-isim) ötgürü(edat)* ol elig hanıg eli uluşı bodunı karası birle alku üdde koluta kop törlüg adasınta tudasınta küyü küẓetü *tegingey biz(ÜY-fiil)*" (İşte bu sevinçten dolayı o hükümdarı, memleketi, halkı ile her zaman her türlü tehlikede koruyup gözeteceğiz.) AY 432/14-18.

II. zamir<BUL/AYR>+ ÖTGÜRÜ+ fiil

"Ol tutyak nızvanı yime *negüde(T-zamir) ötgürü(edat) belgürer(ÜY-fiil)* oŋalı köŋülte sakınıp…" (Bu varlığa bağlanma ihtirası da hangi sebepten dolayı zuhur eder.) Maytr. 41/31-33.

III. isim<AYR>+ ÖTGÜRÜ+ fiil

"alku nomlar barça *tıltagtın(T-isim) ötgürü(edat) tugarlar(ÜY-fiil) tıltagtın(T-isim) ötgürü oçerler(ÜY-fiil)*" (Bütün öğretiler bu sebepten dolayı doğarlar bu sebepten dolayı ölürler.) AY 144/ 21-22.

"üç törlüg kutrulmak başlap kamag edgü nomlar barça köŋültin(T-isim) ötgürü(edat) büterler(ÜY-fiil) üçün anın antag tetir*"* (Üç türlü kurtuluş başta olmak üzere bütün iyi öğretiler, hep gönülden dolayı meydana geldikleri için bu sebeple öyle denir.) AY 239/ 23.

IV. isim-fiil<AYR>+ ÖTGÜRÜ+ fiil

"Bu üçegünüŋ *kavışmakıntın(T-isim-fiil) ötgürü(edat)* ötrü kölige *belgürer(ÜY-fiil)*" (Bu üçünün birleşmesinden ötürü gölge belirir.) AY 52/19-20.

"yilviçi erniŋ yilvi küçi üze yalaŋuklar közin *bamaktın(T-isim-fiil) ötgürü(edat)* ezügin armakın bu muntag at yaŋata ulatı tınlıglar kuvragı altun kümüşde ulatı ed tavarlar yügmekin körkitmiş *közüntürmiş erür(ÜY-fiil)*" (Büyücü adam büyü gücü ile insanların gözünü bağladığından dolayı aldatmaca ile bu gibi at, fil ile canlılar topluluğunu (ve) bu altın gümüş ile hayvanlar yığınını göstermiştir.) AY 385/19-386/1.

"bu nom erdinig saçılgalı yokadgalı *ıdmamakıŋızlartın(T-isim-fiil) ötgürü(edat)* kaltı … edgü kılınçıg *kazgantıŋızlar(ÜY-fiil)*" (Bu öğreti cevherini dağılmaya (ve) yok olmaya terk etmediğinizden dolayı … sevap kazandınız.) AY 671/ 14-15.

V. isim<BEL>+ ÖTGÜRÜ+ fiil

"*on oronlar sayukı(T-isim) ötgürü* vaçiraupam dyanka tegi kayu akıgsız bilge bilig erser" (On yerin her birinden dolayı vajrapani dhyanaya kadar akmayan bilgi uygulama yoludur) AY 254/20-22.

<u>Karahanlı Türkçesi</u>

Bu dönem metinlerinde edatın örneği bulunamamıştır.

Tablo 20. Ötgürü edatının istem çerçevesi

ötgürü	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	"dolayı, yüzünden"	-
Tamlayıcı Türü	-	isim, isim-fiil, zamir	-
Söz Dizimsel İstem	-	I. isim<BUL/AYR>+ ÖTGÜRÜ+ fiil II. zamir<BUL/AYR>+ ÖTGÜRÜ+ fiil III. isim<AYR>+ ÖTGÜRÜ+ fiil IV. isim-fiil<AYR>+ ÖTGÜRÜ+ fiil V. isim<BEL>+ ÖTGÜRÜ+ fiil	-
Şekil Bilgisel İstem	-	Ø, AYR, BEL, BUL/AYR,	-
Anlamsal Sınırlılık	-	SOYUT	-
Anlamsal Rol	-	SEBEP	-

4. 21. Ötrü

Eski Türkçede sebep rolü yükleyebilen edatların başında gelir. Öbek olduğu yapılarla *"bunun üzerine, dolayı, sebebiyle, sonra"* anlamlarını vermektedir. Özellikle *"anta ötrü"* yapısı çok sık kullanılmakta ve sebep bildiren açıklama cümlelerinde fazlaca görülmektedir.[28] Orhun ve Uygur Türkçesi dönemlerinde isimlerin ve zamirlerin

[28] "anta ötrü" edat öbeği zamanla cümle başı bağlaç olarak işlevselleşmiştir. Bkz: Karahan 2017: 147-148.

bulunma/ayrılma durumlarını yönetir. Gabain sözcüğü, *öt-* fiiline *-ur* yaptırma biçim biriminin eklenmesiyle oluşmuş zarf-fiil yapısında ve "sonra" anlamında bir edat olarak değerlendirir (1988: 94). Li, "dolayısıyla, sebebiyle" anlamları ile açıkladığı edatın kökeni hakkında Gabain'in görüşünü desteklemektedir (2004: 367). Tekin, sözcüğün "geçirmek" anlamını taşıyan *ötür-* fiilinden türemiş olabileceği görüşünü savunur (2016: 142). Hacıeminoğlu da aynı fikri destekler (2015: 70). Eraslan, "dolayı, sonra" anlamlarını verdiği edat için *ötür-ü* şemasını çizer ancak detaylı bir açıklamada bulunmaz (2012: 308). Clauson edatın ayrılma durum ekli tamlayıcılar ile "yüzünden, dolayı" anlam ve işlevlerinde kullanıldığı belirtir (1972: 64)

Orhun Türkçesi

Bu dönemde *ötrü* sözcüğü edat olarak değerlendirilir. Ancak sözcük, özellikle *o* zamirinin *bulunma/ayrılma* biçimi ile kurduğu öbek yapılarda edat işlevini kaybetmiştir. Edat öbeği artık cümle başı bağlaç olarak işlev görecek şekilde dil bilgiselleşmiştir. Aşağıda verilen örneklerde öbek bağlaç işlevi görmektedir. Anlamsal rolü SIRA'dır:

I. zamir *<BUL/AYR>* **+ *ÖTRÜ fiil***

> "*anta(T-zamir) ötrü(edat)* kaganıma *ötüntüm(ÜY-fiil)*" (Ondan sonra kağanıma ricada bulundum.) T1 G.
>
> "*anta(T-zamir) ötrü(edat)* oguz kopın *kelti(ÜY-fiil)*" (Ondan sonra Oğuzların hepsi geldi.) T1 G 9.

Eski Uygur Türkçesi

Uygur Türkçesi metinlerinde edatın artık isimleri tamlayıcı olarak seçmeye başladığı görülür. Bu dönemde ilk kez "dolayı, sebebiyle" anlam ilgileri kurar ve tamlayıcısına SEBEP rolünü yükler. Bunun yanında Orhun döneminde olduğu gibi edat SIRA rolünü yüklemeye devam etmektedir.

I. isim $_{<BUL/AYR>}$***+ ÖTRÜ+ fiil***

Bu söz dizimsel çerçevede edat tamlayıcısına SEBEP rolünü yüklemektedir:

"yime tutyak nızvanılıg *otuŋta*$_{(T\text{-}isim)}$ *ötrü*$_{(edat)}$ kılınçlıg otlar *örtenür*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Yine varlığa bağlanma ihtiras ateşinden dolayı derhal var olma ateşleri alevlenir.) Maytr. 41/28-29.

"törüler bolmışka karımak ölmek bolur erki ne *tıltagda*$_{(T\text{-}isim)}$ *ötrü*$_{(edat)}$ *karı-*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$*::"* (Acaba hangi unsurlar yüzünden ihtiyarlamak ve ölmek vukua gelir? Hangi sebepten dolayı ihtiyarlamak?) Maytr. 43/19-21.

II. sıfat-fiil $_{<BUL/AYR>}$***+ ÖTRÜ+ fiil***

Sıfat-fiilleri tamlayıcı olarak atadığı durumlarda edat SIRA rolü yükler:

"ödi *tegdükte*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *ötrü*$_{(edat)}$ *ölür*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Zamanı geldikten sonra ölür.) Sek. Yük. 228

"kaçan anda tegip ilinçü meŋi işin *ertürdükte*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *ötrü*$_{(edat)}$ ol üç tegitler hua çeçek tüş *yemiş*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$. (Oraya ulaşıp eğlenip neşelendikten sonra o üç prens çiçek meyve yemiş.) AY 608/8-11.

"kaçan anda *tegdükte*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *ötrü*$_{(edat)}$ inileri mahasatve teginnıŋ tonı kamış butıkı üze asgın turup tururın sını söŋöki saçı birle arkuru turkuru yatmışın akmış kanı tuprakta titig yoğrulup yerke yukup turmışın *körtiler*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$..." (Oraya vardıktan sonra küçük kardeşleri Mahasattva prensin elbisesinin kamış budağına asılı olduğunu kemiklerinin saçlarıyla (karışıp) darma dağınık durduğunu akan kanının toprakla (çamur) gibi yoğrulup yere yapıştığını gördüler…) AY 619/10-13.

"bu munça sav sözlep süzük köŋülin yinçürü töpün *yüküntükte*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *ötrü*$_{(edat)}$ tözün maytrı bodisavatnıŋ kerti körki yitlinip toyın dıntar körki *belgülüg boltı*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$*"* (Bunca söz söyleyip temiz bir gönülle eğilerek secdeye vardıktan sonra asil Maytrı bodhisattvanın dünyevi bedeni kayboldu.) Maytr. 18/10-13.

Karahanlı Türkçesi

Edatın Karahanlı döneminde üç farklı söz dizimsel istem yapısına sahiptir. Bu dönemde edatın artık anlamsal olarak SIRA rolü yoktur. Ayrıca daha önce istem çerçevesinde olmayan AMAÇ rolü ile anlamsal isteminde bir değişim de Karahanlı dönemi metinlerinde görülür.

I. isim $_{<BUL/AYR>}$ ***+ ÖTRÜ+ fiil***

Bu istem çerçevesinde edatın yüklediği anlamsal rollerden biri SEBEP'tir:

> "*ogul kızda*$_{(T\text{-}isim)}$ *ötrü*$_{(edat)}$ ata *yeretin*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ / ogul kız atamaz atası atın" (Oğul (ve) kızdan dolayı baba daima eziyet çeker; fakat oğul (ve) kız babasının adını dahi anmaz.) KB 1166.

> "neçe miŋ azıglıg eren erkeki/ *tişilerde*$_{(T\text{-}isim)}$ *ötrü*$_{(edat)}$ *üzüldi*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ köki" (Nice bin kudretli ve erlerin eri erkekler kadınlardan dolayı mahvolup gitmişlerdir.) KB 4523.

II. isim $_{<AYR>}$ ***+ ÖTRÜ+ fiil***

İsimleri ayrılma durumu ile yönettiği söz dizimsel yapıda SEBEP rolü yükler:

> "agır tutgu yarlıg uçuz kılsa öz/ *uçuzluktın*$_{(T\text{-}isim)}$ *ötrü*$_{(edat)}$ *agır bolsa*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ öz" (İnsan Tanrının emirlerini üstün ve kendisini değersiz tutmalıdır; ucuzluktan dolayı kendisi kıymet bulur.) KB 3676.

> "yalawaçtın itlür telim törlüg iş/ *yalawaçtın*$_{(T\text{-}isim)}$ *ötrü*$_{(edat)}$ *kelür*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ körklüg iş" (Pek çok işler elçiler ile görülür; iyi neticeler elçiler sayesinde elde edilir.) KB 2599.

III. zamir_{<İLGİ>}+ ÖTRÜ+ fiil

Zamir türünde tamlayıcılarına da SEBEP rolü yükler. Ancak zamirlerden ilgi durumunu ister:

> "bodun ma mutî' bolsa kılkı köni/ *anın(T-zamir)* *ötrü(edat)* begler *yarutur(ÜY-fiil)* küni" (Halk dürüst ve sadık insanlardan oluşursa beylerin bu sayede güneşi parlar) KB5946.

IV. sıfat-fiil_{<YÖN>}+ ÖTRÜ+ isim

Edatın aynı istem çerçevesinde AMAÇ rolünü de yüklediği görülür:

> "idi artuk *erdem kerek(ÜY-isim)* ög bilig/ *ajun tutguka ötrü(edat)* sunsa elig" (Dünyaya hâkim olmak ve onu idare etmek için pek çok fazilet, akıl ve bilgi lazımdır.) KB 281.

Tablo 21. Ötrü edatının istem çerçevesi

ötrü	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	"sonra"	"dolayı, sonra"	"dolayı, için, sayesinde"
Tamlayıcı Türü	zamir	isim, sıfat-fiil	isim, zamir
Söz Dizimsel İstem	I. zamir_{<BUL/AYR>}+ ÖTRÜ fiil	I. isim_{<BUL/AYR>}+ ÖTRÜ+ fiil II. sıfat-fiil_{<BUL/AYR>}+ ÖTRÜ+ fiil	I. isim _{<BUL/AYR>}+ ÖTRÜ+ fiil II. isim _{<AYR>}+ ÖTRÜ+ fiil III. zamir_{<İLGİ>}+ ÖTRÜ+ fiil

			IV. sıfat-fiil$_{<YÖN>}$+ ÖTRÜ+ isim
Şekil Bilgisel İstem	BUL/AYR	BUL/AYR	BUL/AYR, AYR, İLGİ
Anlamsal Sınırlılık	CANLI, CANSIZ	İNSAN, SOYUT	İNSAN, SOYUT
Anlamsal Rol	SIRALAMA	SEBEP, SIRALAMA	SEBEP, AMAÇ

4. 22. Sanı

sanı, Eski Türkçede sıkça rastlanan sözcüklerden biri olmakla birlikte edat olarak ilk kez Karahanlı Türkçesi döneminde görülmektedir. Bu dönemde, Divânu Lügâtit-Türk'te[29] *amurttı* maddesinde verilen dörtlük haricinde Kutadgu Bilig'de rastlanan bir edattır. Türkçenin tarihî dönemleri üzerine yapılan çalışmalarda *sanı*'nın bu şekilde kullanımını gösteren bir tespitin bulunmaması, kelimenin edat işleviyle yaygın olarak kullanılmamasından kaynaklanabilir (Türk- Özalan 2014: 234). Kutadgu Bilig'in dizininde edat "gibi, benzer" anlamıyla madde başı olarak yer almamaktadır. Edat olarak kullanıldığı beyitlerle "sayı" anlamındaki *sanı* aynı maddede verilmiştir. Sözcüğün edat işlevine dikkat çeken ilk çalışmanın sahipleri Türk ve Özalan (2014)[30] olmuştur. Kökeni hakkında ise Türk-Özalan, Kutadgu Bilig'de iki farklı *sanı* yapısının olduğunu ileri sürerler: birincisi *san* ismine iyelik biçim ekinin eklenmesi ile oluşmuş "sayı, sayısınca" anlamındaki *sanı;* ikincisi ise *san-* fiili üzerinde zarf-fiil eki kalıplaşmasıyla *(san-ı)* meydana gelmiş "gibi" anlamındaki *sanı.* İşte söz konusu olan edat anlamındaki *sanı*'nın ikinci yapı olan zarf-fiil biçim birimi ile kalıplaşmış olduğunu düşünmektedirler. Bu konu üzerine dikkat çeken ikinci araştırmacı Ağca ise, *san* isim kökü üzerine iyelik durumunun kalıplaşmasıyla meydana gelmiş *(san+ı)* edatlardan biri olduğunu düşünür (Ağca 2019: 105).

[29] DLT'de sözü geçen dörtlükte zarf-fiil yapısıyla zarf işlevinde kullanılmıştır: "tosun münüp sekirtsün/ esizlikin amurtsun/ ıtḳa keyik ḳaytartsun/ tutmış sanı umnalım" (Tosun taya binip koştursun, onun haşarılığını dindirsin, geyiğe köpeği saldırtsın, avını tutmuş sanarak umunalım.) DLT III, 429.
[30] Daha geniş bilgi için bkz: Türk- Uluhan 2014.

(1) "Bitig bilmez erse apa oglanı/ negü bilgey erdi yıl ay kün sanı" (İnsanoğlu yazı bilmese idi yıl, ay ve günün sayısını nasıl bilirdi.) KB 2225.

(2) "Bodun koy sanı ol begi koyçısı/ bagırsak kerek koyka koy kütçisi" Halk koyun gibidir; bey onun çobanıdır, çoban koyunlara karşı merhametli olmalıdır.) KB 1412.

Aynı metinde aynı kişi tarafından yazılan bu beyitlerde geçen *sanı* sözcüğü işlev, anlam ve söz dizim açısından farklıdır. Zaten Arat, bu kelimeyi Türkiye Türkçesine yaptığı aktarmada bazı beyitlerde "gibi, benzer" sözcükleriyle karşılayarak sözcüğün bu anlamı üzerinde de durmuştur. Bazı durumlarda da *sanı,* Arat tarafından "öyle farz et, öyle say" anlamında *san-* fiilinin zarf-fiil biçimi olarak da yorumlanmıştır.

Ancak Türk-Özalan, Arat'ın yaptığı bu aktarmaların da yine benzerlik ilişkisi üzerine "gibi" anlamı ile karşılanması gerektiğini savunur. Zira beyitlerde geçen *sanı* donuklaşıp sözlük unsuru olmaktan çıkarak dil bilgisel bir unsur durumuna gelmiştir (Türk-Özalan 2014: 238).

(1) "keyik sanı devlet kişike tezig/ kalı kelse bekle tuşa hem tizig" KB 712.

Türk-Özalan: Saâdet insan için ürkek geyik gibidir, eğer gelirse sıkı tut, ayağına köstek vur (2014:238).

Arat: Saadeti insan için, ürkek bir geyik farzet; eğer gelirse, sıkı tut, ayağına köstek vur.

(2) "bu ajun tüşün ol sen arkış sanı/ tüşünde neçe bolga arkış küni" KB 1443

Türk-Özalan: Bu dünya bir konaktır, sen kervan gibisin, bir kervan konakta ne kadar kalabilir. (2014:238)

Arat: Bu dünya bir konaktır, sen kendini kervan say; bir kervan konakta ne kadar kalabilir.

Ağca, Türk-Özalan gibi, Kutadgu Bilig'de rastlanan sanı sözcüklerinin hepsinin edat olmadığına değinmiştir: Bu sözcüklerin bir kısmı *san-* fiilinin "sanmak, farz etmek" anlamının enklitik durumu olan *sanı*; bir kısmı *san:* "sayı" anlamında sözcüğün iyelik ekli durumu olan *sanı*'dır. Üçüncü *sanı* ise çalışmaya konu olan "gibi, benzer" anlamındaki ikinci durumdaki yapıdan kalıplaşarak edat olan *sanı'*dır (Ağca 2019: 109).

Belki de edat, döneme ait tek bir eserde takip edilebildiğinden istem çerçevesinin geniş olmadığı görülür. Tamlayıcılarının yalın hallerini yönetir. "*gibi, benzer"* anlam ilişkileri içerisindedir.

Karahanlı Türkçesi

I. isim<Ø>+ SANI+ fiil

Bu söz dizimsel çerçevede edat öbeği bağlı olduğu fiilin nasıl yapıldığı hakkında bilgi verir ve DURUM rolünü yükler:

> "kişi köŋli tüpsüz teŋiz teg turur/ bilig *yinçü(T-isim) sanı(edat)* tüpinde *yatur(ÜY-fiil)*" (İnsan gönlü dibi olmayan bir deniz gibidir; bilgi onun dibinde inci gibi yatar.) KB 211.
>
> "kanı *tüş(T-isim) sanı(edat) boldı(ÜY-fiil)* keçmiş künüŋ/ ökünçte adın yok bu kalmış künüŋ" (Hani geçen günlerin rüya gibi oldu; kalan günlerinde de pişmanlıktan başka bir şey yoktur.) KB 1397.
>
> "Saŋa hâcetim bu körü ber munı/ süre ıdma *bolgay(ÜY-fiil) yavalar(T-isim) sanı(edat)*" (Senden dileğim şudur: ona nezaret et, kendinden uzaklaştırma; yoksa, o yabani bir diken gibi olur.) KB 1484

II. isim<Ø>+ SANI+ sıfat

Edat bir sıfatın yönetimi altında olduğu bu söz dizimsel yapıda ÖLÇÜ rolünü yükler:

"kişi kөŋli *yuvka*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *sırınçga*$_{(T\text{-}isim)}$ *sanı*$_{(edat)}$/ idi ked küdez sıŋa serme anı" (Kişi gönlü sırça gibi incedir, ona çok dikkat et, kaba söz söyleme, kırılır.) KB 4610.

Tablo 22. Sanı edatının istem çerçevesi

sanı	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	-	"gibi, benzer"
Tamlayıcı Türü	-	-	isim
Söz Dizimsel İstem	-	-	I. isim$_{<Ø>}$+ SANI+ fiil II. isim$_{<Ø>}$+ SANI+ sıfat
Şekil Bilgisel İstem	-	-	Ø
Anlamsal Sınırlılık	-	-	SOYUT, SOMUT
Anlamsal Rol	-	-	BENZERLİK

4. 23. Sayu

Gabain (1988: 94), Clauson (1972: 858), Tekin (2016: 139), Erdal (2004: 335) ve Hacıeminoğlu (2015: 80) gibi araştırmacılar edatın *saymak* anlamındaki **sa*- fiil kökünden türemiş olabileceğini söylerken Eraslan (2012: 308) edatı *say*- fiiline dayandırır. Orhun ve Uygur Türkçesi metinlerinde sıkça rastlanan edat Karahanlı Türkçesi metinlerinde izlenememektedir.

Orhun Türkçesi

Edat bu dönemde üç farklı söz dizimsel yapıda görülür. Sadece isim türünde tamlayıcıları yönetir ve tamlayıcısına KAPSAM rolünü yükler.

I. isim<Ø>+ SAYU+ fiil

> "igidmiş kaganıŋın sawınn almatın *yer(T-isim) sayu(edat) bardıŋ(ÜY-fiil)"* (… beslemiş kağanının sözlerini (dikkate) almadan her yere gittin.) KT G 9, BK K 7.
>
> "anta kalmışı *yer(T-isim) sayu(edat)* kop toru ölü *yorıyur ertiŋ(ÜY-fiil)"* (Geri kalanlarınız her yere yarı ölü yarı diri gidiyordunuz.) KT G 9, BK K 7.
>
> "men özüm kagan olortukuma *yer(T-isim) sayu(edat) barmış(ÜY-fiil)* bodun yadagıŋ yalaŋın ölü yitü kelti" (Ben kendim kağan olarak tahta oturduğumda her yana dağılmış halk yaya (ve) yalın bir halde öle yite geldi.) BK D 22.

II. isim<BEL>+ SAYU+ fiil

> "ol ok tün *bodunın(T-isim) sayu(edat) ıdtımız(ÜY-fiil)"* (O gece halkının tamamını (geri) gönderdik.) T 42.

Uygur Türkçesi

Edatın bu dönemde anlamsal isteminde değişik yaşanmaz ancak anlam sınırlıklarının arttığı görülür. Orhun Türkçesi döneminde yer ve insan sınırlıkları olan isimlerle kullanılmasına karşın Uygur Türkçesi döneminde edatın soyut, yer ve bitki sınırlıklarına sahip isimleri de tamlayıcı olarak seçtiği görülür.

I. isim<Ø>+ SAYU+ fiil

"*oron oron(T-isim) sayu(edat)* tilegeli istegeli *bartılar(ÜY-fiil)*" (Her yere aramak (için) gittiler.) AY 622/23.

"üç yegirmiş *ay teŋri künin(T-isim) sayu(edat)* teŋrike nomka arıg dendarlar suyumuznı, yazokumuznı *boşuyu kolmak kergek erti(ÜY-fiil)*" (Her on üçüncü ay tanrı gününde tanrıya, dinimize (ve) temiz rahiplere günahlarımız için tövbe etmek gerekirdi.) Hua. 299-303.

"*beş yegirminç kün(T-isim) sayu(edat)* nece yavlak sakınç *sakınur biz(ÜY-fiil)*" (On beşinci olarak her gün ne kadar kötü düşünceler düşündüysek…) Hua. 331-332.

"*kün sayu ay(T-isim) sayu(edat)* suy *yazok kulur(ÜY-fiil)*" (Her gün her ay günah işliyoruz.) Hua. 371-372.

"…azu sekiz tümen tü *töpüm(T-isim) sayu(edat)* taluy ögüz osuglug sütler *akzun(ÜY-fiil)"* (…veya seksen bin (tel) saçımın her birinin ucundan nehirler gibi sütler aksın.) Maytr. 33/3-5.

II. sıfat-fiil <Ø>+ SAYU+ fiil

"anı üçün turkaru atamış kergek *atamış(T-sıfat-fiil) sayu(edat) sizik kılmaŋlar(ÜY-fiil)* emgekte ara kirmegey tip" (Bu yüzden durmadan (adının) anılması gerektir, her anılışında ıstıraplarımız arasına girmeyecek diye şüphe etmeyin.) Kuanşi 205-207.

<u>Karahanlı Türkçesi</u>

Edat bu dönem metinlerinde tespit edilememiştir.

Tablo 23. Sayu edatının istem çerçevesi

sayu	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	"her, tamamı"	"her, tamamı"	-
Tamlayıcı Türü	isim	isim, sıfat-fiil	-
Söz Dizimsel İstem	I. isim$_{<Ø>}$+ SAYU+ fiil II. isim$_{<BEL>}$+ SAYU+ fiil	I. isim$_{<Ø>}$+ SAYU+ fiil II. sıfat-fiil$_{<Ø>}$+ SAYU+ fiil	-
Şekil Bilgisel İstem	Ø	Ø	-
Anlamsal Sınırlılık	İNSAN, YER	YER, BİTKİ, SOYUT, SOMUT	-
Anlamsal Rol	KAPSAM	KAPSAM	-

4. 24. Sıŋar/Sıŋaru

Edat, *sıŋar* veya *sıŋaru* biçiminde Uygur Türkçesi döneminden itibaren görülür. Kökeni hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Araştırmacıların bu konuda farklı görüşleri vardır. Tekin, *sıŋar* sözcüğünü Orhun Türkçesi döneminde kesir sayısı olarak kullanılan tek sözcük olduğunu belirtir (2016: 122):

> "sıŋar süsi ebig barkıg yulgalı bardı, sıŋar süsi sünüşgeli kelti" (Ordularının yarısı evlerimizi barklarımızı yağmalamak için gitti, öbür yarısı da savaşmak için geldi) BK D 32

Erdal, edat olarak değerlendirdiği sözcüğün, "bir şeyin tarafı, çiftin teki" anlamlarıyla eski bir zamir olan **sï* sözcüğü ile yönelme durumunun birleşmesi ile türemiş olabileceği fikrini öne sürer (2004: 332).

Caferoğlu sözcüğün ikinci anlamı için "bir nesnenin yarısı" anlamını vermiştir (1968: 204). Hacıeminoğlu kökeni hakkında bir şey söylemenin mümkün olmadığını ancak *aŋaru, muŋaru, aŋar, muŋar* sözcüklerinde de olduğu gibi yapısında bir *-garu* ekinin bulunduğunun kesin olduğunu ifade eder (2015: 81). Ayrıca Atabetü'l-Hakâyık'taki *sıŋaru* kullanımı da bunu destekler niteliktedir. Gerçi Arat, bu kullanımın 'cihet eki' olan *-ru* ile karıştırılmış olmasından ileri gelmiş olacağını düşünür (1964: 2).

Eraslan ise iki heceli oluşunun gövde olma ihtimalini güçlendirdiğini ancak Orhun döneminde görülmeyip Uygur metinlerinde ortaya çıkışının da Türkçeye ödünçleme yoluyla girdiği düşüncesini kuvvetlendirdiğini ileri sürmektedir (2012: 302). Clauson, "taraf, yön, yan" olarak anlamlandırdığı sözcüğün, öncelikle isim olarak görülmesinin yanında sıkça zarf ve edat işleviyle de kullanıldığını vurgular (1972: 840).

Orhun Türkçesi

Edat bu dönemde izlenememektedir.

Eski Uygur Türkçesi

İsim türündeki tamlayıcılarını ayrılma durumu ile yönetir. Bu dönemde anlamsal olarak YÖN rolü yükleyen edatlardandır.

I. isim *<AYR>* ***+ SIŇAR+ fiil***

> "teŋri teŋrisi burkan kuanşi im pusarnıŋ *alkudın(T-isim) sıŋar(edat) kutadmak(ÜY-fiil)* erdemin nomlayu..." (Tanrılar tanrısı Kuanşi İm Pusar'ın her tarafa saadet götürme kabiliyetini anlattığını...) Kuanşi 217-219.

"(kuanşi i)m pusar *alkudın*$_{(T\text{-}isim)}$ *sıŋar*$_{(edat)}$ etöz körkin *(körtgörü)p*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ tınlıglarka asıg tusu kılmakı" (Kuanşi İm Pusar'ın her yerde görünüp canlı varlıklara fayda sağlamasında...) Kuanşi 2-3.

"*törttin*$_{(T\text{-}isim)}$ *sıŋar*$_{(edat)}$ yir orunug *iymiş basmış*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Dört taraftan yerleri idaresi altına almış.) AY 617/14-15.

"*koptın*$_{(T\text{-}isim)}$ *sıŋar*$_{(edat)}$ *yagısız yavlaksız erti*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Her taraftan düşmansızdı.) AY 607/69-70.

"*bertin*$_{(T\text{-}isim)}$ *sıŋar*$_{(edat)}$ oŋ enŋindeki tonın *açınıp*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$..." (Sağ taraftan sağ omzundaki elbisesini açıp…) AY332/18-19, AY 335/15-16.

Karahanlı Türkçesi

Bu dönemde edatın söz dizimsel ve anlamsal isteminde artış görülür. Söz dizimsel olarak isimlerin dışında zamirleri de tamlayıcı olarak seçebilir ve anlamsal olarak bu dönemde artık "yer, alan" ilgisiyle "taraf" anlam ilişkisi kurmaz. Tamlayıcısına "yana, hakkında" anlamlarıyla KONU rolünü yükler.

I. isim $_{<AYR>}$ ***+ SIŇAR+ fiil***

Aşağıdaki örneklerde tamlayıcının yüklendiği rol KONU'dur:

"çıgayka üledi ökü neŋ tawar/ *köŋül tüzdi*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ rabka *kamugdın*$_{(T\text{-}isim)}$ *sıŋar*$_{(edat)}$" (Fakirlere çok eşya ve mal dağıttı; her şeyden yana Tanrı'ya gönül bağladı.) KB 1786.

"bularnıŋ bile sen katıl hem karıl/ *boguzdın*$_{(T\text{-}isim)}$ *sıŋar*$_{(edat)}$ sen sakınçsız *tiril*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Sen bunlar ile de temas et, münasebet kur ve böylece boğazdan yana endişesiz yaşa.) KB 4401.

"töŋüldüm bu halktın sıgındım aŋar/ *küdezgey*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ meni ol *kamugdın*$_{(T\text{-}isim)}$ *sıŋar*$_{(edat)}$" (Ben halktan vazgeçtim, Tanrıya sığındım; o beni her şeyden yana korur.) KB 4792.

"bu kün biz ilinmiş tururmız muŋar/ *küdezsün*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ bayat bu *belâdın*$_{(T\text{-}isim)}$ *sıŋar*$_{(edat)}$ "(Biz bugün buna kendimizi kaptırmış bulunuyoruz; Tanrı bu belâdan yana bizi korusun.) KB 6386.

"tiril edgü fi'lin köŋüller alıp/ *isizliktin*$_{(T\text{-}isim)}$ özni *sıŋaru*$_{(edat)}$ *salıp*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (İyi hareket et, gönüller alarak yaşa; kötülükten yana kendini çek.) AH 365-366.

II. zamir $_{<AYR>}$ ***+ SIŇAR+ isim***

Zamir türünde tamlayıcılarla edatın anlamsal istemi değişmez, tamlayıcısına yine KONU rolü yüklemektedir:

"munıŋda oza barmadım men aŋar/ öz asgı *tiler erdi*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *mendin*$_{(T\text{-}zamir)}$ *sıŋar*$_{(edat)}$" (O benden yana bir fayda isterdi, bundan önce ben ona gitmedim.) KB 4993.

Tablo 24. Sıŋar/sıŋaru edatının istem çerçevesi

sıŋar	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	"taraf"	"açısından, bakımından, yana"
Tamlayıcı Türü	-	isim	isim, zamir
Söz Dizimsel İstem	-	I. isim$_{<AYR>}$+ SIŇAR+ fiil	I. isim$_{<AYR>}$+ SIŇAR+ isim II. zamir$_{<AYR>}$+ SIŇAR+ isim

Şekil Bilgisel İstem	-	AYR	AYR
Anlamsal Sınırlılık	-	SOYUT, SAYI	SOYUT, İNSAN
Anlamsal Rol	-	YÖN	KONU

4. 25. Tapa

tapa "-a doğru, ... yönünde, ...karşı" gibi anlam ilgileri ile işlevsel bir edattır. Kökeni hakkında araştırmacılar arasında fikir birliği vardır. Gabain (1988: 94), Tekin (2016: 139), Hacıeminoğlu (2015: 86), Eraslan (2012: 309), Clauson (1972: 435), Erdal (2004: 333), Li (2004: 442) *tap-"bulmak"* fiilinden türemiş zarf-fiil yapısında bir edat olduğunu düşünürler. Eski Türkçede sık kullanılan edatlardandır. Genellikle yer anlam sınırlılığına sahip bir ismi tamlayıcı olarak seçer. Tamlayıcı olarak isimlerin yalın ve yönelme durumlarını yönetir. Caferoğlu sözcüğün ikinci anlamının "için" olduğunu Gabain (1988)'den tanıkla belirtir (1968: 224). Can, önündeki tamlayıcısına ya eksiz ya *+nI* yükleme ya da *+kA* yönelme durumu ile bağlanmıştır, dese de üç ayrı dönemde de yönelme durumu ekiyle aşağıdaki örnek dışında başka bir örnek yoktur:

> "kötürgüçilerke tapa torku yol yatdılar" (Naaşını taşıyanlara doğru ipekten bir (yol) yaydılar…" HT X Sem.Tez. 1095-1096 (Can 2016: 122-126)

<u>Orhun Türkçesi</u>

Bu dönemde edatın, yalın durumda istediği isim türündeki tamlayıcılarına YÖN rolünü yüklediği görülmektedir. Edatın tamlayıcıları ise alan ve yer bildiren adlardır.

I. isim $_{<ø>}$+ TAPA+ fiil

> "... yırgaru *oguz bodun$_{(T\text{-}isim)}$ tapa$_{(edat)}$* ilgerü *kıtañ tatawı bodun$_{(T\text{-}isim)}$ tapa$_{(edat)}$* bergerü *tawgaç$_{(T\text{-}isim)}$ tapa$_{(edat)}$* ulug sü eki yegir[mi *süledim*]$_{(ÜY\text{-}}$

fiil)" (Kuzeyde Oğuz halkı tarafına doğuda Kitan (ve) Tatavı halkı tarafına güneyde Çin tarafına büyük ordu (ile) on iki sefer ettim.) KT D 28.

"*keŋeres(T-isim) tapa(edat) bardı(ÜY-fiil)*" (Kengeres'e doğru gitti.) KT D 39.

"yeti yegirmi yaşıma *taŋut(T-isim) tapa(edat) süledim(ÜY-fiil)*" (On yedi yaşımda Tangut'a doğru sefer düzenledim.) BK D24.

"*yerin(T-isim) tapa(edat) bardı(ÜY-fiil)"* (Ülkelerine doğru gitti.) MÇ D 7.

Eski Uygur Türkçesi

Edatın, bu dönemde anlamsal olarak istem çerçevesinde bir artış görülmez. Edat tek bir rol yükler: Yön. Ancak Orhun dönemine nazaran hem söz dizimsel isteminin arttığı hem de anlamsal sınırlılıklarının genişlediği görülmektedir. Bu dönemde insan ve yer sınırlıkları olan sözcükler dışında soyut isimleri de tamlayıcı olarak seçer. Yoğun olarak zamirleri ve bazı isimleri belirtme durumu ile yönetir.

I. isim <ø>+ TAPA+ fiil

"*ol kişi(T-isim) tapa(edat)* kıŋırtı yavlak közin *körü umagaylar(ÜY-fiil)"* (O kişiye doğru kızgın ve kötü bakışlarla bakamazlar.) Kuanşi 33.

"ol üdün kanı kan bu sab işidip *kök teŋri(T-isim) tapa(edat) uludı(ÜY-fiil)"* (O zaman babası han, bu sözü işitip gökyüzüne doğru feryat etti.) KP LXI/2-3.

"Adası tudası keltükte ötrü ters tetrü *birkeçi körümçi(T-isim) tapa(edat) barırlar(ÜY-fiil)*" (Tehlike kaza geldikten sonra aksi yazıcıya falcıya doğru giderler.) Sek. Yük. 263-264. 2/16-17.

"ol ödün tegin özi barıp kolın yetip içgerü kaŋı *kan(T-isim) tapa(edat) kigürdi(ÜY-fiil)*" (Bu arada prens kendisi gidip (kör kılavuzu) koluyla götürüp saraya, babası hanın yanına getirdi.)

KP XXIV.-8/ XXV-2.

"kamagun barça *teŋri burkan*$_{(T\text{-}isim)}$ *tapa*$_{(edat)}$ *keltiler*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Hepsi tamamen tanrı Burkana doğru geldiler.) AY 131/11-12.

"anı eşidip badarı braman küler yüzin kutgurur kaşın *teŋridem uruŋu*$_{(T\text{-}isim)}$ *tapa*$_{(edat)}$ *körü*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ muŋadu adınu ınçe tep tedi" (Bunu işitince Badhari brahman güler yüzle saadetler bahşeden kaşları ile ilahi komutana doğru bakıp hayret ve şaşkınlıkla şöyle dedi.) Maytr. 13/4-7.

II. isim $_{<BEL>}$ ***+ TAPA+ fiil***

"yaŋalar *ulug ögüz suvın*$_{(T\text{-}isim)}$ *tapa*$_{(edat)}$ *(yoru)yu*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ keçerçe pratityasamutpa(di)... ögüz tüpin börter" (Filler büyük bir nehrin suyuna doğru yürüyüp geçercesine pratityasamutpada ... nehrin dibine temas eder.) Maytr. 46/4-5.

"*ataların*$_{(T\text{-}isim)}$ *tapa*$_{(edat)}$ *kelti*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Babalarına doğru geldi.) AY 605/13.

III. zamir $_{<BEL>}$ ***+ TAPA+ fiil***

"amtı ol tükel bilge maytr(ı burkan) *bizni*$_{(T\text{-}zamir)}$ *tapa*$_{(edat)}$ küden *(kelmiş erür)* $_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Şimdi bu mükemmel hikmetli Maytrı (burkan) bize doğru misafir (gelmiştir).) Maytr. 89/28-29.

"olar *meni*$_{(T\text{-}zamir)}$ *tapa*$_{(edat)}$ *kelip*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ kılmış yazukların kşanti kıltılar" (Onlar bana doğru gelip işledikleri günahlar için af dilediler.) Maytr. 78/1-3.

<u>Karahanlı Türkçesi</u>

tapa edatı, Eski Türkçede dönemler arasında giderek istem çerçevesinde artış göstermiş edatlardan biridir. Karahanlı dönemi eserlerinde edatın söz dizimsel ve anlamsal

istem çerçevesinin artış gösterdiği gözlemlenmektedir. Anlamsal olarak YÖN rolünün yanında AMAÇ rolünü de yüklediği; söz dizimsel olarak 6 farklı yapıya sahip olduğu tespit edilmektedir. Bu da sözcüğün edat olarak dil bilgisel ağırlığı kuvvetlendikçe işlevsel olarak daha geniş bir yelpazeye sahip olduğunu göstermektedir.

I. isim $_{<\emptyset>}$ ***+ TAPA+ fiil***

Bu söz dizimsel yapıda edat YÖN rolünü yüklemektedir:

"hâcib kirdi *ilig*$_{(T\text{-}isim)}$ *tapa*$_{(edat)}$ *yüz urup*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$/ iligke ötündi adakın turup" (Hâcip hükümdara doğru teveccüh gösterip (içeri) girdi ve ayakta durarak, durumu hükümdara arz etti.) KB 578.

"*yandı*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *kölike*$_{(T\text{-}isim)}$ *tapa*$_{(edat)}$ aydı: ey idim" (Gölgeye doğru döndü; ey Rabbim, dedi.) KuT.32/16b1.

"*baka kör*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ men aymış *bu sözler*$_{(T\text{-}isim)}$ *tapa*$_{(edat)}$/ çın erse berü kelgil andın kopa" (Benim bu söylediklerime bir bak; (sözlerim) doğru ise oradan kalk, buraya gel.) KB 3260.

"ögdülmiş *odgurmış*$_{(T\text{-}isim)}$ *tapa*$_{(edat)}$ *barmışın*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ ayur" (Ögdülmiş'in Odgurmış'a doğru gittiğini söyler.) KB XL.

"*köndürdi*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ anı *köni yol*$_{(T\text{-}isim)}$ *tapa*$_{(edat)}$" (Doğru yola doğru yönlendirdi.) KuT. 30/97a1.

"ederledi terkin atını tutup/ *kadaşı*$_{(T\text{-}isim)}$ *tapa*$_{(edat)}$ *bardı*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ ewdin turup" (Atını tutup eyerledi; oradan kalkıp, kardeşine doğru gitti.) KB 3289.

"ıla suwın keçtimiz/ *Uygur*$_{(T\text{-}isim)}$ *tapa*$_{(edat)}$ *başlanıp*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Ila suyunu geçtik, Uygurlara doğru yöneldik.) DLT III, 235

"yarlıg *ıdtımız*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *musa*$_{(T\text{-}isim)}$ *tapa*$_{(edat)}$*:* kemişgil tayakınnı" (Musa'ya doğru vahiy gönderdik: değneğini at!) KuT. 28/8b1.

"turup *bardı*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ andın yana *tag*$_{(T\text{-}isim)}$ *tapa*$_{(edat)}$/kadaşı udu bardı elgin öpe" (Odgurmış oradan ayrılıp, dağlara doğru gitti; kardeşi elini öptü ve bir müddet beraber yürüdüler.) KB 5446.

"kötürdi yaşık *baktı*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *maşrık*$_{(T\text{-}isim)}$ *tapa*$_{(edat)}$/ körür agdı yerdin yokarı kopa" (Başını kaldırdı ve şarka doğru baktı; güneşin yerinden kopup yükselmeye başladığını gördü.) KB 5678.

II. zamir $_{<İLGİ>}$*+ TAPA+ fiil*

Zamir türündeki tamlayıcılarını ilgi eki ile yönetir:

"ıdmadımız sende öŋdin meger erenler kim *yarlıg ıdıldı*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *anlarnıŋ*$_{(T\text{-}zamir)}$ *tapa*$_{(edat)}$" (Senden önce de onlara doğru vahyettiğimiz erkeklerden başkasını göndermedik.) KuT. 30/51a2.

"//…//*meniŋ*$_{(T\text{-}zamir)}$ *tapa*$_{(edat)}$ kim taŋrılarıŋız bir taŋrı" (Bana sizin ilahınızın tek bir ilah olduğu (vahyedilmektedir)[31].) KuT. 31/3a1-2.

III. isim-fiil $_{<Ø>}$*+ TAPA+ fiil*

Edat isim-fiil yapısındaki tamlayıcılarına AMAÇ rolünü yükler ve buz söz dizimsel çerçeve ile edatın anlamsal istemi artış gösterir:

"Süstelmeŋler *okımaŋlar elleşmek*$_{(T\text{-}isim\text{-}fiil)}$ *tapa*$_{(edat)}$ siz yüksekler siz taŋrı siziŋ birle hiç eksütmez ʿamelleriŋizni" (Gevşemeyin ve siz üstün olduğunuz halde (onları) barışmak için çağırmayın. Allah sizinledir, amellerinizin karşılığını asla eksiltmeyecektir.) KuT. 37/24a1-3.

"*katıglanıŋlar* taŋrınıŋ zikrin *aymak*$_{(T\text{-}isim\text{-}fiil)}$ *tapa*$_{(edat)}$" (Tanrının zikrini söylemek için gayret gösterin.) KuT. 38/54b1.

[31] Üst yönetici eksiltili öge.

IV. zamir *<BEL>* ***+ TAPA+ fiil***

DLT'den alınan aşağıdaki örnekte edat zamir türünde tamlayıcısını belirtme durumu ile yönetmektedir. Anlamsal rolü: YÖN.

> "Aydım aŋar sewük/ *Bizni(T-zamir)* *tapa(edat)* nelük/ *Keçtiŋ(ÜY-fiil)* yazı kerig/ Kırlar ediz bedük" (Ona söyledim: Sevgilim bizim tarafa yüksek büyük geniş kırları geçerek nasıl geçtin?) DLT I, 93-94.

V. isim *<İLGİ>* ***+ TAPA+ fiil***

İsimleri de ilgi durumu ile yönettiği yapılara rastlanmakta ve anlamsal olarak YÖN rolünü yüklemektedir:

> "*Yagıŋ(T-isim)* *tapa(edat)* *titrü bakıp(ÜY-fiil)* bögdeŋ bile" (Düşmanına doğru dik gözlerle bak, hançerini bile!) DLT III, 27.

Tablo 25. Tapa edatının istem çerçevesi

tapa	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	"doğru, tarafına"	"doğru, tarafına"	"doğru, tarafına, amacıyla"
Tamlayıcı Türü	isim	isim, zamir	isim, zamir, sıfat-fiil, isim-fiil
Söz Dizimsel İstem	I. isim <Ø>+ TAPA+ fiil	I. isim <Ø>+ TAPA+ fiil II. isim <BEL>+ TAPA+ fiil	I. isim <Ø>+ TAPA+ fiil II. zamir <İLGİ>+ TAPA+ fiil

		III. zamir <BEL>+ TAPA+ fiil	III. isim-fiil <Ø>+ TAPA+ fiil IV. zamir <BEL>+ TAPA+ fiil V. isim <İLGİ>+ TAPA+ fiil
Şekil Bilgisel İstem	Ø	Ø, BEL	Ø, İLGİ, BEL
Anlamsal Sınırlılık	YER, İNSAN	YER, İNSAN, SOYUT	YER, İNSAN, SOYUT
Anlamsal Rol	YÖN	YÖN	YÖN, AMAÇ

4. 26. Teg

Edat anlamsal olarak *"gibi, benzer, benzeyen"* sözcükleri ile karşılanabilmektedir. İsimlerin ve zamirlerin yalın durumlarını yönetir. Ancak Uygur Türkçesi döneminde biçimsel açıdan, az da olsa rastlanan bazı sıra dışı örnekler de vardır: bulunma, belirtme, ilgi durumu almış isimler gibi. DLT'de *tek* şeklinde madde başı olarak yer alır. Bu edat, "benzetme kelimesi" anlamıyla karşılanmış ve "ol andag teg o, onculayın, ona benzer." örneği ile açıklanmıştır (DLT III, 155). Gabain, edatı *diğer çekim edatları* başlığı altında değerlendirmiş kökeni hakkındaki detaylara girmemiştir (1988: 99). Tekin de Gabain gibi kökeni konusunda fikir belirtmemiştir (2016: 140). Hacıeminoğlu ise yapı bakımından *te-* fiilinden türemiş bir ismi andırdığını Çağataycadaki *dek/dik* varyantının da sözcüğün kökünde bir *ti-> te-> di-> de-* fiilinin varlığını güçlendirdiğini iddia etmektedir (2015: 90). Deny Osmanlı Türkçesinde, Eski Türkçenin aksine, *tek (dek)* edatının sınırlama edatı olduğunu söyler. Fuzuli'nin "kand-i mükerrer tek leziz (katmerli bitki şekeri gibi lezzetli)" biçiminde Eski Türkçeyle aynı anlam ve işlevde kullanmasına karşın Fuzuli'nin dilinin Doğu tesirinde olduğundan dolayı edatı bu anlamda kullandığını belirtir (2012: 541).

teg Eski Türkçenin sık kullanılan edatlarındandır. Kökeni hakkında apaçık fikir yürütülememe nedenlerinden biri de *teg* edatının daha Orhun Türkçesi döneminde edatlaşma sürecini tamamlaması, hatta enklitik sürecinin ilerlemesi etkili olmuştur.[32] Edatın tamlayıcısı ile kalıplaşıp dil bilgiselleşmesi sonucu cümlede farklı işlev ve görevlerde kullanıldığı görülmektedir. Orhun Türkçesinden itibaren izlenebilen zarf işlevine "*antag külüg kağan…"* (öyle ünlü kağan…) KT D 4; *"antagıŋın üçün…"* (öyle olduğun için…) KT 8-9, BK K 6; *"bintegi*[33] *bar erser…"* (benim gibisi var ise…) T2 D 7 örnekleri gösterilebilir. Ayrıca Uygur Türkçesi döneminden itibaren *neteg* yapısı da soru zarfı olarak sıkça rastlanan yapılardan biridir: *"ölügi terigi neteg ol bar mu idi bilteçi" (ölüsü dirisi nasıldır var mıydı bilen?)* AY 635/12. Zarfların dışında "*mundagın, mundagın ötrü* yapıları ile yine bir edat öbeği olmaktan çıkıp dil bilgiselleşerek cümle başı bağlaç olarak kullanıldığı görülmektedir (Karahan 2015, 199).

Türkçenin farklı dönemlerinde, Harezm ve Çağatay Türkçesi gibi, başkaca kalıplaşmış yapılara da rastlanır. Deny, soru zamirleri *kay* ve *ne* ile 'işaret adları' *bu, şu, o* ve çekimli hallerinden sonra birleşerek hal ve nitelik zarfları oluşturduğunu belirtir: *netik, netek, nitak, kaydag, mundak, şundak, andak* (2012:542).

Orhun Türkçesi

Bu dönemde edatın iki farklı söz dizimsel çerçeveye sahip olduğu görülmektedir. Soyut ve insan sınırlılıklarına sahip isimleri tamlayıcı olarak seçer.

I. isim<ø>+ TEG+ fiil

Fiilin yönetiminde bulunan edat aşağıdaki söz dizimsel yapılarda BENZERLİK rolü yüklemektedir:

> "*teŋri*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ *teŋride bolmış*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ türk bilge kağan…" (Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan…) KT G 1, BK K 1.

[32] *teg* edatı hakkında ayrıca bkz: Dağıstanlıoğlu (2015).

[33] *büntegi* (Ergin 2000:80), (Tekin 2016: 141); *bintegi* (Aydın 2017:118); farklı okumalar için bkz. Berta 2010:82. Burada okumalara göre kelimenin anlamı değişse de her durumda da *teg* edatının kalıplaştığı görülmektedir.

"inisi *eçisin*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ *kılınmadok*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ erinç oglı *kaŋın*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ *kılınmadok*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ erinç biligsiz kagan olormış erinç." (Oğlu, babası gibi yaratılmadığı için bilgisiz kağanlar tahta oturmuş elbette.) KT D 5. Bk d 5-6

II. sıfat-fiil*$_{<ø>}$*+ TEG+ fiil

Bu istem yapısında edat DURUM rolü yükler, "olmak" fiilin gerçekleşme biçimine vurgu vardır:

"körür közüm *körmez*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *teg*$_{(edat)}$ bilir biligim *bilmez*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *teg*$_{(edat)}$ *boltı*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$*"* (Görür gözüm görmez gibi bilir bilgim bilmez gibi oldu.) KT K 10.

<u>Eski Uygur Türkçesi</u>

Bu dönemde söz dizimsel istem çerçevesi genişlemiş üstelik kullanım sıklığı artmıştır. Edatın, Uygur Türkçesinde BENZERLİK rolü dışında ÖLÇÜ rolünü yüklediği kullanımlar da tanıklanmıştır.

I. isim*$_{<ø>}$*+ TEG+ sıfat

Sıfatların yönetimi altında iken edat, tamlayıcılarına ÖLÇÜ rolü yükler:

"*tag seŋiri*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ *ünyük*$_{(ÜY\text{-}sıfat)}$ *siz*" (Dağ zirveleri gibi yükseksiniz.) AY 492/11-12.

"özke yanturu asıgsızı üze *yavlak yagı*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ *korkınçıg*$_{(ÜY\text{-}sıfat)}$ erür" (Kendine karşı faydasızlığından dolayı kötü düşman gibi korkunçtur.) AY 613/14-15.

"teŋrim *noş*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ *tatıglıg*$_{(ÜY\text{-}sıfat)}$ *yagmur suvın* yagıtıp yalaŋuklarnıŋ nızvanı otın öçürür siz" (Tanrım, noş gibi tatlı yağmur suyunu yağdırır, canlı varlıkların hırs ateşini söndürürsünüz) Kuanşi 202.

"*kök kalık*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ *teŋlençsiz*$_{(ÜY\text{-}sıfat)}$ *titir*." (Sınırsız gökyüzü gibi ölçülemezdir.) AY 451/6.

"*yelvi kömen sakıg*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ *sakıŋuluksuz*$_{(ÜY\text{-}sıfat)}$ erür siz" (Sihir büyü serap gibi akıl almazsınız.) AY 451/9-10.

"ötrü *köŋülteki*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ *körkle kutlug ülüglüg*$_{(ÜY\text{-}sıfat)}$ urı ogul kelürür" (Sonunda gönüldeki gibi kutlu nasipli (bir) erkek çocuk (dünyaya) getirir.) Kuanşi 76.

II. isim*$_{<Ø>}$*+ TEG+ fiil

Edat, bu söz dizimsel çerçevede fiilin "nasıl" yapıldığı hakkında bilgi verir. Bu anlamda tamlayıcısına DURUM rolü yükler:

"buzagusın itürmiş *iŋek*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ *ulıyu*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ inçe tep ötüntiler" (Buzağısını kaybetmiş inek gibi böğürüp şöyle arz ettiler.) KP 127/3-5.

"arıg turug yarlıkançuçı yarukuŋuz *kün teŋri*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ bilge biliglig yarukuŋuz kop kamag yalaŋuklar kögüzin *yarutır siz*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Temiz, berrak, acıyan ışığınız güneş tanrısı gibi hikmetli ışığınız(la) bütün yaratılanların kalplerini aydınlatırsınız.) Kuanşi 198.

"*karlıg tag*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ *yaltrıyur*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Karlı dağ gibi parlıyor.) AY 450/9.

III. sıfat-fiil*$_{<Ø>}$*+ TEG+ fiil

Bu söz dizimsel çerçevede edat, fiilin gerçekleşme biçimi hakkında bilgi verir ve DURUM rolü yükler:

"kamag kalın kuvrag *eşitmedüküg eşitmiş*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *teg*$_{(edat)}$ bulmadukug *bulmış*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *teg*$_{(edat)}$ *bolup*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$..." (Bütün kesif cemaat işitmediğini işitmiş gibi bulmadığını bulmuş gibi olup..." Sek. Yük. 456-457.

"ulug küçlüg teŋriler kök kalıkag yüzinte *tıkmış*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *teg*$_{(edat)}$ *tolu turdılar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Büyük güçlü tanrılar göğü sanki yüzeyini kaplamış gibi doldurup durdular.) Maytr. 18/17-19.

"okın yüregimke *ursıkmış*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *teg*$_{(edat)}$ *sıkılur men*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Okla yüreğime vurulmuş gibi sıkılıyorum.) AY 621/8-9.

IV. sıfat-fiil*$_{<ø>}$*+ TEG+ isim

Edat bir ismin yönetiminde olduğu ve tamlayıcısı sıfat-fiil olduğu istem yapısında BENZERLİK rolü yükler:

"nomçıka sizler *ötünmiş*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *teg*$_{(edat)}$ *agır ayag*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ yenig tetir" (Öğretmene sizlerin söylediği gibi saygı hürmet hafif kalır.) AY 417/14-15.

V. cümle*$_{<ø>}$*+ TEG+ fiil

teg cümle yapısında tamlayıcıları yönetebilir. Aşağıdaki örnekte edat DURUM rolü yüklemektedir:

"*yüz miŋ kün teŋri birkerü yarutu yaşutu turur*$_{(T\text{-}cümle)}$ *teg*$_{(edat)}$ közüŋüznüŋ etigi kök lınhuaka *ogşayur*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Yüz bin güneş tanrısı ile birlikte aydınlatıyormuş gibi gözünüzün biçimi mavi lotusa benziyor.) AY 450/6-8.

Dağıstanlıoğlu, *teg* edatının, zamirleri yönettiği durumlarda yalın durumun yanı sıra belirtme ve tamlayan (ilgi) durumlarını da istediğini söyler (2015: 376). Ancak sadece zamirlerin değil isimlerin de ilgi durumlarını isteyebilir.

Edatın zamirlerden ilgi durumu istediği yapıların eksiltili olduğu görülmektedir. Yüzey yapıda olmayan ancak derin yapıdan anlaşılabilen isimler ilgi durumu ile karşılanmaktadır.

VI. zamir<İLGİ>+ TEG+ fiil

Zamir türünde tamlayıcılarından ilgi durumu isteyen edatın, bu söz dizimsel çerçevede anlamsal rolü yine DURUM'dur:

> "tsuy irinçü agır ayıg kılınçlarım *olarnıŋ(T-zamir) teg(edat) arızun, alkınzun(ÜY-fiil)*" (Kötü fena davranışlarım onlar gibi temizlensin, yok olsun.) AY 139/12-14.

VII. zamir<İLGİ>+ TEG+ sıfat

Bir sıfatın yönetiminde olduğu durumda edat tamlayıcısına ÖLÇÜ rolü yüklemektedir:

> "olarnıŋ buyan egdü kılınçları yme *sizlerniŋ(T-zamir) teg(edat)* ök *uçsuz kıdıgsız ülgülençsiz teŋlençsiz(ÜY-sıfat)* ol tip bilmiş ukmış kergek" (Onların sevabı da sizler gibi uçsuz bucaksız ölçülemezdir, diye bilmek, anlamak gerek.) AY 672/2-5.

> *"*ançulayu ok meniŋ yeme *olarnıŋ(T-zamir) teg(edat) tsuy irinçü agır ayıg(ÜY-sıfat)* kılınçlarım arızun (Benim de onlarınki gibi kötü davranışlarım temizlensin.) AY 138/22- 139/1.

VIII. zamir<BEL>+ TEG+ fiil

Edatın bazı zamirlerden sonra belirtme durumunu istediği görülebilir. Bu istem çerçevesinde edat, tamlayıcısına "bunun gibi, buna benzer, böyle" anlam ilgileri ile DURUM rolü yükler:

"*yıglamazun*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *munı*$_{(T\text{-}zamir)}$ *teg*$_{(edat)}$ elig begniŋ ögüki oglı tegin mahasatve bulmadılar erser" (Bunun gibi ağlamasın; hükümdarın gözbebeği oğlu prens Mahāsattva(yı) şimdiye kadar arayıp bulamadılar ise de...) AY 638/2-4.

IX. zamir$_{<BEL>}$***+ TEG+ isim***

Bir ismin yönetiminde bulunduğu söz dizimsel istem çerçevesinde edat bir ismin niteliği hakkında benzetme ilgisi kurarak bilgi verir. Aşağıdaki örnekte edatın BENZERLİK rolü yüklediği görülür:

"körmeyin erti *munı*$_{(T\text{-}zamir)}$ *teg*$_{(edat)}$ *ulug açıg emgekig*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ tip tidi" (Bunun gibi büyük acı eziyeti görmeyeyim diye dedi.) AY 626/7-8.

<u>Karahanlı Türkçesi</u>

Bu dönemde edatın söz dizimsel isteminin yapısal olarak sistemleştiği görülmektedir. Tamlayıcılarını sadece yalın durum ile yönetir. Edat öbeği, önceki dönemlerde olduğu gibi bir fiilin ya da ismin yönetiminde olabilir.

I. isim$_{<ø>}$***+ TEG+ fiil***

Fiillerin yönetimde olduğu bu söz dizimsel istem çerçevesinde edat tamlayıcısına, yine fiilin yapılış biçimi ile bilgi vermesi yönüyle DURUM rolünü yükler:

"kökiş turna kökte ünün yaŋkular/ tizilmiş *titir*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ *uçar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ yelgürer" (Kökiş ve turnalar gökte yüksek sesle bağrışıyor; dizilmiş deve katarı gibi uçup kanat çalıyorlar.) KB 74.

"ötüg berdi ögdülmiş aydı ay beg/ *yorayıŋ*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ bu sözni *köŋülteki*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$" (Ögdülmiş devamla şunları arz etti: Ey bey, bu sözü düşündüğüm gibi izah edeyim, dedi.) KB 2673.

"yayınkı bulıt teg ya tüş teg hali/ direŋsiz keçer baht ya *kuş*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ *uçar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Baht yaz bulutu gibidir veya rüya gibi boştur; durmadan geçer veya kuş gibi uçar.) AH 223/224.

II. isim*$_{<Ø>}$*+ TEG+ sıfat

Bir sıfatın yönetiminde olduğu söz dizimsel çerçevede edat ÖLÇÜ rolü yüklenir:

"ünin ötti keklik küler katgura/ *kızıl*$_{(ÜY\text{-}sıfat)}$ agzı *kan*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ kaşı kap kara" (Keklik yüksek sesle öttü, sanki gülmekten katılıyor; ağzı kan gibi kızıl, kaşı simsiyah.) KB76.

III. zamir*$_{<BEL>}$*+ TEG+ isim

Bir ismin yönetimindeyken edat ismi başka bir varlığa benzetir. Bu bakımdan tamlayıcısına BENZERLİK rolü yükler:

"*seni*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$[34] *telim beg*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ keçürdi sewip/ saŋa ma anundı keçürgey evip" (Senin gibi birçok beyleri sevdi ve nihayet onlardan yüz çevirdi; şimdi senin için hazırlandı, fakat seni de çabuk bırakacaktır) KB 5134.

"Tiler erdim emdi *seni*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ *kişi*$_{(ÜY\text{-}isim)}$/ bayat berdi ârzû ay erde başı" (Ben de şimdi senin gibi bir insan arıyordum; ey insanların ileri geleni, Tanrı dilediğimi verdi.) KB 752.

"*Seni*$_{(T\text{-}isim)}$ *teg*$_{(edat)}$ *basutçı*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ maŋa berdi rab/ umarmen tilese tilek berge tep" (Rabbim bana senin gibi bir yardımcı verdi; isterse, onun diğer dileklerimi de vereceğini umarım.) KB 5612.

[34] *seni teg* yapısı için ayrıca bkz:, KB 5612, KB 6417,

IV. cümle<ø>+ TEG+ fiil

Cümle yapısında tamlayıcılarını bir fiile bağladığı bu söz dizimsel istem çerçvesinde edatın DURUM rolü yükleyebildiği görülür:

> "*tartışurlar(ÜY-isim)* seniŋ birle *könilik içre belgürmişde kidin ançaklı sürlürler(T-cümle)* *teg(edat)* ölümke olar bakarlar" (Doğru olan apaçık ortaya çıktıktan sonra, sanki gözleri göre göre ölüme sürükleniyorlar gibi seninle tartışıyorlardı.) Ku T. 28/67a1.

V. sıfat-fiil<ø>+ TEG+ fiil

Sıfat-fiil yapısındaki tamlayıcıları yalın durumda isteyen edat DURUM rolü yükler:

> "ara körse yügrür bezenip udu/ ara *körmedük(T-sıfat-fiil)* *teg(edat)* *kılur(ÜY-fiil)* yer kodu" (Bir bakarsın, süslenip kuşanarak, arkandan koşar; bir bakarsın görmemiş gibi yapar, önüne bakar.) KB 402.

> "maŋa kelse tütşü törü berse men/ *urâgûn içer(T-sıfat-fiil)* *teg(edat)* *açır(ÜY-fiil)* körse men" (Bunlar kavga edip bana gelirler ve ben hüküm verince bakarsın, acı Hind ilacı içmiş gibi yüzlerini ekşitirler.) KB 815.

> "bolup *togmaduk(T-sıfat-fiil)* *teg(edat)* *yitip(ÜY-fiil)* bardı cân" (Ruh hiç doğmamış gibi kayboldu, gitti.) KB 1522.

> "okısa *tatır(ÜY-fiil)* til *yimiş(T-sıfat-fiil)* *teg(edat)* ‘asel" ((Eğer) okursa dil, bal yemiş gibi tatlı olur.) AH 466.

> “*kodur sizler(ÜY-fiil)* anı *asılmış(T-sıfat-fiil)* *teg(edat)*” (Onu askıda kalmış (asılmış) gibi bırakırsınız.) KuT. 26/88b1.

> "*sorarlar(ÜY-fiil)* saŋa ançaklı sen *bilgen(T-sıfat-fiil)* *teg(edat)* andın" (Sanki senin ondan haberin varmış gibi sana soruyorlar.) KuT. 28/ 56b1-57a1.

> "nikab kötrür ajun birer yüz açar/ *yazar(ÜY-fiil)* *kol kuçar(T-sıfat-fiil)* *teg(edat)* yana terk kaçar" (Dünya bazen peçesini kaldırır ve yüzünü açar; kollarını kucaklayacak gibi açar fakat hemen kaçar.) AH 221/222.

"bekasız erür bu ajun lezzeti/ *keçer*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *yil keçer*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *teg*$_{(edat)}$ meze müddeti" (Bu dünya lezzeti baki değildir; zevk müddeti yel geçer gibi geçer.) AH 193/194.

"*taŋrıdın korkar*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *teg*$_{(edat)}$ azu kedrek *korkmak*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Tanrıdan korkar gibi hatta daha çok korkmak...) KuT. 26/45b1.

VI. sıfat-fiil*$_{<İLGİ>}$*+ TEG+ fiil

Aşağıdaki örnekte edatın "olduğun biçimde, olduğun gibi" anlamlarıyla DURUM rolünü yüklediği görülür:

"seni *erdükün*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *teg*$_{(edat)}$ *ögümez*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ özüm/ seni senmet öggil kesildi sözüm" (Seni olduğun gibi methedemiyorum; seni sen methet! Sözüm kesildi.) KB 33.

"musulmanka müşfik bolup mihriban/ saŋa *sandukuŋ*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *teg*$_{(edat)}$ musulmanka *san*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Müslümana karşı şefkatli ve merhametli ol kendin için düşündüğün gibi müslüman için de düşün.) AH 325/326.

VII. isim-fiil*$_{<Ø>}$*+ TEG+ sıfat

Sıfatın yönetiminde olduğu bu söz dizimsel istem yapısında edat ÖLÇÜ rolü yükler:

"kıyamet işi meger *köz yumup açmak*$_{(T\text{-}isim\text{-}fiil)}$ *teg*$_{(edat)}$ azu ol *yakınrak*$_{(ÜY\text{-}sıfat)}$" (Kıyametin kopması bir göz kırpması gibi veya daha az bir zamandır.) KuT. 30/70b1-71a1.

VIII. zamir*$_{<İLGİ>}$*+ TEG+ isim

Aşağıdaki örnekler edat yine BENZERLİK rolünü yüklemektedir:

"*telim beg*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ karıttı *seniŋ*$_{(T\text{-}zamir)}$ *teg*$_{(edat)}$ erig/ seni me uzun tutmagay bu tirig" (Senin gibi birçok yiğit beyleri ihtiyarlattı; seni de uzun müddet yaşatmaz.) KB 5406.

"Diriğâ *seniŋ*$_{(T\text{-}zamir)}$ *teg*$_{(edat)}$ *kişiler*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ ölüp/ kara yerde yatsa sünüki ulup" (Senin gibi insanlar ölür ve kemikleri toprak altında dağılmış yatarsa, çok yazık olur.) KB 6415

IX. zamir*$_{<İLGİ>}$*+ TEG+ fiil

Fiillerin yönetiminde olduğu öbek yapılarda edat tamlayıcısına DURUM rolünü yükler:

"anadın neteg togdum erse bu kün/ *anıŋ*$_{(T\text{-}zamir)}$ *teg*$_{(edat)}$ *barır men*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ yalıŋın muŋun" (Anadan nasıl doğdum ise, bugün o şekilde ve acizlik içinde gidiyorum.) KB 1513.

Tablo 26. Teg edatının istem çerçevesi

teg	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	"gibi, benzer"	"gibi, benzer, ölçüsünde"	"gibi, benzer, ölçüsünde"
Tamlayıcı Türü	isim, sıfat-fiil	isim, zamir, sıfat-fiil, cümle	isim, zamir, sıfat-fiil, isim-fiil, cümle
Söz Dizimsel İstem	I. isim$_{<Ø>}$+ TEG+ fiil II. sıfat-fiil$_{<Ø>}$+ TEG+ fiil	I. isim$_{<Ø>}$+ TEG+ fiil II. isim$_{<Ø>}$+ TEG+ sıfat III. sıfat-fiil$_{<Ø>}$+ TEG+ fiil IV. sıfat-fiil$_{<Ø>}$+ TEG+ isim	I. isim$_{<Ø>}$+ TEG+ fiil II. isim$_{<Ø>}$+ TEG+ sıfat III. zamir$_{<BEL>}$+ TEG+ isim

		V. cümle$_{<Ø>}$+ TEG+ fiil VI. zamir$_{<İLGİ>}$+ TEG+ fiil VII. zamir$_{<İLGİ>}$+ TEG+ sıfat VIII. zamir$_{<BEL>}$+ TEG+ fiil IX. zamir$_{<BEL>}$+ TEG+ isim	IV. cümle$_{<Ø>}$+ TEG+ fiil V. sıfat-fiil$_{<Ø>}$+ TEG+ fiil VI. sıfat-fiil$_{<İLGİ>}$+ TEG+ fiil VII. isim-fiil$_{<Ø>}$+ TEG+ sıfat VIII. zamir$_{<İLGİ>}$+ TEG+ isim IX. zamir$_{<İLGİ>}$+ TEG+ fiil
Şekil Bilgisel İstem	Ø	Ø, BEL, İLGİ, BUL/AYR	Ø, BEL, İLGİ,
Anlamsal Sınırlılık	İNSAN, SOYUT	İNSAN, SOYUT, SOMUT, HAYVAN,	HAYVAN, SOYUT,
Anlamsal Rol	BENZERLİK, DURUM	BENZERLİK, DURUM, ÖLÇÜ	BENZERLİK, DURUM, ÖLÇÜ

4. 27. Tegi

Kökeni konusunda araştırmacılar arasında genel olarak fikir birliğinin olduğu edatlardan biridir.[35] Gabain (1988: 94), Brockelmann (1954: 184), Tekin (2016: 142), Hacıeminoğlu (2015: 94), Korkmaz (2011: 65), Li (2004: 470) gibi dilciler *teg- "değmek, ulaşmak"* fiilinin *-i/-ü* eki ile yapılmış zarf-fiil şekli olduğunu savunurlar. Orhun Türkçesinde en çok kullanılan edatların başında gelmektedir ve daha çok yer bildiren isimlerle birlikte kullanılmıştır. Demirbilek, Uygur Türkçesi döneminde artık edatın soyut ve somut her türlü isimle kullanıldığını belirtir (2008: 96). Uygur dönemi metinlerinde edat,

[35] Geniş bilgi için bkz.: Karacan 2021.

yer ve mekân bildiren isimlerle de kullanılmakla beraber daha çok zaman bildiren isimlerle birlikte görülmeye başlamıştır.

Fiillerin yönetiminde olan *tegi* edatı bir hareketin ya da işin mekân ve zaman olarak bittiği sınırı anlatır. Bu zaten edatın yaygın anlam ilgisidir. Bir de bunun yanında edat ÖLÇÜ, HEDEF ve BENZERLİK rolünü yüklediği görülür.

Orhun Türkçesi

Bu dönemde edatın söz dizimsel düzeyde tek bir istem çerçevesi vardır. Tamlayıcılarını biçim bilgisel olarak sadece yönelme durumu ile yönetir. Söz dizimsel çerçeveleri ve tamlayıcıların sınırlıklarına göre edatın iki farklı anlamsal rol yükleyebildiği görülür. Bu roller: KAPSAM ve HEDEF.

I. isim<YÖN>+ TEGİ+ (isim)

Kişi isimleriyle birlikte kullanıldığında "kapsayarak, dahil olmak üzere" anlamında tamlayıcısına KAPSAM rolü yükler:

> "*on ok oglıŋa tatıŋa(T-isim) tegi(T-edat)* bunı *körü biliŋ*" (On Ok Oğullarına, yabancılarına kadar (herkes) bunu görüp bilin.) KT G 12.
>
> "bir kişi yanılsar *uguşı bodunı böşükiŋe(T-isim) tegi(edat) kıdmaz ermiş*" (Bir kişi yanıldığında soyu, sopu, halkı ve akrabalarına (varıncaya) kadar (kimseyi) sağ bırakmazmış.) KT G 6.
>
> "ilgerü kün tugsıkda *bükli kaganka(T-isim) tegi(edat) süleyü bermiş*" (Doğuda gün doğusundaki Bükli (Kore) Kağanına kadar (her yere) sefer edivermiş.) KT D 8, BK D 8.

II. isim<YÖN>+ TEGİ+ fiil

Yer isimleri ile kullanıldığında HEDEF rolü yükler ve fiilin bittiği son noktayı işaret eder:

> "kurıgaru *temir kapıgka(T-isim) tegi(edat) süledimiz(ÜY-fiil)*" (Demir Kapıya kadar asker sevk ettim.) BK D 15, KT G 4, KT D 39, BK K3, BK D 15
>
> "ilgerü *kadırgan yışka(T-isim) tegi(edat)* kerü *temir kapıgka(T-isim) tegi(edat) konturmuş(ÜY-fiil)."* (Doğuda Kadırgan Dağlarına kadar, Demir Kapıya kadar yerleştirmiş.) KT D2.
>
> "kurıgaru *keŋü tarmanka(T-isim) tegi(edat)* türk bodun ança *konturtumuz(ÜY-fiil)*" (Batıda Kentü Tarmana kadar Türk halkını öylece yerleştirdik.) KT D 21, BK D 3.
>
> "ilgerü *şantuŋ yazıka(T-isim) tegi(edat) süledim(ÜY-fiil)*" (Doğuda Şantuŋ ovasına kadar asker sevk ettim.) KT G 3.

<u>Eski Uygur Türkçesi</u>

Uygur Türkçesi dönemine gelindiğinde edatın, isimlerin yanında zarf-fiiller, zamirler ve sıfat-fiillerle öbek yapı oluşturduğu görülmektedir. Ancak tamlayıcılarından yine yönelme durumunu ister:

I. isim<YÖN>+ TEGİ+ fiil

Zaman bildiren soyut isimlerle birlikte fiilin süreceği zamanı sınırlar. Başka bir deyişle fiilin sürüp gideceği zamansal noktanın sonunu gösterir. Bu açıdan edat tamlayıcısına SÜRE rolünü yükler:

> "edgüke meŋike tegmeklerin *yüz miŋ tümen kalp üdlerke(T-isim) tegi(edat) nomlap sözlep(ÜY-fiil)* tüketinçsiz titir." (İyiliğe, huzura ulaşmalarını yüz bin çağ zamanlarına kadar anlatıp söyleyerek bitiremezler.) AY 165/2-5.

"*ölüm küniŋe*$_{(T\text{-}isim)}$ *tegi*$_{(edat)}$ atayu tapıgın udugın *egsütmeser*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$*..."* (Ölüm gününe kadar anıp saygı ve bağlılığını eksiltmese...) Kuanşi 85-86.

Mekân bildiren isimlerle birlikte fiilin sürüp devam edeceği son noktayı ifade eder. Bu durumda tamlayıcısına Hedef rolü yükler:

"üstün öŋ alkınçusı teŋri yiri/ arupadeva loka altın *aviş tamuka*$_{(T\text{-}isim)}$ *tegi*$_{(edat)}$ tüzü *iştildi*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Yukarıdaki şekilsiz tanrılar/sonsuz yerinden aşağıdaki Avica cehennemine kadar hep işitildi.) Maytr. 18/26-28.

Aşağıdaki somut bir ismin tamlayıcısı olduğu düğümde edat, KAPSAM rolünü yüklemektedir:

"ol emgekke *süŋükümüzke*$_{(T\text{-}isim)}$ *tegi*$_{(edat)}$ etimiz yinimiz *yarılur yırtılur örtenür yalar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Bu ıstıraptan kemiğimize kadar etimiz derimiz yarılır, yırtılır, yanar, alev alır.) Maytr.61/6-8.

II. isim$_{<YÖN>}$***+ TEGİ+ isim***

Yöneticisin isim olduğu düğümlerde edat KAPSAM rolü yükleyebilir:

"…-ltin töşekin *otuŋa emiŋe*$_{(T\text{-}isim)}$ *tegi*$_{(edat)}$ *alku tüketü*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ tegürser ol edgü kılınç erüş mu titir." (…döşeğini otuna ilacına kadar her şeyini eksiksiz sunsa bu amel çok mudur?) Kuanşi 87.

"Teŋrim *o beş türlüg tınlıgıg turalıgıg*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ *ulugka kiçigke*$_{(T\text{-}isim)}$ *tegi*$_{(edat)}$ nece korkıttımız ürkittimiz erser" (Tanrım beş türlü canlıyı büyüğünden küçüğüne kadar ne kadar korkutup ürküttüysek...) Hua. 123-126.

Bazı durumlarda üst yönetici eksiltili olarak görülebilir. Bu öge yüzey yapıda yer almaz ancak derin yapıdan anlaşılır:

"*Katıŋa*$_{(T\text{-}isim)}$ *tegi*$_{(ÜY\text{-}edat)}$ kalmaduk *bükiŋe*$_{(T\text{-}isim)}$ *tegi*$_{(edat)}$ kodmaduk tir." (Katına kadar (sağlam yeri)[36] kalmamış, köşe bucağına kadar (yanmadık yeri)[37] kalmamış, der.) IB 9.

"*yiliŋe kudursugıŋa*$_{(T\text{-}isim)}$ *tegi*$_{(edat)}$ yagrıpan kamşayu umatın turur, tir" (Yelesine ve kuyruğuna kadar (her yeri)[38] yara bere içinde kalmış kımıldayamadan duruyor, der.) IB 16.

III. zarf-fiil$_{<YÖN>}$*+ TEGİ+ fiil*

Zarf-fiillerle birlikte öbek oluşturduğu söz dizimsel yapılarda edat, zaman açısından bir sınırlama anlamı verir. Denilebilir ki ana yönetici olan fiilin devam etme süresi, tamlayıcı olan zarf-fiilin bittiği zamanla aynı anı işaret eder. İki eylem aynı anda seyreder. Bu anlamda üst yönetici olan fiilin devam edeceği belli miktardaki süreye vurgu yapar ve bu anlamda tamlayıcısına SÜRE rolü yükler.

"yorıkıntın yanmamak erser kaltı sekizinç orontın ınaru burkan kutın *bulgınçaka*$_{(T\text{-}zarf\text{-}fiil)}$ *tegi*$_{(edat)}$ yorıklarta *yanmamak erür*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Eylemlerinden dönmemek ise sekizinci yerden itibaren Buda saadetini buluncaya kadar yollardan dönmemektir.) AY237

"burkan kutın bulmış kşan üdke *tegmegingeke*$_{(T\text{-}zarf\text{-}fiil)}$ *tegi*$_{(edat)}$ bodısatavlarnıŋ köz biligi üze *körgeli*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Burkan kutsallığını bulmuş Ksana (kısa an zaman) zamana varmayıncaya kadar bodisatavların göz bilgisi ile görmeli.) AY 44/12-14.

IV. zamir$_{<İLGİ>}$*+ TEGİ+ fiil*

Zamirlerin ilgi durumunu yönettiği öbek yapılarda DURUM rolünü yükleyebilir:

[36] Eksiltili öge.

[37] Eksiltili öge.

[38] Eksiltili öge.

"teŋrim *anıŋ(T-zamir)* *tegi(edat)* *yarlıkadıŋız(ÜY-fiil)*" (Tanrım onun gibi buyurdunuz.) AY 334/4-5.

Karahanlı Türkçesi

Karahanlı sahasında AH'de *tegi* edatı yer almamaktadır. Divân'da *tegü* dönemin diğer eserlerinde *tegi* biçimi ile görülür. Demirbilek, DLT'de *tegü* varyantı ile görülen sözcüğün, son ünlüsünün ötre ile harekelenmesini, Eski Türkçede ve Karahanlı sahasının diğer eserlerinde rastlanmamasından dolayı bir istinsah yanlışı olabileceğini düşünür (2008: 97).

I. isim<YÖN>+ TEGİ+ sıfat

DLT'den alınan aşağıdaki örnekte edat, düşmanlığın ölçüsü hakkında bir anlamsal derinlik katar. Bu durumda edat ÖLÇÜ rolünü yükler:

"Küninüŋ *küline(T-isim)* *tegü(edat)* *yagı(ÜY-sıfat)*" (Kumanın külüne kadar düşman.) DLT III- 237/10.

II. isim<YÖN>+ TEGİ+ isim

Canlı sınırlıklı isimleri tamlayıcı olarak seçtiği aşağıdaki örneklerde ise KAPSAM rolü yüklenmektedir. Ayrıca bu noktada edatın iki istemli bir yapıda görülür. Her iki örnekte de zorunlu tamlayıcının dışında bir de seçimlik tamlayıcının varlığı dikkat çeker. Seçimlik tamlayıcı KAYNAK rolünü, zorunlu tamlayıcı ise HEDEF rolünü yüklenir. Edat, ilk nokta (KAYNAK) ile son nokta (HEDEF) arasında kalan tüm varlıkları işaret ederek varlığın KAPSAM'ı hakkında bilgi verir.

"ediz arşta(seçimlik T-isim) *altın serâka(zorunlu T-isim)* *tegi(edat)/ tüzü barça muŋlug(ÜY-isim)* saŋa ay idi" (Yüksek arştan alttaki toprağa kadar bütün her şey, hepsi sana muhtaçtır, ey rabbim.) KB 24.

"Yeme yarlıkagıl *kamug mü'minig*(ÜY-isim) *togardın*(seçimlik T-isim) *batarka*(zorunlu T-isim) *tegi*(edat) ay arıg" (Bir de doğudan batıya kadar bütün müminlerin günahlarını bağışla.) KB 6512.

III. isim<YÖN>*+ TEGİ+ fiil*

Edat, zaman ifade eden soyut isimlerle öbek oluşturduğunda SÜRE rolünü yüklemektedir:

"aydı: ey idim *küdgil*(ÜY-fiil) maŋa *ol küŋe*(T-isim) *tegi*(edat) kim koparlurlar "Rabbim, onların tekrar diriltilecekleri o güne kadar bana mühlet ver." dedi.) KuT. 30/24a1.

"olarda berü tut *bu üdke*(T-isim) *tegi*(edat)/ ne yaŋlıg eren *koptı*(ÜY-fiil) begler begi" (Onlardan itibaren bugüne kadar dünyaya ne türlü insanlar ve ne kadar beyler beyi geldi.) KB 6392.

"İdi edgü *tuttuŋ*(ÜY-fiil) *bu üdke*(T-isim) *tegi*(edat)/ kamug ârzû berdiŋ bu dünyâ yegi" (Bu zamana kadar sen bana çok lütuf ve ihsanda bulundun; bütün arzularımı yerine getirdin, dünyanın en iyi nimetlerini bana verdin. KB 1259.

"Törütti *igidti*(ÜY-fiil) *bu üdke*(T-isim) *tegi*(edat)/ takı ma igidgey ay dünyâ begi" (Beni o yarattı ve bugüne kadar besledi; ey dünya beyi, o beni ileride de besleyecektir.) KB 3744.

III. zarf-fiil <YÖN>*+ TEGİ+ fiil*

Edat tamlayıcısının zarf-fiil olduğu durumlarda yine SÜRE rolü yüklediği görülmektedir:

"nelük *destür berdiŋ*(ÜY-fiil) olarka *belgürgençeke*(T-zarf-fiil) *tegi*(edat) saŋar anlar kim rast aydılar bilginçe yalgançılar" (Doğru söyleyenler sana belli

oluncaya kadar ki yalancıları bilince... niçin onlara izin verdin?) KuT. 29/33bl.

"*yagumaŋlar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ namazka ... yok cünabka meger yol keçigliler *yuŋınçaka*$_{(T\text{-}zarf\text{-}fiil)}$ *tegi*$_{(edat)}$" (Cünüp iken eğer yolcuysanız yıkanıncaya kadar namaza yaklaşmayın.) KuT.26/18a1-b1.

Tablo 27. Tegi edatının istem çerçevesi

tegi	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	"kadar, dek, değin"	"kadar, dek, değin, ölçüsünde"	"kadar, dek, değin, ölçüsünde"
Tamlayıcı Türü	isim	isim, zarf-fiil, zamir	isim, zarf-fiil
Söz Dizimsel İstem	I. isim<YÖN>+ TEGİ+ (isim) II. isim<YÖN>+ TEGİ+ fiil	I. isim<YÖN>+ TEGİ+ fiil II. isim<YÖN>+ TEGİ+ isim III. zarf-fiil<YÖN>+ TEGİ+ fiil IV. zamir<İLGİ>+ TEGİ+ fiil	I. isim<YÖN>+ TEGİ+ fiil II. isim<YÖN>+ TEGİ+ isim III. isim<YÖN>+ TEGİ+ sıfat IV. zarf-fiil <YÖN>+ TEGİ+ fiil
Şekil Bilgisel İstem	YÖN	YÖN, İLGİ	YÖN
Anlamsal Sınırlılık	İNSAN, YER	SOYUT, YER, SOMUT	SOYUT, SOMUT, İNSAN
Anlamsal Rol	HEDEF, KAPSAM	HEDEF, SÜRE, ÖLÇÜ, KAPSAM, DURUM	KAYNAK+ HEDEF, SÜRE, ÖLÇÜ, KAPSAM

4. 28. Tuşı

Edat, Orhun ve Uygur Türkçesi dönemi eserlerinde görülmez. İlk kez Karahanlı Türkçesi döneminde ortaya çıkar. Kutadgu Bilig'de pek çok örneği bulunan edat, dil bilgisi kaynaklarında gözden kaçırılmıştır ya da edat olarak kabul edilmemiştir. *tuşı* sözcüğünü edat olarak değerlendiren ilk isim Li (2004)' dir. Uysal (2015) da bu konuya dikkat çekmiştir ve edatı detaylı bir şekilde değerlendirmiştir. Çalışmasında, edat hakkında Li'nin değinmediği noktaları da açıklamıştır. Uysal da Li gibi, edatın *tuş: eş, benzer, denk; karşı* sözcüğüne teklik üçüncü kişi iyelik biçim biriminin eklenmesi ile oluşmuş bir edat olduğunu savunur (2015: 87). Atabetü'l-Hakâyık'ta tek örneği olan *tuşı,* aşağıdaki dizede sözlüksel manasıyla görülür.

> "yagan bolsa yüklüg üzesinde zer/ *anıŋ tuşı bolgay* bu söznüŋ azı" (Üzerinde altın yüklü bir fil olsa bu söz en az onun benzeri olur.) AH 487-488.

Ancak bu yapı zamanla soyut bir anlam kazanmış ve edatlaşmıştır. Aysu Ata, Kuran Tercümesinin dizininde iki farklı *tuş* girişi yapar: *tuş (I): -a, -a doğru*; *tuş (II): akran, eş, ögür (Ata 2019: 692).* Birinci madde ile açıkladığı *tuş* için verdiği tek bir örnek cümle vardır:

> "Kaçan kim yüzlendi erse Medyen tuşıŋa aydı" (Medyen'e doğru yöneldiği zaman, dedi...) KuT. 32/15b1.

Sözcüğün bu örnekte isim yapı ve anlamından tam anlamıyla sıyrılamadığı ve *tuşıŋa* biçimiyle ikincil edat olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.

Edat, tamlayıcılarını yalın ve yönelme durumlarında iki farklı istem çerçevesinde yönetir. Bu iki farklı biçimsel istem çerçevesinde anlamsal istemi de değişir. *Tuşı,* yalın durumlu tamlayıcıları ile "gibi, kadar, için" anlamlarında; yönelme durumlu tamlayıcılar ile "karşı/karşılık" anlam ilgileri kurar (Uysal 2015: 87).

<u>Orhun Türkçesi</u>

Bu dönem metinlerinde edatın örneği bulunamamıştır.

Uygur Türkçesi

Edat, bu dönem metinlerinde tespit edilememiştir.

Karahanlı Türkçesi

Edatın beş farklı söz dizimsel istem yapısında beş farklı anlamsal istem çevresine sahip olduğu görülür. İsim türünde tamlayıcılarını yalın, yönelme ve ilgi durumuyla; sıfat-fiil yapısında tamlayıcılarını ise yönelme durumu ile yönetmektedir.

I. isim<Ø>+ TUŞI+ isim

Edat ismin yönetimi altında olduğu düğümlerde BENZERLİK rolü yükler:

> "tözü teprenürke tirilgü birür/ *tiriglik(T-isim) tuşı(edat) bu ölüm(ÜY-isim)* ol ıdur" ([O] bütün canlılara rızık verir, hayat gibi ölümü de O gönderir.) KB 3902.

II. isim<Ø>+ TUŞI+ sıfat

Bir sıfatın yönetiminde olduğu düğümlerde edat, tamlayıcısına ÖLÇÜ rolü yüklemektedir:

> "isizke katılma ay edgü kişi/ *isiz(ÜY-sıfat)* bolga kılkıŋ *ol isiz(T-isim) tuşı(edat)*" (Ey iyi insan! Kötüye katılma, (katılırsan) tabiatın o kötü (kişi) gibi kötü olacak.) KB 4241.

> "kayu neŋke ıdsa tiriglik kişi/ *sevüg(ÜY-sıfat)* boldı ol ne *sevüg can(T-isim) tuşı(edat)*" (İnsan ömrünü hangi şeye sarf ederse, o şey sevimli can gibi kıymetli olur.) KB 2840.

III. isim_{YÖN}+ TUŞI+ isim

Bu söz dizimsel çerçevede edatın iki farklı anlamsal rolü yükleyebildiği görülmektedir. “bir şeye karşılık, denk” anlamlarında KONU rolü:

> "sevinme ked artuk erejlig kişi/ bolur ahır *emgek*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ *erejke*$_{(T\text{-}isim)}$ *tuşı*$_{(edat)}$" (Huzurlu kişi! Çok fazla sevinme. Sonunda huzura karşı zahmet vardır.) KB 2938.

> "işiŋ hem tuşuŋ bu katılgu kişi/ *yanutka*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ *yanut kıl işiŋe*$_{(T\text{-}isim)}$ *tuşı*$_{(edat)}$" (Derece itibariyle sana denk olan bu insanlar aralarına karışacağın kimselerdir; onların hareket ve muamelelerine karşı sen de aynı muameleyi göster.) KB 4182.

Edat, “oranında, ölçüsünde” anlamları ile bir eylemin gerçekleşmesindeki oranı ifade ettiği yapılarda ÖLÇÜ rolünü yükler:

> "yana ma ay ilig *ata alkışı*$_{(ÜY\text{-}isim)}$/ ogulka tegir *ol sevinci*$_{(T\text{-}isim)}$ *tuşı*$_{(edat)}$" (Bir de ey hükümdar! Babanın duası, çocuğa sevinci kadar ulaşır.) KB 1802.

> "kamug edgüke bol sen edgü kişi/ isizke *isiz*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ *bol ol isiz*$_{(T\text{-}isim)}$ *tuşı*$_{(edat)}$" Sen bütün iyilere iyi insan ol. Kötüye kötülüğü kadar kötü ol.) KB 4308.

IV. sıfat-fiil_{YÖN}+ TUŞI+ fiil

Aslında tek bir örnekte rastlanılmaktadır da denilebilir. Kutadgu Bilig’deki tekrar eden beyitlerdendir. Ancak edat burada sıfat-fiil yapısında bir tamlayıcı ile kullanıldığında SEBEP bildirmektedir. Anlamsal çerçevesi değişmiştir.

"bu erdi ay ilig özüm bilmişi/ munukı *ötündüm*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *ayıtmış*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *tuşı*$_{(edat)}$" “Ey hükümdar, benim bildiklerim bunlardır; işte sorulduğu için arz ettim.” KB 2429, 2525.

V. isim<İLGİ>+ TUŞI+ fiil

Tek bir örnekte rastlanan bu istem çerçevesinde edat, eylemin gerçekleşme biçimine vurgu yapmakta ve DURUM rolü yüklemektedir:

> "yanut birdi ilig ayur ay kişi/ *reva boldı(ÜY-fiil)* hacet *tilekiŋ(T-isim)* *tuşı(edat)*" (Hükümdar cevap verdi: Ey hakiki insan, arzun istediğin gibi kabul edilmiştir.) KB 5879.

Tablo 28. Tuşı edatının istem çerçevesi

tuşı	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	-	"gibi, kadar, karşılık, için"
Tamlayıcı Türü			isim, sıfat-fiil, zamir
Söz Dizimsel İstem	-	-	I. isim<Ø>+ TUŞI+ isim II. isim<Ø>+ TUŞI+ sıfat III. isim<YÖN>+ TUŞI+ isim IV. sıfat-fiil<YÖN>+ TUŞI+ fiil V. isim<İLGİ>+ TUŞI+ fiil
Şekil Bilgisel İstem	-	-	YÖN, İLGİ
Anlamsal Sınırlılık	-	-	SOYUT
Anlamsal Rol	-	-	BENZERLİK, KONU, ÖLÇÜ, SEBEP, DURUM

4. 29. Ulatı

ulatı, sözcüğünün kimi araştırmacılar tarafından edat işlevinin varlığı kabul edilirken kimileri tarafından kabul edilmez. Sözcüğün kökeni hakkında Gabain, "bağlamak" anlamındaki *ula-* fiilinden *-t-* ettirgenlik ekinin zarf-fiil yapısı olduğu ile "ve, ve diğerleri, vs" anlam ilgilerini kurduğu görüşünü öne sürer (1988: 95). Eraslan, köken bilgisi açısından Gabain'in görüşüne katılır, edatın "+den başka" anlamı ile "başkalık" ifade ettiğini belirtir (2012: 309). Erdal ise sözcüğü edat olarak kabul eder ve "diğerlerine ek olarak" anlam ilgisi kurduğunu düşünür (2004: 402, 508). Clauson, muhtemelen, *ulat-* fiilinden türemiş zarf-fiil yapısında bir sözcük olarak aynı zamanda "ve" anlamında bağlaç işleviyle kullanıldığına değinir ancak edat olarak değerlendirmez (1972: 134).

Orhun Türkçesi

Edat bu dönem metinlerinde tespit edilememiştir.

Eski Uygur Türkçesi

Uygur döneminde *ulatı* sözcüğüne sıkça rastlamak mümkündür ancak Gabain'in açıklamasından da anlaşılabileceği gibi sözcüğün bağlaç işlevi daha yaygındır.[39] Edat olarak, "başka, dışında, haricinde" anlam ilgileri kurmaktadır. İsim, isim-fiil ve zamirleri tamlayıcı olarak seçebilir. *ulatı* yalnızca isimlerin yönetimi altında bulunabilir ve bu yapı ile de tek bir anlamsal istemi vardır; tamlayıcısına KAPSAM rolünü yükler.

I. isim<BUL/AYR>+ ULATI+ isim

> "inçip yeme tolun bütmiş çın kirtü tözde nom *tözlüg öŋde(T-isim) ulatı(edat) nomlar(ÜY-isim)* birtem öçmeki yme yok tetir" (Şöyle yine tam elde edilmiş

[39] *ulatı* bağlacı üzerine detaylı bilgi için bkz.: Karahan (2015: 82).

gerçek doğru esastan ve öğreti esasından başka öğretilerin uzun müddet ölmesi yoktur.) AY 282/2-5.

"tört törlüg korkınçsız *bilge biligde*$_{(T\text{-}isim)}$ *ulatı*$_{(edat)}$ *kamaglıksız nomlarıg*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ kalışız bütürmek paramıt timek savnıŋ yörügi erür" (Dört türlü korkusuz bilgiden başka umumi olmayan özel öğretileri eksiksiz elde etmek paramita denilen sözün açıklamasıdır.) AY 311/1-4.

"…süzük suvın tolu *utpal kümüd pundarıkda*$_{(T\text{-}isim)}$ *ulatı*$_{(edat)}$ *lenhua çeçeklerin*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ yaratıglıg ilinçü meŋi kılguka…" (Temiz suyu, çeşitli pek çok utpala, kumuda, pundarikadan başka lotus çiçekleri ile bezenmiş…) AY 313/23-314/1.

"ötrü bars irbiz arslan *böride ulatı* kadır yavlak keyikler adasıntın yagı yavlak yik içgekler kişili *kişi ermezlide*$_{(T\text{-}isim)}$ *ulatı*$_{(edat)}$ *tıŋlar*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ adasıntın yagı yavlak adasıntın…" (Sonra pars, vaşak, aslan kurttan başka vahşi kötü yırtıcı hayvanlar tehlikesinden düşman kötü şeytanlardan ve insan olmayan başka canlıların tehlikesinden düşman kötü şeytanlardan…) AY 325/19-24 ve 326/16-19.

"tayçu kılmış yer orunka *kişi yılkı ud eşgekde*$_{(T\text{-}isim)}$ *ulatı*$_{(edat)}$ *tınlıglar*$_{(ÜY\text{-}isim)}$ tepgülük satgaguluk kıg yam…" (yüceltilmiş yere insan, hayvan, sığır, eşekten başka canlılar tepinecek çiğneyecek gübre …) AY 341/21-24.

"gratirakut *tagda*$_{(T\text{-}isim)}$ *ulatı*$_{(edat)}$ *adın öŋi*[40] on buluŋ yıŋaklartakılı adın *öŋilerte*$_{(ÜY\text{-}isim)}$…" (Grdhrakūta dağından başka on taraftaki başka yerlerden…) AY I_3319-22).

"raçabrahmi atlıg teŋri burkan udaranti atlıg *teŋri burkanta*$_{(T\text{-}isim)}$ *ulatı*$_{(edat)}$ munı munçulayu öŋre ertmiş ayagka tegimlig bügü biliglig *burkanlar*$_{(ÜY\text{-}isim)}$…" (Rajabrahma adlı tanrı Buda, Uttaraniti adlı tanrı Budadan başka bunu, bu şekilde, önceden geçmiş, saygıya değer, bilgelik sahibi Budalar…) AY 174/4-8.

[40] Uygur Türkçesi metinlerinde edatların, aynı anlam ve işlev çerçevesinde olduğu diğer edatlarla ikileme olarak kullanıldığı durumlara bir örnek.

II. isim-fiil<BUL/AYR>+ ULATI+ isim

"ince kaltı buşı birmek çakşapat küzetmek bilge biligde *ögretinmekte(T-isim-fiil) ulatı(edat)* amtı men olarnıŋ ol antag buyan *edgü kılınçlarıŋa edgülüg evrişleriŋe(ÜY-isim)* artukrak iyin ögirür men sevinür men" (Bu şekilde sadaka vermek, öğreti gözetmek, bilge bilgide öğrenmekten başka şimdi ben onların o öylesi iyi davranışlarından, iyi tavırlarından dolayı fazlasıyla sevinirim, kıvanırım.) AY 151/ 14-19.

"tınlıglarnıŋ adınlarıg sökmek tokırnak urmak *emgetmekte(T-isim-fiil) ulatı(edat) yavlak kılınçlarıg(ÜY-isim)* koddurup…" (Canlıların başkalarını azarlamak, dövmek, (onlara) vurmak, acı çektirmekten başka kötü davranışları bir kenara bırakıp…) AY 180/22-181/2.

"…açurmamak, suvsatmamak, kuyaşta tumlıgta *emgetmemekte(T-isim-fiil) ulatı(edat) tıltaglarıg(ÜY-isim)* kılmamak erür" (Aç ve susuz bırakmamak güneşte ve soğukta ıstırap çektirmemekten başka sebepleri de yapmamaktır.) AY 220/22-24.

III. zamir<BUL/AYR>+ ULATI+ isim

"*muntada(T-zamir) ulatı(edat)* ol tört maharaaça *teŋriler başın(ÜY-isim)* ol kamag ülgüsüz sansız ulug terin kuvrag…" (Bundan başka dört Mahārāja Tanrılar başı o bütün sayısız büyük topluluk …) AY 457/13-15.

"*muntada(T-zamir) ulatı(edat)* ülgüsüz sansız *edgü edremi(ÜY-isim)* eyin kelgey olarnıŋ köŋülteki küsüşçe" (Bundan başka sayısız iyilik ve erdem gönüllerindeki istekleri doğrultusunda yerine gelecek.) AY 487/1-3.

<u>Karahanlı Türkçesi</u>

ulatı edatı, bu dönem metinlerinde tespit edilememiştir.

Tablo 29. Ulatı edatının istem çerçevesi

ulatı	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	"başka, hariç, dışında"	-
Tamlayıcı Türü	-	isim, isim-fiil, zamir	-
Söz Dizimsel İstem	-	I. isim<BUL/AYR>+ ULATI+ isim II. isim-fiil<BUL/AYR>+ ULATI+ isim III. zamir<BUL/AYR>+ ULATI+ isim	-
Şekil Bilgisel İstem	-	BUL/AYR	-
Anlamsal Sınırlılık	-	SOYUT, İNSAN, HAYVAN, BİTKİ, YER	-
Anlamsal Rol	-	KAPSAM	-

4. 30. Utru

Edatın kökeni hakkında Gabain, Hacıeminoğlu ve Li **utur*- "karşı olmak, muhalif olmak" *kökünden utr- un-* "muhalefet etmek" fiilinin basit formu olarak zarf-fiil yapısında bir edat olduğu görüşlerini ileri sürer (1988: 95; 2015: 104; 2004: 512). Eraslan, sözcüğün tahlilini *ut-ur-u* olarak yapar ve "doğru, karşı, vasıtasıyla" anlamlarında edat olarak tanımlar (2012: 310). Clauson muhtemel bir *utur- fiilinden zarf fiil yapısında zarf ve edat işlelrinde görülen sözcüğün "karşı, karşı karşıya" anlamalarını karşıladığını belirtir (1972: 64).

Can, ise edatın *utur-* fiilinden ses kaybına uğrayarak *utru* şeklinde ortaya çıktığını kabul eder. *utru, uturu* "karşısında, karşısına; karşı gelmek" biçimleri ve anlamlarında zarf; *utruŋuzda* "-nIn karşısında" biçim ve anlamıyla ikincil edat; *utru, uturu* "-A doğru, -A karşı" biçimleri ve anlamlarında edat kategorisinde kullanılmıştır (2016: 135). Can'ın belirttiği durumların dışında sözcüğe sıfat olarak rastlamak da mümkündür.

> Sıfat olarak: "anta bir yme kişi *utru sözledeçi* ermez" (Orada bir kişi de karşı söz söyleyemez.) Hsüen V/18-20.

Ayrıca deyimleşmiş fiil yapıları içerisinde de bulunur. Kalıplaşmış bir *utru tur-, utru kel-, utru bar-* kullanımı özellikle Karahanlı Türkçesi döneminde yaygındır:

> "Ey musa utru bargıl korkmagıl sen" (KuT. 32/21b3)
>
> "Utru keldiler aŋa ewerler" (KuT. 34/28b1)
>
> "Tapındı bu ögdülmiş utru turup/ kıyılmadı taŋda keçe üd bolup" KB 1652.

Orhun Türkçesi

Edat bu döneme ait metinlerde izlenememektedir.

Eski Uygur Türkçesi

Bu dönemde isimlerin ve zamirlerin yalın ve yönelme durumlarını yönetebilir. Sözcük bağlaç olarak çok daha işlevselken edat işlevi ile yaygın değildir.

I. isim<ø>+ UTRU+ isim

Bu söz dizimsel çevrede tek bir anlamsal rolü vardır. Edat, "karşı, karşılık" anlamlarıyla KONU rolünü yükler:

> "*edgü*$_{(T\text{-}isim)}$ *utru*$_{(edat)}$ *ayıg yavlak*$_{(T\text{-}isim)}$ *kılguçı erserler..."* (İyiliğe karşı kötülük fenalık edenler...) Maytr. 83/9.

II. zamir<Ø>+ UTRU+ isim

Zamir türünde tamlayıcılardan da yalın durumu isteyen edat yine KONU rolünü yüklemektedir:

> "*aŋar(T-zamir) utru(edat) kuanşi im pusar atın(T-isim)* usar ol kamag yekler ol kişi tapa kıŋırtı yavlak közin körü umagaylar" (Onlara karşı Kuanşi İm Pusar adını tutsa o kimseye karşı kızgın ve kötü bakışlarla bakamazlar.) Kuanşi 31-33.

III. isim<YÖN>+ UTRU+ fiil

Edat, isim ve zamir türünde tamlayıcılarını yönelme durumu ile yönettiği düğümlerde YÖN rolünü yükler:

> "han samtso *açarika(T-isim) utru(edat) önti(T-fiil)*" (Han Samtso öğretmene doğru yükseldi.) HT VII M.Ö. l. 8-8

> "*ol nomçıka(T-isim) utru(edat) barmış kergek(T-fiil)*" (O vaize doğru varmış olması gerek.) AY 418/14-15.

> "*kaşmir han samtso açarika(T-isim) utru(edat) arkış ıtdı(T-fiil)*" (Kaşmir Han Samtso öğretmene doğru dua gönderdi.) Hsüen. V 44/14-15.

IV. zamir<İLGİ+YÖN>+ UTRU+ fiil

Bazı zamirlerin edatın istediği zorunlu isim durum eklerinden önce ilgi durumu yüklendikleri örneklere sıkça rastlanmaktadır. Aşağıdaki örnekte *utru* edatının da aynı durum ile tamlayıcısını yönettiği görülmektedir. Anlamsal istem yine YÖN'dür:

> "ögümüz kaŋımız *biziŋe(T-zamir) utru(edat) körüp(T-fiil)* ayıtsar..." (Anamız babamız bize doğru bakıp sorsa...) AY 620/4-5.

Karahanlı Türkçesi

Bu dönemde daha çok isim olarak kullanımı yaygındır: *utrusında, utrularında, utruŋuzda.* Ayrıca Divânu Lügâtit- Türk'te *utrun-* "*dayatmak"* ve "*karşı koymak istemek"* ile *utrulan-* "*yüz yüze gelmek"* anlamlarında fiil olarak kullanımlarını görmek mümkündür. Ancak edat olarak kullanıldığı cümle yapıları tespit edilememiştir.

Tablo 30. Utru edatının istem çerçevesi

utru	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	-	"karşı, doğru"	-
Tamlayıcı Türü	-	I. isim<Ø>+ UTRU+ isim II. zamir<Ø>+ UTRU+ isim III. isim<YÖN>+ UTRU+ fiil IV. zamir<İLGİ+YÖN>+ UTRU+ fiil	-
Söz Dizimsel İstem	-	isim, zamir	-
Şekil Bilgisel İstem	-	Ø, YÖN	-
Anlamsal Sınırlılık	-	İNSAN, SOYUT	-
Anlamsal Rol	-	KONU, YÖN	-

4. 31. Üçün

üçün, Türkçenin yazıyla takip edilebilen en eski döneminden günümüze kadar işlerliğini kaybetmemiş kullanım alanı geniş bir edattır. Bu yaygın kullanım sahası ve işlerlik ona haklı bir şöhret kazandırmıştır. Sebep bildiren edatların başını çekse de çok farklı anlamsal roller yükleyebilen *üçün* Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Eski Türkçe döneminde de çok işlevlilik açısından en zengin edatların başında gelmektedir.

Edatın kökeni hakkında araştırmacılar arasında fikir birliği yoktur. Gabain *'fiil menşeli'* edatlar içerisinde değerlendirdiği edatın "*uç'tan >uçu- "hedef al-?"* olarak belirttiği açıklamasında, farazi bir **uçu-* fiiline dayandırır ve bu fiilden *+n* zarf-fiil eki ile türetilmiş bir edat olarak değerlendirir (1988: 97). Li, bu edatın bütün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanıldığını belirttikten sonra yalın durumdaki adlar ve tamlayan durumundaki zamirlerle birlikte kullanıldığına işaret etmektedir (2004: 519-531). Räsänen ise bu görüşlerden ayrılarak *uçun* edatını *iç* sözcüğüyle ilişkilendirmek yoluyla açıklamaya çalışmıştır (1969: 509).

Edatın yapısı hakkındaki tartışmalara en detaylı açıklama Korkmaz'dan gelmiştir. Korkmaz, edatın, her ne kadar Eski ve Orta Türkçe döneminde rastlanmasa da Eski Anadolu Türkçesi[41] ve sonraki dönemlerin metinlerinde tanıklanan *uç* isminden türemiş olduğunu ileri sürer. İsim kökenli bir edat olması yönüyle de edat olarak kurduğu bağlantıların da yine isim tamlaması şeklinde olacağı kanaatindedir. Bu yüzden *uçun/üçün* edatının içinde, kendisinden önceki isme bağlanmasını sağlayan bir 'üçüncü tekil şahıs iyelik eki'nin bulunması gerektiğini düşünür. Bu anlamda edatın etimolojisini *uç "sebep anlamında isim" +u "üçüncü tekil kişi iyelik eki" +n "vasıta hali eki"* şeklinde yapar (1961: 34).

İstem konusuna gelince de Korkmaz'a göre bu edat bağlı olduğu sözcüklerle, isim kökenli olması yönüyle, tıpkı isimler gibi ilgi kurması gerektiğini belirtir. Ancak genel kabulde olduğu gibi *üçün* edatı isimlere çoğunlukla yalın, zamir kökenli kelimelere de ilgi hali ile bağlanır; görüşünü savunan Korkmaz, Gabain'in '*zamirlerde ve iyelik ekli kelimelerde yükleme hali ister'* görüşüne karşı çıkarak *anı üçün vb. şekillerin ilgi hali yerini*

[41] Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımları için birkaç örnek: "Bunun ucından katı incindiler, aciz kaldılar" Dede Korkut Drs. 110b.8, "bu uçından artuk sözüm var benüm" Süheyl ü Nevbahar 330.10

tutan (ve Türkçenin sentaksı ile ilgili) özel bir kullanış olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü edatın bağlantı kurduğu kelimelerdeki *+In, +Un* ekinin belirtme durumu olmadığını, üçüncü şahıs iyelik eki üzerine gelmiş *zamir n'si* ile oluşmuş bir yapı olduğu söyler (1961:33).

Eraslan ise edatın yüzeysel olarak değindiği kökeni hakkında *'vasıta hali ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuş bir edat* demekle yetinmiştir (2012: 305). Bu fikir Eraslan'ın, derinlemesine bir yorum getirmemesine rağmen Gabain'in görüşüne katıldığını göstermektedir. Hacıeminoğlu, *için* edatının kökeni konusunda Korkmaz'ın yaptığı açıklamaya katıldığını belirterek *uç* kelimesinin Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan şeklinin bu konudaki düşünceyi kuvvetlendirdiğini ifade eder (2015:98). Efendioğlu, *uç+u+n> uçun> üçün> içün> için* şeklinde ses bilgisel değişimini verdiği sözcüğün "*uç isminin enstrümantal şekline dayanır*" ifadesiyle yetinmiştir (2007: 29).

Deny, sözcüğün kökeni hakkında oldukça farklı bir yaklaşım öne sürmüştür. Edatın *"gaye"* anlamında *uç* sözcüğünden türetilmesinin yanlış olduğunu *"karşılık, misilleme"* anlamındaki *öç* kelimesinden türetildiğini ileri sürmektedir. Bu teorisi için "*kaldı ki Eski Türk kitabelerindeki Göktürk harfleriyle de bunun öçün biçiminde olduğu anlaşılıyor'* diyerek Tonyukuk yazıtının batı yüzünde (40) geçen *"teŋri yarlıkadok üçün"* cümlesinden örnek vermektedir (2012: 536).

Nalbant ise edat üzerine en farklı görüşü savunan araştırmacıdır. Genel kabul bugün Türkiye Türkçesinde *için* edatının Eski Türkçe *üçün* edatı ile aynı kökten geldiği yönündedir. Ancak Nalbant'a göre *üçün* ve *için* edatları aynı kökten gelişmiş edatlar değillerdir. Bu noktada *üçün* edatının Gabain'in ileri sürdüğü gibi *uç: son, nihayet* isminden gelişmişken, *için* edatı ise *iç, iç kısım* anlamındaki başka bir kökten geliştiğine dair bir fikir öne sürer (2012: 92).

Eski Türkçede *üçün* edatı isimlerin yalın, zamirlerin ise ilgi durumlarını yöneten bir edattır. Biçim bilgisel çerçevesi çok geniş olmamasına rağmen söz dizimsel isteminin değişmesi anlamsal isteminde çeşitliliği beraberinde getirmiştir. Yukarıda bahsedilen çok işlevliliği de edatın tamlayıcı sınırlılıklarındaki yelpazesinin genişliği sebebiyledir.

Orhun Türkçesi

Bu dönemde sekiz farklı söz dizimsel istem çerçevesine sahiptir. Metinlerde daha çok "için, sebebiyle, dolayısıyla, sayesinde" anlamlarıyla SEBEP rolünü yüklediği düğümlere rastlanmaktadır. Bunun yanında "uğruna" anlamıyla FAYDALANAN rolü yüklediği de tespit edilmektedir.

I. isim<Ø>+ ÜÇÜN+ fiil

Bu söz dizimsel yapıda edat FAYDALANAN rolünü yükler:

> "*türk bodun(T-isim) üçün(edat)* kün *udımadım(ÜY-fiil)*" (Türk halkı için gece uyumadım.) KT D 27.

II. cümle<Ø>+ ÜÇÜN+ fiil

Edat, cümle tipinde tamlayıcıları yönetebilir. Bu söz dizimsel çerçevede edat SEBEP rolü yükler:

> "*özüm kutum bar(T-cümle) üçün(edat) kagan olurtum(ÜY-fiil)*" (Kendi talihim var olduğu için kağan olarak tahta oturdum.) K 9.

> "*kesre teŋri yarlıkazu kutum bar(T-cümle) üçün(edat) ülügüm bar(T-cümle) üçün(edat)* ölteçi bodunug *tigrürü igittim(ÜY-fiil)*" (Sonra (ebedi) gök lütfederek ilahi lütfum olduğu için talihim olduğu için ölecek halkı diriltip besledim.) KT D 29.

III. isim<BEL>+ ÜÇÜN+ fiil

İyelik ekli isimlerden sonra belirtme durumunu ister. Bu SEBEP rolü yükler:

> "elteriş kagan *bilgesin(T-isim) üçün(edat) alpın(T-isim) üçün(edat)* tavgaçka yeti yegirmi *süŋüşdi(ÜY-fiil)*" (İlteriş Kağan bilge olduğu için yiğit olduğu için Çinlilerle on yedi kez savaştı.) T G 48.

IV. zamir_{BEL}+ ÜÇÜN+ fiil

Bazı zamirlerden sonra da belirtme durumunu istediği görülür, anlamsal rolü yine SEBEP'tir:

> "beş balık *anı(T-zamir) üçün(edat) ozdı(ÜY-fiil)*" (Beş balık onun için (o sebeple) kurtuldu.) BK D 28.

> "*anı(T-zamir) üçün(edat)* ilig anca *tutmış(ÜY-fiil)* erinç" (Onun için ülkeyi öylece sahiplenmişler elbette.) BK D 4.

V. sıfat-fiil_Ø+ ÜÇÜN+ fiil

Sıfat-fiilleri tamlayıcı olarak seçebilir. "sebebiyle, yüzünden" anlamlarıyla SEBEP rolünü yükler:

> "teŋri küç *bertök(T-sıfat-fiil) üçün(edat)* kaŋım kagan süsi *böri teg ermiş(ÜY-fiil)*" (Tanrı güç verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibiymiş.) KT D 12.

> "teŋri *yarlıkadok(T-sıfat-fiil) üçün(edat)* illigig *ilsiretmiş(ÜY-fiil)*" (Tanrı lütfettiği için yurdu olan yurtsuz bırakmış.) KT D 15.

> *"bilmedökin(T-sıfat-fiil) üçün(edat)* biziŋe *yaŋıltokın yazıntokın(T-isim) üçün(edat)* kaganı *ölti(ÜY-fiil)"* (Anlayışsızlığı için bize karşı hata ettiği için kağanı öldü.) BK D 16.

VI. sıfat-fiil_{BEL}+ ÜÇÜN+ fiil

Sıfat-fiil yapısında tamlayıcısını belirtme durumunda yönettiği tek bir örneğe rastlanmıştır. Bu söz dizimsel çerçevede de SEBEP rolünü yükler:

> "inili eçili *kikşürtükin(T-sıfat-fiil) üçün(edat)* begli bodunlıg *yoŋaşurtokın(T-sıfat-fiil) üçün(edat)* türk bodun elledök elin *içgunı ıdmış(ÜY-fiil)*" (Kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için beylerle halkı birbirine kışkırttığı için Türk halkı yurt tuttuğun toprakları elinden almış.) KT D 6.

VII. isim<İLGİ>+ ÜÇÜN+ fiil

Yine, SEBEP rolü ile isimleri ilgi durumu ile yönetebilir:

> "*küregüŋün(T-sıfat-fiil) üçün(edat) igidmiş(ÜY-fiil)*" (Asi yaradılışlı olduğun için (seni) beslemiş.) KT D 23.
>
> "bilmedökügün üçün *yawlakıŋın(T-sıfat-fiil) üçün(edat)* eçim kagan *uça bardı(ÜY-fiil)"* (Bilmediğin için, kötü olduğun için amcam kağan sonsuzluğa uçup gitti.) BK D 20.
>
> "*antagıŋın(T-sıfat-fiil) üçün(edat)* igidmiş kaganıŋın sawın almatın yer sayu *bardıg(ÜY-fiil)*" (Öyle olduğun için (seni) beslemiş kağanının sözlerini (dikkate) almadan her yere gittin.) KT G 8-9.

VIII. sıfat<Ø>+ ÜÇÜN+ fiil

Sıfat türünde tamlayıcısına SEBEP rolü yükler:

> "begleri bodunı *tüzsüz(T-sıfat) üçün(edat)* tawgaç bodun... illedök elin *ıçunu ıdmış(ÜY-fiil)*" (Beyleri ve halkı (arasında) kargaşa olduğu için yurt tuttuğun toprakları elinden almış.) BK D 6-7.

<u>Eski Uygur Türkçesi</u>

Bu dönemde edatın söz dizimsel olarak istem çerçevesinde azalma tespit edilirken anlamsal isteminde artış görülür. Bu dönemde anlamsal olarak SEBEP, FAYDALANAN ve AMAÇ rollerini yükler.

I. cümle<Ø>+ ÜÇÜN+ fiil

Edat cümle yapısında tamlayıcıları, SEBEP rolü ile yönetebilir:

"*yana yok tözlüg nomlar teg sav söz üze bilgülük adırtlaguluk ermezler*$_{(T\text{-}cümle)}$ *üçün*$_{(edat)}$ anın *antag tetir*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Yine yok esaslı öğretiler gibi söz kaynaklı bilmek ve ayırmak olmadığı için onun gibidir.) AY 203/21-24.

II. isim$_{<Ø>}$*+ ÜÇÜN+ fiil*

Edatın anlamsal isteminin farklılıklar gösterdiği söz dizimsel çerçevelerdendir. Edat bu yapıda KONU rolü yükleyebilir:

"uluş barça *tegin*$_{(T\text{-}isim)}$ *üçün*$_{(edat)}$ *busanur*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Memleketin tamamı prens için üzülür.) KP 27/1.

Aynı söz dizimsel çerçevede SEBEP rolü yükleyebilir:

"*tegin kutı ülügi*$_{(T\text{-}isim)}$ *üçün*$_{(edat)}$ adasız tudasız kaç kün içinte erdinilig otrukka *tegdiler*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Prensin kutu ve talihi sayesinde tehlikesiz ve engelsiz olarak birkaç gün içinde mücevher adasına eriştiler) KP 33/4-7.

"bo çambudıvıp yirtinçüde yir suvug körüp küyü küzetü *tegintükümüz*$_{(T\text{-}isim)}$ *üçün*$_{(edat)}$ anın biziŋ yirtinçü küzetçi tip atımız *teginür*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Bu Jambudvīpa dünyasına bakıp koruduğumuz için bizim yeryüzü muhafızları diye adımız vardır.) AY 401/7-10.

AMAÇ rolü yükleyebilir:

"Burkan kutı$_{(T\text{-}isim)}$ *üçün*$_{(edat)}$ türlüg köŋüllüg nomlarta edgü kılınçka *katıglansarlar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$*..."* (Buda kutsallığı için türlü gönüllü öğretilerde iyi davranışa çabalasalar...) AY 167/23-24.

III. zamir$_{<BEL>}$*+ ÜÇÜN+ fiil*

Edatın zamir türündeki tamlayıcılarını belirtme durumu ile yönettiği görülmektedir. Bu söz dizimsel çerçevede edatın yüklediği rol FAYDALANAN'dır.

"*onlarnı*$_{(T\text{-}zamir)}$ *üçün*$_{(edat)}$ men monta ikileyü okıtu *nomlayın*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Onlar için ben burada ikinci kez açıklayayım.) AY 363/15-17.

"*bolarnı*$_{(T\text{-}zamir)}$ *üçün*$_{(edat)}$ üzüksüz sansız sakışsız kalp üdün ayayu agırlayu *tapındım*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Bunlar için sürekli sayısız zaman hürmet ederek aynı şekilde hizmet ettim.) AY 369/2-3

"...hua çeçek saçıp *meni*$_{(T\text{-}zamir)}$ *üçün*$_{(edat)}$ ol ratnapuşpi atlıg teŋri teŋrisi burkanka tapıg udug *kılsarlar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$..." (Hua çiçeği saçıp benim için o Ratnapuşpi adlı tanrılar tanrısı budaya saygı (ve) hürmet kılsalar...) AY 516/5-9.

IV. zamir*$_{<Ø>}$*+ ÜÇÜN+ fiil

Ancak bazı çerçevelerde zamirleri yalın durumda da yönettiği görülmekte ve anlamsal istemi değişmemektedir. Aşağıdaki örnekte edat tamlayıcısına yine FAYDALANAN rolünü yükler.

"neçede birök ol ilig kan *biz*$_{(T\text{-}zamir)}$ *üçün*$_{(edat)}$ tütsüg *urup*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ bo nom erdinike nomladaçı nomçıka agır ayag kılsun" (Ne vakit o hükümdar öğretmenini davet edip açıklayacağı yere çıktığında, bizim için (krallar) tütsü yakıp bu öğreti mücevherini öğretecek öğretmene saygı göstersin.) AY 424/9.

V. sıfat-fiil*$_{<Ø>}$*+ ÜÇÜN+ fiil

Bu söz dizimsel çerçevede edatın anlamsal rolü SEBEP'tir.

"avıçka kamag *taplamış*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *üçün*$_{(edat)}$ *yerçi boltı*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (İhtiyar tümüyle kabul ettiği için onun rehberi oldu.) KP 27/7-8.

"edgü yemişig kuşlar *artatır*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *üçün*$_{(edat)}$ turkaru *kınka teginür men*" (İyi yemişleri kuşlar talan ettikleri için hep cezaya uğruyorum.) KP 122/7-8.

"barça anta *tutulur*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *üçün*$_{(edat)}$ anın *antag bolur*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Hepsi orada tutulduğu için öyle olur.) AY 156/22-23.

Karahanlı Türkçesi

Bu dönemde edatın beş farklı söz dizimsel çerçevesi vardır. Anlamsal isteminde bu dönemde de yine bir artış görülür. Bu dönemde ilk kez KONU rolü yükleyebilmektedir. Karahanlı dönemine gelindiğinde artık dört farklı anlamsal istem çerçevesine sahiptir: SEBEP, AMAÇ, FAYDALANAN, KONU.

I. isim*$_{<Ø>}$*+ ÜÇÜN+ fiil

Bu söz dizimsel çerçevede edatın farklı anlamsal istem yapılarına sahip olduğu görülmektedir:

FAYDALANAN rolü:

"özüŋ otka *atma*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *bu dünyâ*$_{(T\text{-}isim)}$ *üçün*$_{(edat)}$/ kişi neŋin alma küçeme küçün" (Bu dünya için kendini ateşe atma; başkasının malını alma, kimseye zulmetme.) KB 1284.

"*yulug kılma*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ özni *adınlar*$_{(T\text{-}isim)}$ *üçün*$_{(edat)}$/ suyurka özüŋni küyürme küçün" (Başkaları için kendini feda etme; kendine acı da zorla ateşe atma) KB 1404.

AMAÇ rolü:

"seni men *müsülmân tususı*$_{(T\text{-}isim)}$ *üçün*$_{(edat)}$/ *okır men*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ bu yerke ay zâhid küçün" (Ey zâhid, ben seni müslümanların istifâdesi için ısrarla buraya çağırıyorum.) KB 3929.

KONU rolü:

"*ıdur men*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ seni kör *bu hâcet*$_{(T\text{-}isim)}$ *üçün*$_{(edat)}$/ okı edgü birle okıma küçün" (Bu iş için seni gönderiyorum; onu zorlama, güzellikle buraya davet et.) KB 4953.

"bular ehl-i beyt ol habîbka kadaş/ habib *sawçı hakkı*$_{(T\text{-}isim)}$ *üçün*$_{(edat)}$ sew$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ adaş" (Bunlar ehl-i beyttir, Peygamberin uruğudur; ey kardeş, sen de onları sevgili Peygamber hakkı için sev.) KB 4339.

II. sıfat-fiil<ø>+ ÜÇÜN+ fiil

Edat bu yapıda önceki dönemlerde olduğu gibi SEBEP rolünü yükleyebilir:

"tümen miŋ tü erdem üküş ögdiler/ ukuş birle *kılmış*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *üçün*$_{(edat)}$ *ögdiler*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Binlerce fazilet ve birçok alkışlanan işler akıl ile yapılmış olduğu için öğülmüştür.) KB 303.

"kamug edgü sözler bitigde bolur/ *bitinmiş*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *üçün*$_{(edat)}$ söz *unıtmaz* kalur$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Her türlü iyi söz kitaplarda bulunur; yazıldığı için söz unutulmaz, kalır.) KB 2697.

"bu kün burcı arslan bu burc tepremez/ ewi *tepremezi*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *üçün*$_{(edat)}$ *artamaz*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ "(Güneşin burcu arslandır ve bu burç yerinden kımıldamaz; yerinden kımıldamadığı için de evi bozulmaz.) KB 834.

Edat aynı söz dizimsel çerçevede AMAÇ rolü de yükleyebilir:

"toguglı neçe *tugdı*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *ölgü*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *üçün*$_{(edat)}$/ neçe barmasa eltür âhır küçün" (Ne kadar doğan varsa ölmek için doğmuştur; ne kadar dirense de sonunda zorla götürürler.) KB 1210.

"adak *berdi*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ iki *yorıgu*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *üçün*$_{(edat)}$/ berü maŋsa biri naru maŋ küçün"(Yürümek için iki ayak verdi; biri ile bu tarafa bir adım atarsan bir adımı senin için zahmetli de olsa oraya at.) KB 3659.

"kayu ewke kirse bu ay terk çıkar/ *çıkarı*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *üçün*$_{(edat)}$ terk yatarın *yıkar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Bu ay hangi eve girerse oradan çabucak çıkar; çabuk çıkabilmek için de yattığı yeri yıkar.) KB 745.

Edat Kutadgu Bilig'den alınan aşağıdaki cümlede ise KONU rolünü yüklemektedir.

"*bu tapgı*$_{(T\text{-}sıfat\text{-}fiil)}$ *üçün*$_{(edat)}$ beg *ötegü*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ hakın /anı edgü tutgu bagırsaklıkın" (Bu hizmetleri için bey onların hakkını ödemeli; onlara şefkatle muamele etmelidir.) KB 2965.

III. isim-fiil*$_{<ø>}$*+ ÜÇÜN+ fiil

Edatın, ilk kez Karahanlı dönemi eserlerinde isim-fiilleri tamlayıcı olarak seçtiği görülür ve bu çerçevede tamlayıcısına AMAÇ rolünü yüklenir:

"*tapınmak*$_{(T\text{-}isim\text{-}fiil)}$ *üçün*$_{(edat)}$ *keldim*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ ewdin turup/ uzun yol yorıdım saŋa yüz urup" (Evimden kalkıp hizmet etmek için buraya geldim; sana gelmek için uzun yollar yürüdüm.) KB 599.

IV. cümle*$_{<ø>}$*+ ÜÇÜN+ fiil

Edat cümle tipinde tamlayıcıları da yönetebilir. Aşağıdaki örnekte edat SEBEP rolünü yüklemektedir:

"*bu kılkıŋ bu erdemleriŋ bar*$_{(T\text{-}cümle)}$ *üçün*$_{(edat)}$/ küsep *keldim*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ emdi tapugka küçün" (Bu tabiat ve faziletlerinin varlığından dolayı büyük bir arzu ile senin hizmetine geldim.) KB 838.

Tablo 31. Üçün edatının istem çerçevesi

Üçün	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	"uğruna, sebebiyle"	"sebebiyle, amacıyla, özgü"	"sebebiyle, amacıyla, karşılık"
Tamlayıcı Türü	isim, cümle, zamir, sıfat-fiil, sıfat	isim, cümle, zamir, sıfat-fiil	isim, cümle, sıfat-fiil, isim-fiil
Söz Dizimsel İstem	I. isim$_{<Ø>}$+ ÜÇÜN+ fiil II. cümle$_{<Ø>}$+ ÜÇÜN+fiil III. isim$_{<BEL>}$+ ÜÇÜN+ fiil IV. zamir$_{<BEL>}$+ ÜÇÜN+ fiil V. sıfat-fiil$_{<Ø>}$+ ÜÇÜN+ fiil VI. sıfat-fiil$_{<BEL>}$+ ÜÇÜN+ fiil VII. isim$_{<İLGİ>}$+ ÜÇÜN+ fiil VIII. sıfat$_{<Ø>}$+ ÜÇÜN+ fiil	I. cümle$_{<Ø>}$+ ÜÇÜN+ fiil II. isim$_{<Ø>}$+ ÜÇÜN+ fiil III. zamir$_{<BEL>}$+ ÜÇÜN+ fiil IV. zamir$_{<Ø>}$+ ÜÇÜN+ fiil V. sıfat-fiil $_{<Ø>}$+ ÜÇÜN+ fiil	I. isim$_{<Ø>}$+ ÜÇÜN+ fiil II. sıfat-fiil$_{<Ø>}$+ ÜÇÜN+ fiil III. isim-fiil$_{<Ø>}$+ ÜÇÜN+ fiil IV. cümle$_{<Ø>}$+ ÜÇÜN+ fiil
Şekil Bilgisel İstem	Ø, BEL, İLGİ	Ø, BEL,	Ø
Anlamsal Sınırlılık	İNSAN, SOYUT	İNSAN, SOYUT	İNSAN, SOYUT
Anlamsal Rol	SEBEP, FAYDALANAN	SEBEP, AMAÇ, KONU, FAYDALANAN	SEBEP, AMAÇ, KONU, FAYDALANAN

4. 32. Üze

üze, kökeni, okunuşu ve işlevi noktalarında araştırmacıların farklı görüşlere sahip olduğu bir sözcüktür. Tarihî metinlerde sözcüğü, Radloff, Bang ve Arat *öze;* Gabain, Orkun, Tekin, Ergin, Kononov gibi araştırmacılar *üze* şeklinde okumuştur.

Tekin, *Orhun Türkçesi Grameri'*nde sözcüğü "üstüne, üzerine, -a göre, gereğince" anlamlarında bulunma/çıkma durumunu yöneten edatlar arasında inceler (2016: 143). Gabain, **üz*- "büyümek, yetişmek" anlamındaki fiil kökünden türemiş olabileceğini savunur (1988: 95). Ancak Gabain daha sonra bu görüşünden '*üz'* yapısının belirsizliği dolayısıyla vazgeçmiştir (1959: 33). Hacıeminoğlu, Eski Türkçede çok kullanılan bir edat olduğunu belirtmiş, kökeni hakkında araştırmacıların görüşlerine değinmiş ancak şahsi fikrini belirtmemiştir (2015: 71). Tekin *üze* hakkındaki görüşleri değerlendirip aslında **üz* ismine arkaik bir *-a/-e* datif/ lokatif ekinin getirilmesiyle türemiş bir zarf olduğunu belirtir (2013: 167-173). Clauson kökeni hakkında görüş belirtmemiş, sözcüğün zarf yapısında olduğunu söylemekle yetinmiştir (1972:280). Erdal sözcüğü, "+nın tarafından, üzerine" anlamları ile isim kökenli bir edat olarak değerlendirir (2004: 332). Li, **üz* isim kökünden türediğini düşündüğü edat için "üzerinde, ile, vasıtasıyla, bu suretle, böylece, için" anlam karşılıklarını verir (2004: 531).

<u>Orhun Türkçesi</u>

Bu dönemde, yazıtların meşhur dizesi *"üze kök teŋri asra yagız yer" KT D1* veya *"üze teŋri basmasar asra yer telinmeser..."* (KT D 22) yapılarında ya da "*at üze bintüre* karıg sökdüm" (T 25) yapısında olduğu gibi zarf görevinde de rastlanmaktadır. Edat, isimleri yalın ya da bulunma/ayrılma durumu ile yönetebilir. Tamlayıcısına FAYDALANAN ve ÖLÇÜT rolü yükler.

I. isim<Ø>+ ÜZE+ fiil

İnsan sınırlılıklı adları tamlayıcı olarak seçtiği durumlarda tamlayıcısına FAYDALANAN rolünü yükler:

> "eçim kagan olortokda özüm *tarduş bodun(T-isim) üze(edat) şad ertim(ÜY-fiil)*" (Amcam kağan tahta oturduğunda ben Tarduş halkının başında şaddım.) KT D 17.

> "*tokuz oguz bodun(T-isim) üze(edat) kagan olortı(ÜY-fiil)*" (Dokuz Oğuz halkının başına kağan oldu.) T 9.

II. isim<BUL/AYR>+ ÜZE+ fiil

Yine FAYDALANAN rolü ile isimlerden bu kez bulunma/ayrılma durumunu ister:

> "*kişi oglınta(T-isim) üze(edat)* eçüm apam bumın kagan iştemi *kagan olormış(ÜY-fiil)*" (İnsanoğlunun üstüne atalarım dedelerim Bumin Hakan, İstemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş.) KT D 1.

> "içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak *bodunta(T-isim) üze(edat) olortum(ÜY-fiil)*" (Karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum.) KT D 26; BK D 21.

> "neŋ yılsıg *bodunta(T-isim) üze(edat) olormadım(ÜY-fiil)*" (Refah içindeki halk üzerine kağan olmadım.) BK D 21.

Edat soyut adları tamlayıcı olarak seçtiği istem çerçevelerinde ÖLÇÜT rolü yükler:

> "*ol törüde(T-isim) üze(edat)* eçim *kagan olortu(ÜY-fiil)*" (O töreye göre amcam hükümdar olarak tahta oturdu.) KT D 16; BK D 14.

Eski Uygur Türkçesi

Uygur Türkçesi metinlerinde en sık karşılaşılan edatların başında gelir. Bu dönemde anlamsal istemi Orhun Türkçesi dönemine göre genişlemiştir. Edat çok işlevlilik bakımından Uygurcanın en zengin edatlarındandır. Eraslan edatın "yer, birlik-beraberlik, vasıta, izah, sebep, tarafından, yönelme, suretiyle, hakkında" anlam ilgilileri kurduğunu tespit etmiştir (Eraslan 2012: 300-302). Bu dönemde daha çok *birliktelik* anlamı ile kullanıldığı görülmektedir ayrıca *üzeliksiz* yapısıyla sıfat olarak da kullanılır:

> *"üzeliksiz üstünki yig burkan…"* (Daha üstünü bulunmayan üstün mükemmel burkan…) AY173/10.
>
> "*üzeliksiz üstünki…"* (daha üstün olmayan, en üstün…) AY 188/3.

üze farklı anlam ve işlevlerde görülen bir sözcük olmasının dışında, söz dizimsel istem çerçevesi geniş bir edattır. Anlamsal istem çerçevesinin de Uygur Türkçesi döneminde çok geniş olduğu görülmektedir.

I. isim<Ø>+ ÜZE+ fiil

İsimleri yalın durumları ile yönettiği bu söz dizimsel istem yapısında edatın beş farklı anlamsal isteminin olduğu görülmektedir.

DURUM rolü:

> "siŋirin tamırın yörgelmiş *süŋökler ulagı(T-isim) üze(edat) tutışmış(ÜY-fiil)* ertiŋü yirinçig yarsınçıg erür" (Damarlarla sarılmış kemiklerin bağlanmasıyla tutunmuş son derece iğrenç (bir yapı)dır.) AY614/11-13.

SEBEP rolü:

> "teŋrim kaç törlüg *tıltaglar(T-isim) üze(edat)* bodi tegme tuyunmak *könülüg bolur(ÜY-fiil)*" (Tanrım kaç türlü sebepten dolayı Bodhi denilen uyanma gönlü bulunur?) AY 202/3-5.

"özke *yanturu asıgsızı*$_{(T\text{-}isim)}$ *üze*$_{(edat)}$ yavlak yagı teg *korkınçıg erür*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Kendine karşı faydasızlığından dolayı kötü düşman gibi korkunçtur.) AY 613/14-15.

FAYDALANAN rolü:

"*ol bars*$_{(T\text{-}isim)}$ *üze*$_{(edat)}$ öŋin öniŋ yarlıkançuçı *köŋül turgurup*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (O kaplan için ayrı ayrı merhametli gönül besleyip...) AY 612/10-12.

Somut adlarla ARAÇ rolü:

"öz *kazgançım*$_{(T\text{-}isim)}$ *üze*$_{(edat)}$ edgü kılınç *kılayın*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ tep sakıntı" (Kendi kazancım ile iyi işler yapayım diye düşündü.) KP XII-3.

Soyut adlar ile DURUM rolü:

" ...ulug yarlıkançuçı *köŋülüŋüz*$_{(T\text{-}isim)}$ *üze*$_{(edat)}$ artuk bolu *yarlıkap*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$..." (Kutsal ulu merhametli gönlünüz ile ayrıntısıyla açıklayıp…) AY 439/7-9.

"kop süzük *köŋülümüz*$_{(T\text{-}isim)}$ *üze*$_{(edat)}$ töpümüzni yirke *tegirüp*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Tam temiz gönlümüz ile başımızı yere değdirip...) AY 132 III.3a./20-21.

"bu belgüler yene *yalıŋuz at*$_{(T\text{-}isim)}$ *üze*$_{(edat)}$ ök *bar erürler*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Bu işaretler yine yalnızca ad ile var olurlar.) AY 388/8-9.

"sen özünler oglı ya, ken keligme üdlerte katıglanmaklıg *küçüŋ*$_{(T\text{-}isim)}$ *üze*$_{(edat)}$ asankelar içindeki alp kılguluk işlerig tüzü tükel *kılıp*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$..." (Sen ey soylular oğlu, gelecek zamanlarda gayretinle gücünle Asamkhyeya içindeki zor işleri tamamıyla yerine getirip...) AY 429/2-6.

II. isim-fiil $_{<Ø>}$*+ ÜZE+ fiil*

Bu söz dizimsel istem çerçevesinde yine edatın birden fazla anlamsal istemi olduğu görülür.

DURUM rolü:

"*ökünmek yalbarmak kşanti kılmak*$_{(T\text{-}isim\text{-}fiil)}$ *üze*$_{(edat)}$ anın agır ayıg kılınçlıg kkir tapçaların birtem *öçürmekin arımakın*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ yarlıkayur men" (Pişman olmak yalvarmak af dilemekle böylece kötü davranışlı kir pasaklarını toptan söndürmesini, temizlemesini buyuruyorum.) AY 146/22- 147/2.

"nızvanılıg köŋülte *belgürmeki*$_{(T\text{-}isim\text{-}fiil)}$ *üze*$_{(edat)}$ ikin ara *üzülür*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Tutkulu gönülde belirmesiyle ikisinin arasında kırılır.) AY 165/11-12.

AMAÇ rolü:

"ekinti yazınçsız arıg *çahşaput tutmak*$_{(T\text{-}isim\text{-}fiil)}$ *üze*$_{(edat)}$ bodi tegme tuyunmak könülüg netegin *bulurlar*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (İkincisi günahsız temiz *siksapada* uygulamak için bodhi denilen aydınlanmış gönlü nasıl bulurlar?) AY 206/21-23.

"törtünç yiti kınıg *katıglanmak*$_{(T\text{-}isim\text{-}fiil)}$ *üze*$_{(edat)}$ bodi tegme tuyunmak könülüg netegin *bulurlar*" (Dördüncüsü cesur güçlü çabalamak için Bodhi denilen aydınlanma gönlünü nasıl bulurlar?) AY 208/13-15.

SEBEP rolü:

"*açmak suvsamak*$_{(T\text{-}isim\text{-}fiil)}$ *üze*$_{(edat)}$ sıkılıp *toromış*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Açlık ve susuzluktan dolayı sıkılıp zayıflamış.) AY 609/19-20.

"*yer tepremeki*$_{(T\text{-}isim\text{-}fiil)}$ *üze*$_{(edat)}$ belilep *odunup kelti*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Yerin titremesinden dolayı korkup uyanıverdi.) AY 620/23-621/1.

III. zamir$_{<BEL>}$***+ ÜZE+ fiil***

Bu söz dizimsel yapıda edatın, zamirlerin belirtme durumlarını yönettiği görülür. Aşağıdaki örneklerde edat aynı söz dizimsel yapıda farklı anlamsal rollerde görülmektedir:

ARAÇ rolü:

> "ötrü kurımış katıg kamış alıp *anı(T-zamir) üze(edat)* ömgen tamırın *sançıp(ÜY-fiil)* kan üntürüp akuru akuru barska yakın bartı" (Sonra kurumuş bir katı kamış alıp onunla şah damarına batırıp kanını akıta akıta kaplana karıştı.) AY 616/20-22.

SEBEP rolü:

> "edgü öglike yanturu övkelenser kakısar… bilmiş kergek *monı(T-zamir) üze(edat)*… ölüm belgüsi *erür(ÜY-fiil)* tep" (İyi düşünceli kimseye tekrar öfkelense vursa... bilmesi gerek (ki) bundan dolayı ölüm alameti gelir.) AY 595/9-11.

IV. isim<BEL>+ ÜZE+ fiil

Bazen isimlerin iyelik ekli durumlarını tamlayıcı olarak seçtiği görülebilir. Bu istem çerçevesinde edat tamlayıcısına ARAÇ rolü yükler:

> "ol örgünüg yinçü monçuk *tizigi(T-isim) üze(edat)* etig *yaratıp(ÜY-fiil)*..." (O tahtı inci boncuk taneleri ile süsleyip…" AY 416/5-6.

<u>Karahanlı Türkçesi</u>

Üze sözcüğü bu dönemde yoğun olarak zarf göreviyle görülmekle birlikte metinlerde edat olarak da tanıklanabilmektedir. DLT'de birkaç örnek dışında sözcük zarf olarak tespit edilebilmektedir; KB'de edat olarak sık karşılaşılmaktadır. Bu dönemde edatın sekiz farklı anlamsal rol yüklediği tespit gözlemlenmektedir. Tek bir söz dizimsel istem çerçevesinde bulunur. Bu dönemde sadece isimleri tamlayıcı olarak seçer ve yalın durumda yönetir.

I. isim<Ø>+ ÜZE+ fiil

Edat, "hakkında" anlamı ile KONU rolü:

> "bu *tört neŋ(T-isim) öze(edat) sözledim(ÜY-fiil)* men sözüg/okısa açılgay yitig kıl közüg" (Ben sözü bu dört şey üzerine söyledim. Okursan, anlaşılır; iyice dikkat et.) KB 358.

> "ikigü sözi *tındı(ÜY-fiil) bir söz(T-isim) öze(edat)*/ sevinçin turup çıktı kaşın yaza" (Bu söz üzerinde ikisi de mutabık kaldılar. Ögdülmiş, yüzü gülerek sevinç içinde oradan ayrıldı.) KB 5010.

Soyut adların tamlayıcı olduğu ve fiilin gerçekleşme 'yöntemi, biçimi' hakkında bilgi verdiği yapılarda DURUM rolü:

> "bu yaŋlıg beg erdi *bu bilgi(T-isim) öze(edat)*/ *tirildi(ÜY-fiil)* yorıdı kılınçın tüze" (O böyle bir bey idi; işini bu bilgi ile yaşadı ve hareket etti) KB 410.

> "bınadı kör ilig bu ögdülmişig/ *könilik(T-isim) öze(edat) buldı(ÜY-fiil)* barça işig" (Hükümdar bu Öğdülmiş'i tecrübe etti ve bütün işlerini sadâkatle ifâ ettiğini gördü.) KB 1716.

> "ajun begleri öldi bizde oza/ üküşreki *bardı(ÜY-fiil) bu ârzû(T-isim) öze(edat)*" (Bizden önce ölen dünya hâkimlerinden büyük bir kısmı da bunun hasreti ile ölüp gitmiştir.) KB 1885.

> "*Keçürdi(ÜY-fiil)* yıl ay kün *bu ârzû(T-isim) öze(edat)*/ ilin itti edgü törüsin tüze" (Bu arzuyla aylar ve yıllar geçirdi; hükümdar iyi kanunlar vaz'ederek memleketini idare etti.) KB 1888.

> "*Könilik(T-isim) öze(edat) işlese(ÜY-fiil)* iş bütün/ yakurmasa özke yaragsız otun" (Bütün işleri doğruluk ile yapmalı; uygunsuz ve küstah kimseleri kendisine yaklaştırmamalıdır.) KB 2901.

> "İligdin selâm köŋül aytu bitig/ *bitidim(ÜY-fiil) esenlik(T-isim) öze(edat)* ay tetig" (Bu hükümdardan selâm ve hatır sorma mektubudur; ey zeki insan, bunu sana sağlık dileği ile yazdım.) KB 3197.

Fiilin gerçekleşme amacı hakkında bilgi verdiği aşağıdaki çerçevelerde AMAÇ rolü:

> "Bu *begler tapısı*$_{(T\text{-}isim)}$ *öze*$_{(edat)}$ *kıl tapug*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$/ begi taplasa tapgı açtı kapug" (Beylerin memnuniyeti için hizmet et; bey memnun olursa, bu hizmet ikbâl kapılarını açar.) KB 843.

> "Ata *emgeki bolsa*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *oglı*$_{(T\text{-}isim)}$ *öze*$_{(edat)}$/ ol oglı bilir ötrü kılk yaŋ tüze" (Baba oğlunun yetişmesi için emek sarf ederse, oğlu o terbiye altında, iyi olarak yetişebilir.) KB 1218.

Edat öbek olarak fiilin geçekleşmesinde temel alınan kriter veya düşünceyi ifade ettiği yapılarda ÖLÇÜT rolü yükler:

> "Ay begler sevinçi tilegli kişi/ kamug *beg tileki*$_{(T\text{-}isim)}$ *öze*$_{(edat)}$ *kıl işi*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Ey beyleri memnun etmek isteyen kimse, her işi beylerin arzusuna göre yapsın.) KB 1609.

> "*Tünek ol*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *bu dünyâ müsülmân*$_{(T\text{-}isim)}$ *öze*$_{(edat)}$/ tünekte erej kolma köŋlüŋ tüze" (Bu dünya müslümanlar için bir zindandır; zindanda huzur arama, gönlünü doğrult.) KB 4809.

Eylemin gerçekleşmesine eşlik eden varlığı işaret ettiği istem yapılarında BİRLİKTELİK rolü:

> "Kamugda yarasız ay ilig kutı/ *bu begler*$_{(T\text{-}isim)}$ *öze*$_{(edat)}$ *kopsa*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ yalgan atı" (Ey devletli hükümdar, en kötüsü beyler ile yalancı adının yükselmesidir.) KB 2037.

> "Kayuka ögelik tegir ög bolur/ kayu *kök ayukluk*$_{(T\text{-}isim)}$ *öze*$_{(edat)}$ *at alur*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$" (Kimi aklı ile ögeliğe yükselir; kimi kök ayukluk ile şöhret bulur.) KB 4067.

Eylemden fayda ya da zarar gören varlığı işaret ettiği düğümlerde FAYDALANAN rolü:

"Bayat *hükmi erdi*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ *kadaşıŋ*$_{(T\text{-}isim)}$ *öze*$_{(edat)}$/ yorıttı kazâsın sen öz kılk tüze" (Kardeşin hakkında Tanrı hükmüdür, o kazâ-i ilâhîyi yerine getirdi; sen kendine bak ve nefsini ıslah et.) KB 6311.

"Kalın *halk*$_{(T\text{-}isim)}$ *öze*$_{(edat)}$ *kıldı elgiŋ*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ uzun/ tilek ârzû berdi yorık til sözün" (Kalabalık halk üzerine seni hâkim kıldı; dilek ve arzularını verdi ve fermanlarını yürüttü.) KB 5192.

"*Kanı ol peri kuş bu yalŋuk*$_{(T\text{-}isim)}$ *öze*$_{(edat)}$/ *ulugluk kılıglı*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ kılınçı tüze" (Peri, kuş ve insanlara hükmeden o âdil insan nerede?) KB 4716.

Eylemi mental ya da bilişsel olarak deneyimleyen varlığı ifade ettiği yapılarda da DENEYİMCİ rolünü yükleyebildiği görülür:

"*Bagırsak bulun*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ barça *bodnuŋ*$_{(T\text{-}isim)}$ *öze*$_{(edat)}$/ törü kıl ulugka kiçigke tüze" (Bütün halka karşı merhametli ol; büyüğe küçüğe doğruluk ile hükmet.) KB 5197.

"*Bagırsak bulun*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ barça *yalŋuk*$_{(T\text{-}isim)}$ *öze*$_{(edat)}$/ kişi yası kolma yorıma aza" (Bütün insanlara karşı merhametli ol; başkalarının zararını isteme, yolunu şaşırma.) KB 5262.

II. zamir$_{<İLGİ>}$***+ ÜZE+ fiil***

Eylemin gerçekleşme nedeni hakkında bilgi verdiği yapılarda da SEBEP rolünü yükler:

"yanut berdi sizke gamnı gam birle kadgurmang tep sizler *anıŋ*$_{(T\text{-}isim)}$ *üze*$_{(edat)}$ kim *ötti*$_{(ÜY\text{-}fiil)}$ ya'ni keçtisizdin ol kim hem tegdi sizke" ((Allah) size cevap olarak keder üstüne keder verdi bundan dolayı başınızdan geçenlere ve kaçırdıklarınıza üzülmeyeseniz.) Kut 25/17a1.

Tablo 32. Üze edatının istem çerçevesi

üze	**Orhun T.**	**Uygur T.**	**Karahanlı T.**
Anlam	"üzerine, uyarınca gereğince, göre"	"için, sebebiyle, amacıyla, ile, göre"	"hakkında, ile, amacıyla, özgülük, birliktelik"
Tamlayıcı Türü	isim	isim, isim-fiil, zamir	isim
Söz Dizimsel İstem	I. isim$_{<Ø>}$+ ÜZE+ fiil II. isim$_{<BUL/AYR>}$+ ÜZE+ fiil	I. isim$_{<Ø>}$+ ÜZE+ fiil II. isim-fiil$_{<Ø>}$+ ÜZE+ fiil III. zamir$_{<BEL>}$+ ÜZE+ fiil IV. isim$_{<BEL>}$+ ÜZE+ fiil	I. isim$_{<Ø>}$+ ÜZE+ fiil II. zamir$_{<İLGİ>}$+ ÜZE+ fiil
Şekil Bilgisel İstem	Ø, BUL/AYR	Ø, BEL	Ø
Anlamsal Sınırlılık	İNSAN, SOYUT	SOMUT, SOYUT, HAYVAN	CANLI, İNSAN, HAYVAN, SOYUT, SOMUT
Anlamsal Rol	FAYDALANAN, ÖLÇÜT	FAYDALANAN, DURUM, ARAÇ, AMAÇ SEBEP	FAYDALANAN, ÖLÇÜT, KONU, DURUM, AMAÇ, BİRLİKTELİK, DENEYİMCİ, SEBEP

5. SONUÇ

"Eski Türkçede Edatların İstemi" başlıklı bu tez çalışması, söz diziminde bağımsallık ilişkisi kurabilen ve zorunlu boşluklar açabilen edatların istem bilgisini temel alır. Edatlar, dil bilgisel sözcükler olması yönüyle "tek başına anlam taşımayan" sözcükler olarak değerlendirilse de söz dizimde yer almasının temel amacı anlam ilgileri kurmaktır. Bu bakımdan bir cümlede var olma amacı anlamsal fark ve derinlik katmak olan edatların, öbek yapılar ile farklı anlamlar ortaya koyabilmesi onun birden çok işlevi olduğunu gösterir.

Bir edatın çok işlevli olmasını sağlayan temel etmen onun istem çerçevesidir. Bir edatın farklı işlevlerle söz diziminde var olabilmesinde çoğunlukla edatın tamlayıcı tercihi (tamlayıcının türü ve yapısı), tamlayıcısına atadığı durum eki tercihi ve/veya tamlayıcının anlamsal sınırlılıklarındaki farkların etkili olduğu görülmüştür.

Çalışmada Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerine ait eserler taranarak 32 birincil edat tespit edilmiştir. Bu anlamda çalışmanın Orhun dönemine ait Orhun Yazıtları, Şine Usu ve Öngi yazıtı; Uygur dönemine ait Altun Yaruk Sudur, Hüen-Tsang Biyografisi, Huastuanift, Irk Bitig, Kuanşi İm Pusar, Maytrısimit, Sekiz Yükmek; Karahanlı dönemine ait Atabetü'l-Hakayık, Divânu Lügâtit-Türk, Kutadgu Bilig, Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası) eserleri çalışmanın külliyatını oluşturmuştur.

İstem, bir sözcüğün yönetim kapasitesi ve potansiyelini ortaya koyan bir söz dizimi teorisidir. Söz dizimde mantıksal, biçim bilgisel ve anlamsal görünümleri olan istemin üç görünümüne de çalışmada yer verilmiştir. Buna göre Eski Türkçede edatlar mantıksal düzeyde tek ve iki istemli edatlar olarak sınıflandırılabilmektedir. Her edat en az bir adet tamlayıcıyı zorunlu koşar. Bu anlamda edat öbeklerinde en az bir zorunlu tamlayıcı yer almaktadır; ancak iki istemli edat öbeklerinde ikinci tamlayıcı seçimliktir. Bu anlamda çalışmaya konu olan tüm edatlar tek istemli edattır. Buna ek olarak *tegi* edatının iki istemli yapılar da kurabildiği görülmüştür.

Eski Türkçede edatların anlamsal düzeyde istem çerçeveleri de incelenmiş ve anlamsal istemin açıklanmasında anlamsal rollerden yararlanılmıştır. Anlamsal rol listelerinin sınırlılığı ve çoğunlukla fiil temelli rol çalışmalarının edatların anlamsal istemini açıklamak için yeterli olmadığı görülmüş ve Türkçe için yeni anlamsal rol önerilerinde bulunulmuştur. Buna göre Eski Türkçe edatların tamlayıcılarına 20 farklı anlamsal rol yükleyebildikleri tespit edilmiştir. Bu anlamsal roller; *amaç, araç, benzerlik, birliktelik, deneyimci, durum, faydalanan, güzergâh, hedef, kapsam, kaynak, konu, ölçü, ölçüt, sebep, süre, sıra, yer, yön, zaman'*dır. Bunlar içerisinde *kapsam, ölçüt, süre* ve *sıra* rolleri Türkçe rol tanımlamalarında ilk kez bu çalışmada önerilmiştir.

Edatların çoğunlukla isim ve zamir türünde; cümle, isim-fiil, zarf-fiil, sıfat-fiil yapılarında tamlayıcıları yönetebildikleri tespit edilmiştir. Eski Türkçede edatların, söz diziminde oluşturduğu öbek yapıların -bağımlı olduğu üst yönetici değişkeleri de göz önünde bulundurularak- 43 farklı söz dizimsel istem çerçevesi ile cümlede kendine yer bulduğu görülmüştür. Bu farklı istem yapıları edatların anlamsal ve işlevsel yapısında farklılıklar oluşturabilmesine imkân vermektedir. Edatların bu farklı istem tercihleri Eski Türkçenin dönemleri arasında edatların istem değişikliğini açıkça ortaya koymaktadır. Kimi edatların isteminde artış kimi edatların ise istem değerinde azalma meydana gelmiştir. Bu anlamda dönemler arasında edatların istem değişimleri çalışmada her edat için bölüm sonunda tablo hâlinde gösterilmiştir.

Her söz dizimsel istem çerçevesinde edatın aynı anlamsal istemi işaret etmediği görülmektedir. Bu durum edatların dil bilgiselleşme süreçleri ile de yakından ilgilidir. Ancak istem değişiklikleri (azalma veya artma) edatın sadece dil bilgiselleşmesi ile ilgili değildir. Tarihsel sürecin edatlar üzerindeki işlev ve anlam değişmeleri meydana getirmesi istem değişikliklerindeki etmenlerden biridir. Metinler arasındaki kültürel ve sosyolojik farklar sözcüklerin anlam değerlerinde de farklılıklar ortaya koyabilmektedir. Örneğin *sıŋar/sıŋaru* edatı Uygur Türkçesi döneminde sadece YÖN anlamsal istem çerçevesinde görülürken Karahanlı Türkçesi metinlerinde KONU anlamsal rolünü istem çerçevesine ekler. Bu edatın anlamsal isteminde değişim meydana geldiğini gösterir. Yine *tegi* edatı Orhun dönemi metinlerinde HEDEF ve KAPSAM rollerini yükleyebilirken Uygur döneminden itibaren bu rollere ek olarak SÜRE, ÖLÇÜ ve DURUM rollerini yüklemektedir. Edatın anlamsal isteminde +3 artış olduğu görülmektedir. Bu değişimlerde edatın tamlayıcı tercihi, tamlayıcılarını türü ve yapısı, tamlayıcılarına atadıkları isim durum ekleri, tamlayıcının

anlamsal sınırlılıkları rol oynamaktadır. Bunlara ek olarak hiyerarşik açıdan edat öbeğinin bağlı bulunduğu üst yöneticinin türü (isim, fiil vb.) anlamsal istemde önemli farklar yaratmaktadır.

Çalışmada incelemeye tabi olan 32 edatın dönemlere göre dağılımı aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Tablo 33. Eski Türkçede Edatlar

Orhun Türkçesi	**Uygur Türkçesi**	**Karahanlı Türkçesi**
-	adın	adın
ara	ara	ara
-	aşnu	aşnu
-	basa	basa
-	berü	-
birle	birle	birle
-	-	bile
-	-	burun
-	eyin/iyin	-
-	-	naru

ıŋaru	ıŋaru/ınaru	-
-	-	kedin/kidin
-	ken/kin	-
kesre/kisre	kesre/kisre	-
kudı/kodı	kudı/kodı	kudı
-	-	oza
-	öŋi	-
	-	öŋin
-	öŋre	-
-	ötgürü	-
ötrü	ötrü	ötrü
-	-	sanı
sayu	sayu	sayu
-	sıŋar/sıŋaru	sıŋar/sıŋaru
tapa	tapa	tapa
teg	teg	teg

tegi	tegi	tegi
-	-	tuşı
-	ulatı	-
-	utru	-
üçün	üçün	üçün
üze	üze	üze/öze

Eski Türkçede Edatların Söz Dizimsel İstem Çerçeveleri

1. cümle$_{<Ø>}$+ EDAT+ fiil: teg, üçün.
2. isim$_{<Ø>}$+ EDAT+ fiil: ara, birle, bile, iyin, kudı, sanı, sayu, tapa, teg, tuşı, utru, üçün, üze.
3. isim$_{<Ø>}$+ EDAT+ isim: birle, eyin, sanı, tuşı.
4. isim$_{<Ø>}$+ EDAT+ sıfat: birle, teg, sanı, tuşı.
5. isim$_{<Ø>}$+ EDAT+ sıfat-fiil: sayu.
6. isim$_{<AYR>}$+ EDAT+ isim: adın, berü, ıŋaru, sıŋar.
7. isim$_{<AYR>}$+ EDAT+ fiil: berü, naru, kudı, oza, öŋi, ötgürü, ötrü, sıŋar.
8. isim$_{<BEL>}$+ EDAT+ fiil: birle, ötgürü, sayu, tapa, üçün, üze.
9. isim$_{<BUL/AYR>}$+ EDAT+ isim: adın, naru, oza, öŋin, öŋre, ulatı.
10. isim$_{<BUL/AYR>}$+ EDAT+ fiil: ara, aşnu, basa, berü, burun, ıŋaru, kedin, kesre, kudı, ötgürü, ötrü, üze.
11. isim$_{<İLGİ+BUL/AYR>}$+ EDAT+ isim: adın.
12. isim$_{<YÖN>}$+ EDAT+ isim: adın, tegi, tuşı.

13. isim<YÖN>+ EDAT+ fiil: iyin, tegi, utru.
14. isim<İLGİ>+ EDAT+ fiil: berü, tuşı, üçün.
15. isim<AYR>+ EDAT+ fiil: ötgürü, sıŋar, üçün.
16. isim<AYR>+ EDAT+ isim: sıŋar.
17. isim-fiil<BUL/AYR>+ EDAT+ isim: adın, ulatı.
18. isim-fiil<AYR>+ EDAT+ fiil: ötgürü.
19. isim-fiil<Ø>+ EDAT+ fiil: tapa, üçün.
20. sıfat<Ø>+ EDAT+ fiil: üçün.
21. sıfat-fiil<Ø>+ EDAT+ fiil: bile, sayu, tapa, teg, üçün.
22. sıfat-fiil<Ø>+ EDAT+ isim: teg.
23. sıfat-fiil<AYR>+ EDAT+ fiil: berü, oza
24. sıfat-fiil<BEL>+ EDAT+ fiil: üçün.
25. sıfat-fiil<BUL/AYR>+ EDAT+ fiil: aşnu, basa, berü, burun, kedin, ken, kesre, ötrü.
26. sıfat-fiil<İLGİ>+ EDAT+ fiil: teg.
27. sıfat-fiil<İLGİ>+ EDAT+ isim: teg.
28. sıfat-fiil<YÖN>+ EDAT+ fiil: iyin, ötrü, tuşı.
29. zamir<Ø>+ EDAT+ fiil: utru, üçün.
30. zamir<AYR>+ EDAT+ fiil: oza.
31. zamir<AYR>+ EDAT+ isim: sıŋar.
32. zamir<BEL>+ EDAT+ fiil: birle, tapa, teg, üçün, üze.
33. zamir<BEL>+ EDAT+ isim: teg.
34. zamir<BUL/AYR>+ EDAT+ isim: adın, ıŋaru, naru, kidin, oza, öŋre, ulatı.
35. zamir<BUL/AYR>+ EDAT+ fiil: basa, burun, ıŋaru, ken, kidin, oza, ötgürü, ötrü.
36. zamir<İLGİ>+ EDAT+ isim: teg.
37. zamir<İLGİ>+ EDAT+ fiil: ara, birle, bile, iyin, öŋi, ötrü, tapa, teg, tegi.
38. zamir<İLGİ>+ EDAT+ sıfat: teg.
39. zamir<İLGİ+BUL/AYR>+ EDAT+ fiil: basa, kedin, naru, oza.
40. zamir<İLGİ+BUL/AYR>+ EDAT+ isim: naru.
41. zamir<İLGİ+YÖN>+ EDAT+ fiil: utru.
42. zarf-fiil<Ø>+ EDAT+ fiil: iyin.
43. zarf-fiil<YÖN>+ EDAT+ fiil: tegi.

Eski Türkçede Edatların Anlamsal İstem Çerçeveleri

Eski Türkçede edatların istem çerçevesinin oluşturulduğu bu çalışmada edatların tamlayıcılarına yükledikleri 20 farklı anlamsal rol tespit edilmiştir. Çalışmanın kapsamında yer alan edatların anlamsal rollere göre dağılımı aşağıda belirtilmiştir.

AMAÇ: ötrü, tapa, üçün, üze.

ARAÇ: birle, bile, üze.

BENZERLİK: birle, sanı, teg, tuşı.

BİRLİKTELİK: birle, bile, üze.

DENEYİMCİ: üze.

DURUM: birle, bile, sanı, teg, tegi, tuşı, üze.

FAYDALANAN: üçün, üze.

GÜZERGÂH: berü, kudı.

HEDEF: tegi.

KAPSAM: adın, naru, öŋi, öŋin, sayu, tegi, ulatı.

KAYNAK: berü, ınaru, tegi.

KONU: sıŋar, tuşı, utru, üçün, üze.

ÖLÇÜ: birle, sanı, teg, tegi, tuşı.

ÖLÇÜT: iyin, üze.

SEBEP: iyin, ötgürü, ötrü, tuşı, üçün, üze.

SIRA: adın, aşnu, basa, burun, ınaru, naru, kidin, kesre, kin, oza, öŋre, ötrü.

SÜRE: berü, tegi.

YER: ara.

YÖN: ınaru, naru, kudı, sıŋar, tapa, utru.

ZAMAN: ara, aşnu.

6. YARARLANILAN KAYNAKLAR

Ágel V, Eichinger LM, Eroms HW, Heringer HJ, Hellwig P. (eds.) (2003). *Dependenz und Valenz*. Volume I, Berlin: Walter de Gruyter.

Ágel V, Fischer K. (2010). Dependency Grammar and Valency Theory. In: Heine B, Narrog H. (ed.) *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. 1st ed. New York: Oxford University Press, s. 223-255.

Ágel V. (1988). *Überlegungen zur Theorie und Methode der historisch-synchronen Valenzsyntax und Valenzlexikographie*. 1st ed. Tübingen: Niemeyer.

Ágel, V. (2000). *Valenztheorie.* Tübingen: Gunter Narr Verlag.

Ağca F. (2019). Kutadgu Bilig'de geçen benzetme edatları ve sanı "gibi" edatı. *Yeni Türkiye*, 25: 102-111.

Akbay OH. (2006). Japonca ve Türkçe'deki Eylemlerin Üye Yapısı- Dil Öğretimi Amaçlı Bir Karşılaştırma. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.

Akcan, Pİ. (2010). Konu Rolleri: Türkçe Eylem Veritabanı Temelinde Bir Anlambilimsel Konu Rolleri Modeli Önerisi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dilbilim Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.

Aksan D. (2009). *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınları.

Alan N. (2016). +{DAn} Durum Biçimbirimi (Yükleyenlerin Üye Yapısı ve Anlamsal Rolleri), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

Albrecht G. (1982). *Valenz, Satz und Text*: *Syntaktische Untersuchungen zum Evangelienbuch Otfrids von WeiBenburg auf der grundlage des Codex Vindobonensis.* 1st ed. München: Wilhelm Fink Verlag.

Albrecht G. (1995). Valenz im Historischenkorpus. In: Eichinger LM, Eroms HW. (eds.) *Dependenz und Valenz.* 1st ed. Hamburg: Buske, 357-363.

Albrecht Greule. (1973). Valenz und Historische Grammatik. *Zeitschrift für Germanistische Linguistik,* 1: 284-294.

Anderson JM. (1971). *The Grammar of Case: Towards a Localistic Theory,* 1st ed. Cambridge: Cambridge University Press.

Arat RR. (1947). *Kutadgu Bilig I-Metin.* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Arat RR. (1964). Türkçede cihet mefhûmu ve bununla ilgili tâbirler. *Türkiyat Mecmuası.* 14: 1-24.

Arat RR. (1979). *Kutadgu Bilig III- İndeks.* İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Arat RR. (2006). *Atabetü'l-Hakayık.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ata A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Giriş-Metin-Dizin-Notlar).* 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ata A. (2019). Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar- Dizin) TDK, Ankara.

Atabay N, Kutluk İ, Özel S. (1976). *Sözcük Türleri- II*, TDK, Ankara.

Atalay B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi- I.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi- II.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi- III.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ayazlı Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aydemir Y. (2006). Sözlüksel Görünüş ve Türkçe Eylemlerin Anlambilimsel Sınıflandırması: Sözlükçe-Sözdizim Etkileşimi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dilbilim Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.

Aydın E. (2007). Şine Usu Yazıtı. Çorum: Karam Yayınları.

Aydın E. (2017). Orhon Yazıtları:(Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.

Aydın E. (2017). *Orhun Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Aydın İ, Torusdağ G. (2013). Lamartine'in "Göl 'Le Lac" şiirine metindilbilimsel bir yaklaşım, *Turkish Studies*, 8(10): 105-114.

Aydın Özkan I. *(2017a).* Türkçede İstemi Değiştiren Anlamsal Süreçler.

Aydın Özkan I. (2017b). Türkçede istemi artıran biçimbilgisel kategoriler. *International Journal of Social Science*, 60 (2): 183-195.

Aydın Özkan I. (2018a). Türkçede istemi azaltan biçimbilgisel süreçler. *Turkic Linguistics and Philology*, 1(1): 17-25

Aydın Özkan I. (2018b). *Evrensel Dil bilgisi ve Türkçede İstem*. Ankara: Gece Akademi.

Bang W. (1934). *VI. Buda Sutrası Sekiz Yükmek.* Berlin: Prusya Akademisi Neşriyatı.

Banguoğlu T. (2015). *Türkçenin Grameri*. 10. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bauer, L. (2004). *A Glossary of Morphology.* USA: Georgetown University Press.

Berta A. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin*, (çev. Emine Yılmaz), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bianco MT. (1996). *Valenzlexikon Deutsch-İtalienisch.* Heilderberg: Gross.

Bilgegil MK. (1984). *Türkçe Dil Bilgisi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Blake BJ. (1994). *Case*. 1st ed. Cambridge: Cambridge University Press.

Blombach A. (2012). Valenztheorie und Konstruktionsgrammatik, in der Philosophischen Fakultät und Teilbereich Theologie, Magisterarbeit, Nürnberg: Friedrich-Alexander-Universität.

Boeder W. (1979). Ergative syntax and morphology in language change: The South Caucasian languages. In: Plank F. (ed.) *Ergativity: Towards a Theory of Grammatical Relations.* London: Academic Press, 435–80.

Boz E. (2018). Sözlükler için yeni bir dilbilgisel bilgi önerisi: ilgeçlerin atadıkları biçimbirimler. *TEKE Dergisi*, 7(2): 749-758.

Boz E. (2020). Türkiye Türkçesinde Sözcük Türleri Üzerine Bir Tasnif Denemesi. *Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1): 1-10.

Brockelmann C. (1954). *Osttürkische Grammatik der İslamischen Literatursprachen Mittelasiens*. Leiden: E. J. Brill.

Caferoğlu A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Can M. (2016). Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Chafe WL. (1970). *Meaning and The Structure of Language*. Chicago- London: The University of Chicago Press.

Chomsky N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax.* Cambridge: The M.I.T. Press.

Clauson G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Cook SJ, Walter A. (1989). *Case Grammar Theory*. Washington: Georgetown Universty Press.

Covington MA. (1990). A Dependency Parser for Variable Word Order Languages, https://athenaeum.libs.uga.edu/bitstream/handle/10724/30199/ai199001.pdf?isAllowed=y&sequence=1 12.12.2020.

Çetin E. (2012). *Altun Yaruk Yedinci Kitap: Berlin Bilimler Akademisi'ndeki Metin Parçaları: Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin.* Adana: Karahan Kitabevi.

Dağıstanlıoğlu BE. (2015). Teg edatı ve Çağataycadaki varyasyonları üzerine, *International Journal of Language Academy*, 3(4): 374/385.

Darancık Y, Balcı T. (2017). Bağımsal Dil bilgisi Bağlamında Türkçe ve Almancada Sıfatların Birleşim Değeri, ISLET- 3. Uluslararası Dil Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu.

Davies P. (2019). *The American Heritage Dictionary of The English Language*. 5th ed. New York: Dell Publishing.

Debusmann R. (2000). *An Introduction to Dependency Grammar*. https://www.ps.uni-saarland.de/~rade/papers/dg.pdf 11.10.2020

Delice Hİ. (2012). Sözcük Türleri Nasıl Tasnif Edilmelidir? *Turkish Studies*, 7(4), 27-34.

Demirbilek S. (2008). Tegi edatı ve türevleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(2): 94-101.

Demirci K. (2017). *Türkoloji İçin Dilbilim*. 3. Baskı. İstanbul: Anı Yayınları.

Deny J. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. (çev.: Ali Ulvi Elöve:1941, Ahmet Benzer: 2012), İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Dinar T. (2010). Kül Tigin abidesi ve Kutadgu Bilig'deki ortak fiillerin tamlayıcı ilişkisi açısından incelenmesi. *Turkish Studies,* 5(3): 1044-1091.

Doğan AT. (2021). *Türkiye Türkçesinde Edatlar.* 1. Baskı. İstanbul: Kriter Yayınları.

Doğan N. (2011). Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişmeleri. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Doğan N. (2014). Çok işlevlilik açısından Türkçe edatların söz dizimsel ve anlam bilimsel yapısı. *Dil Araştırmaları*, 15: 105-119.

Doğan N. (2015a). Türkçe sıfatların istem bilgisi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* 12(3): 77-90.

Doğan N. (2015b). Türkçe sözlükte istem bilgisi. 03-04 Kasım III. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sözlükbilimi Uygulama ve Araştırma Merkezi.

Doğan N. (2016). İstem sözlükleri ve Türkçe, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 42(3): 251-268.

Doğan N. (2017). Türkçede istem değiştirimi I: ettirgenleştirme, *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6 (14): 193-214.

Doğan N. (2018). Türkçede istem değiştirimi II: edilgenleştirme. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* 7(17): 177-196.

Dowty D. (1991). Thematic proto-roles and argument selection, *Language,* 67(3), 547-619.

Duchier D. (1999). Axiomatizing dependency parsing using set constraints. In: Orlando/FL: Sixth Meeting on the Mathematics of Language, 115–126.

Ediskun H. (1999). *Türk Dil Bilgisi,* 6. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Efendioğlu S. (2007). Edatların sınıflandırılması. *Ulakbilim Erciyes Dergisi*, 353: 27-30.

Emre AC. (1945). *Türk Dil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Engel U, Savin E. (1983). *Valenzlexikon Deutsch-Rumänisch*. Heildelberg: Gross.

Engel U, Schumacher H. (1976). *Kleines Valenzlekion deutscher Verben.* Tübingen: Narr.

Engel U. (1982). *Syntax der Deutschen Gegenwartssprache.* Berlin: Schmidt.

Eraslan K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun AB, Akkoyunlu Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.

Erdem M. (2004a). Türkmen Türkçesinde mental fiillerin 'istem'e göre anlam değişmeleri. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, I: 939-950

Erdem M. (2004b). Eski Anadolu Türkçesinde Fiiller ve Unsurları. V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 951-958.

Erdem M. (2006). Türkmen Türkçesinde hareket fiillerinin "istem"e göre anlam değişmeleri, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3(2): 38-50.

Ergin M. (1999). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayınları.

Ergin M. (2000). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ergin M. (2002). *Orhun Abideleri.* İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ersoy F. (2006). Moğolca ve Türkçede Fiil-Tamlayıcı İlişkileri. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20: 81- 98.

Fillmore, CJ. (1968). The Case for Case. In: *Universals in Linguistic Theory*. Emmon B, Harms RT. (eds.), New York/Chicago/San Francisco/Atlanta/Dallas/Montreal/Toronto/ London: Holt, Rinehart and Winston Inc.

Fillmore, CJ. (1971). Types of lexical information. In: Steinberg DD, Jakobovits LA. (eds.) *Semantics: An Interdisciplinary Redaer in Philosophy, Linguistics and Psychology*, Cambridge: Cambridge University Press, 370-392.

Fillmore, CJ. (1977). The case for case reopened. Cole P, Sadock JM. (eds.) *Syntax and Semantics: Grammatical Relations,* 1st ed, New York: Academic Press, 59-81.

Fillmore, CJ. (2003). Valency and semantic roles: the concept of deep structure case. In: Ágel V, Eichinger LM, Eroms HW, Hellwig P, Heringer HJ, Lobin H. (eds.), *Dependency and Valency-Dependenz und Valenz: An International Handbook of Contemporary Research- Ein Internationales Handbuch der Zeitgenössischen Forschung*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 457-475.

Fischer K. (1997). *German-English Verb Valency: A Contransitive Analysis*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

FRAMENET: https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/ 18.05.2019.

Francis G, Hunston S, Manning E. (1996). *Grammar Patterns I- Verbs.* London: Harper Collins Publishers.

Francis G, Hunston S, Manning E. (1998). *Grammar Patterns II: Nouns and Adjectives.* London: Harper Collins Publishers.

Gabain A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri.* Çeviri: Akalın M. 1. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gaifman H. (1965). Dependency systems and phrase-structure systems, *Information and Control,* 8 (3), 304-337.

Gencan TN. (1966). *Dil Bilgisi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gencan TN. (1979). Dilbilgisi, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Golzar HA. (2015). Türkçe Eylemlerde İstem (Ettirgen Yapılar). Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.

Göksel A, Kerslake C. (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. 1st ed. Londra: Routledge.

Grönbech K. (2011). *Türkçenin Yapısı.* Çeviri: Akalın M. 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gruber J. (1965). Studies in Lexical Relations. Doctoral Thesis. Department of Modern Languages, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology.

Gulcalı Z. (2015). Altun yaruk sudur X. kitap. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

Gülensoy T. (2000). *Türkçe El Kitabı.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Gümüşatam G. (2014). Türkiye Türkçesi ağız sözlüklerinin hazırlanmasında istem (valenz) verilerinin gerekliliği üzerine, *Turkish Studies,* 9(6): 419-439.

Günay VD. (2007). *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

Güneş S. (1999). *Türk Dili Bilgisi,* İzmir: DEÜ Matbaası.

Habermann M. (2007). Aspects of a diachronic valency syntax of German, In: Herbst T, Götz-Votteler K. (eds.) *Valency: Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues*. Berlin: Walter de Gruyter, 85-100.

Hacıeminoğlu N. (2015). *Türk Dilinde Edatlar.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Hacıeminoğlu N. (2019). *Karahanlı Türkçesi Grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hamilton JR. (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü,* Çeviri: Köken V. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hamilton JR. (2011). *İyi ve Kötü Kalpli Prens Öyküsü.* 2. Baskı. (çev.: Vedat Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Haspelmath M, Müller-Bardey T. (2001). Valence change, çevrimiçi: https://www.eva.mpg.de/fileadmin/content_files/staff/haspelmt/pdf/2005val.pdf erişim: 02.05.2021.

Hays D. (1960). *Grouping and Dependency Theories*. 1st ed. California: RAND Corporation.

Hays, D. (1964). Dependency theory: a formalism and some observations. In: Householder FW. (ed). *Syntactic Theory 1, Structuralist.* London: Penguin, 511-525.

Helbig G, Schenkel W. (1991). *Wörterbuch zur Valenz und distribution Deutscher Verben*. Berlin: Walter de Gruyter.

Helbig G. (1992). *Probleme der Valenz- und Kasustheorie*, 1st ed. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Hengirmen M. (2006). *Temel Türkçe Dil Bilgisi,* 5. baskı, Ankara: Engin Yayınları.

Herbst T, Heath D, Roe IF, Gotz D. (eds.) (2004). *A Valency Dictionary of English: A Corpus-Based Analysis of the Complementation Patterns of English Verbs, Nouns and Adjectives.* Berlin: Mouton de Gruyter.

Herbst T. (1999). *English Valency Structures- A first sketch.* http://webdoc.gwdg.de/edoc/ia/eese/artic99/herbst/main1.html 26.05.2020.

Herbst T. (2007). Valency Complements or Valency Patterns? In: Herbest T, Götz-Votteler K. (eds.) *Valency –Theorical, Descriptive and Cognitive Issues*, Berlin/New York: Mouton de Guyter, 15-36.

Hirik S. (2018). Rol kuramı ile fiillerin anlam bilimsel kategorilerinin ilişkisi: İyi ve Kötü Prens öyküsü örneği, *Türkbilig Dergisi*, 35: 125-142.

Hirik S. (2019). Ad öbekleri ve ad tümcelerine sözdizimsel bakış. İçinde: X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 312: 817-832.

Huang SL, Su-Chu L, Wei-Yun M, Keh-Jiann C. (2015). Semantic roles and semantic role labeling. https://www.researchgate.net/publication/322674760 27.01.2021.

Hudson R. (1984). *Word Grammar*. 1st ed. Oxford: B. Blackwell.

Hugh M. (1982). *Valenzgrammatik mittelhochdeutscher Verben*. 1st ed. (Europaische Hochshulschriften II; 271), Bern/Frankfurt M./ Las Vegas: Lang.

Hunston S, Francis G. (2000). *Pattern Grammar: A Corpus-driven Approach to the Lexical Grammar of English,* 1st ed. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Hüen-tsang Biyografisi

Jackendoff RS. (1972). *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. 1st ed. Cambridge/Massaaschusetts/London: MIT Press.

Karaağaç G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Karaca OS. (2011). *Kazak Türkçesinde Fiil İstemleri*. 1. Baskı, İstanbul: Kesit Yayınları.

Karacan N. (2021). İstem değişimi ve tegi edatının istem çerçevesindeki değişimlere art zamanlı bir bakış. *Uluslararası Disiplinler Arası Dil Araştırmaları (DADA) Dergisi*, 2: 161-176.

Karademir F. (2015). Türkçede isim cümlesi ve alabildiği ögeler üzerine. *Journal of International Social Research*. 8(41):204-219.

Karahan A. (2015). *Eski Uygurcada Bağlaçlar.* 1. Baskı. Ankara: Grafiker Yayınları.

Karahan L. (1997). Fiil tamlayıcı ilişkisi üzerine. *Türk Dili,* 549: 209-213.

Karahan L. (1999). Yükleme (accusative) ve ilgi (genetive) hâl ekleri üzerine bazı düşünceler. İçinde: *3.Uluslararası Türk Dil Kurultayı-1996 Bildiriler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karahan L. (2007). "Sonra, önce" kelimelerinin edat kategorisi içindeki durumu, *Dil Araştırmaları Dergisi,* 1: 539-548.

Karahan L. (2010). *Türkçede Söz Dizimi*. 15. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.

Karahan L. (2015). *Türk gramerciliğinde isim cümlesi- fiil cümlesi tartışmaları.* İçinde: P*rof. Dr. Mehmet Özmen Adına Sözdizimi Çalıştayı Bildirileri*. Adana: Karahan Kitapevi, 1-8.

Katz JJ, Fodor JA. (1963). The structure of a semantic theory. *Language,* 39(2): 170-210.

Kaya C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korhonen J. (1978). *Studien zu Dependenz, Valenz und Satzmodell.* Vol. 2, Bern: Peter Lang.

Korkmaz Z. (1961). "uçun-üçün-için" vb. çekim edatlarının yapısı üzerine, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 9: 31-35.

Korkmaz Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü.* 1. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz Z. (2011). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, 5. Baskı,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri- Şekil Bilgisi,* 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kornfilt J. (1997). *Turkish (Descriptive Grammar)*. 1st ed. London&New York: Routledge.

Larson ML. (1984). *Meaning-Based Translation: A Guide to Cross-Language Equivalence.* Lanham, MD: University Press of America.

Lewis G. (2000). *Turkish Grammar.* 1st ed. Oxford: Oxford University Press.

Li YS. (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar* (Haz: Mehmet Ölmez), 1. Baskı. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları.

Liu H. (2009). *Dependency Grammar: from Theory to Practice.* Beijing: Science Press.

Malmkjær K. (2010). *Linguistics Encyclopedia*. 3th ed. London-Newyork: Routledge.

Mansuroğlu M. (1955). Türkçede cümle çeşitleri ve bağlayıcıları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten,* 3: 59-71.

Matthews P. (2007). The ccope of valency in grammar. In: Herbest T, Götz-Votteler K. (eds.) *Valency –Theorical, Descriptive and Cognitive Issues*. Berlin/New York: Mouton de Guyter, 3-14.

Mel'čuk IA, Polguere A. (eds.) (2009). *Dependency in Linguistic Description.* Amsterdam: John Benjamin Publishing Company.

Mel'čuk IA. (1988). *Dependency Syntax: Theory and Practice.* USA/Albany: State University of New York Pres.

Musa B. (2014). Türkçede isim cümlelerinde nesne. *Turkish Studies,* 9 (3): 985-995.

Müldür F. (2016). Noam Chomsky'de üretici dil bilgisi: derin yapı ve yüzey yapı ayrımı. *Kaygı Dergisi,* 27:59-74.

Nalbant MV. (2012). Üçün ve için edatları üzerine yeni bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi DTCF Türkoloji Dergisi,* 19(2):87-94.

Nalbant MV. (2018). Çağatay Türkçesinde görülen {+nı} ilgi hâli ekinin kökeni üzerine. *Türkbilig*, 36: 21-28.

Oruç B. (1994). Oğuz Gurubunda Edatlar. Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ozil Ş. (1982). Almanca Eylemlere Bağımsal Dil Bilgisi Açısından Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım. Doktora tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ölmez M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm).* Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

Öner M. (2017). Türkçede edatlaşmış zarf-fiiller. XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, 25-28 Eylül 2017 Bükreş-Romanya, 426-429.

Öner M. (2018). Türkçede eş sesli son çekim edatı bile ve kuvvetlendirme edatı bile. *Dil Araştırmaları*, 23: 7-21.

Özbay B. (2014). *Huastuanift – Manihaist Uygurların Tövbe Duası.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özkan, A. (2011). Eski Anadolu Türkçesindeki bazı fiillerin hâl ekli tamlayıcıları ve bu tamlayıcılarda zaman içinde görülen değişiklikler. *Turkish Studies,* 6(1): 512-522.

Özönder SB. (2011). *Türkçede Edat Kavramı*. İçinde: *Türk Gramerinin Sorunları I-II,* Birleştirilmiş 1. Baskı Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 73-80.

Özsoy N. (1993). Eski Anadolu Türkçesinde Hâl Eklerinin Fiillerle Münasebeti. Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Pike KL, Pike EG. (1977). *Grammatical Analysis.* 1st ed. Dallas: Summer Institute of Linguistics and University of Texas at Arlington.

Räsänen M. (1969). *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen,* Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Rickheit G, Sichelschmidt L. (2007). Valency and cognition–a notion in transition. In: Herbest T, Götz-Votteler K. (eds.) *Valency –Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues*. Berlin/New York: Mouton de Guyter, 163-182.

Robinson J. (1970). Dependency structures and transformational rules. *Language,* 46: 259–285.

Ružička R. (1978). Three aspect of valence. In: Abraham W. (ed.) *Valence, Semantic Case, and Grammatical Relations.* Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 47-54.

Schumacher H. (ed.). 1986. *Verben in Feldern: Valenz-wörterbuch zur Syntax und Semantik deutscher Verben.* 1st ed. Berlin: Walter De Gruyter.

Semecký J. (2007). Verb Valency Frames Disambiguation. Doktoral Thesis, Prague: Charles University, Institute of Formal and Applied Linguistics.

Sgall P, Hajičová E, Panevová J. (1986). *The Meaning of The Sentence in its Semantic and Pragmatic Aspects.* Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.

Sommerfeldt KE, Schreiber H. (1996). *Wörterbuch der Valenz etymologisch Vervandter Wörter: Verben, Adjektive, Substantive*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Sommerfeldt, KE, Schreiber, H. (1983). *Wörterbuch zur Valenz and Distribution deutscher Adjective.* Leipzig: Bibliographisches Institut.

Spevak O. (2014). *Noun Valency.* Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Tekin Ş. (2019). *Uygurca Metinler I : Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlâh).* 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin Ş. (2019). *Uygurca Metinler II- Maytrısimit.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin T. (2013). *Irk Bitig.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin T. (2013a). Türkçe ilgi hâli ekinin kökeni üzerine. Çeviren: Bilgin G. *Dil Araştırmaları*, 13: 157-162.

Tekin T. (2013b). *Makaleler I- Altayistik.* Hazırlayan: Yılmaz E, Demir N. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin T. (2016). *Orhun Türkçesi Grameri.* 1. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (1988). Orhon Yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tesnière L. (1959). *Eléments de la syntaxe structurale.* 1st ed. Paris: Klincksieck.

Tesnière L. (2015). *Elements of structural syntax.* Çeviren: Osborne T, Kahane S. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Tokyürek H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Toparlı R. (2011). Son çekim edatları. İçinde: *Türk Gramerinin Sorunları.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 544-546.

Türk V, Özalan U. (2014). Kutadgu Bilig'deki sanı edatı üzerine. *Bilig Dergisi,* 71: 233-246.

Uçar E. (2009). Altun Yaruk Sudur V. Kitap-Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu, Açıklamalar ve Dizin. Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı, İzmir: Ege Üniversitesi.

Uğurlu M. (2001). Türk Lehçelerinin Aktarımında Valenz Sözlüklerinin Önemi, İçinde: Yılmaz E. Demir N. *Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri*, Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi, 197-206.

Ullmann S. (1962). *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning.* 1st ed. Great Britain: Oxford Basil Blackwell.

Uysal İN. (2015). Kutadgu Bilig'deki "tuşı" çekim edatı üzerine. *Erdem,* 69: 87-100.

Uzun NE. (1997). Türkçe eylemlerde çokanlamlılık ve rol kuramı. *Dil Dergisi,* 51: 5-20.

Uzun NE. (2000). *Ana Çizgileriyle Evrensel Dil bilgisi ve Türkçe,* İstanbul: Multilingual Yayınları.

Üstünova K. (2012). *Türkiye Türkçesi: Ad İşletimi.* Bursa: Sentez Yayıncılık.

Üstünova K. (2020). *Yüklem İşletimi.* 1. Baskı. Bursa: Sentez Yayıncılık.

VALLEX: http://ufal.mff.cuni.cz/vallex/3.5/. 18.05.2019.

Van Valin RD, Lapolla RJ. (1997). *Syntax: Structure, Meaning and Function*, Cambridge: Cambridge University Press.

Vardar B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü.* 2. Baskı. İstanbul: Multilingual.

Vural H. (2009). Türkçede isim cümlesi meselesi. İçinde: UTEK 2007 Bildiriler I, Türkçenin Sözdizimi, (İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi 27-28 Ağustos 2007), İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, 451-456.

Weber HJ. (1997). *Dependenzgrammatik. Ein interaktives Arbeitsbuch.* 2nd ed. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

Welke K. (1988). *Einführung in die Valenz und Kasustheorie.* 1st ed. Leipzig: Bibliographisches Institut.

Werner A. (2005). *Deutsche Syntax im Sprachenvergleich: Grundlegung einer typologischen Syntax des Deutschen.* 2nd ed. Tubingen: Stauffenburg.

Yalkın AO. (2016). Yunus Emre Dîvânı'nda fiil-tamlayıcı ilişkisi*, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* 6(5): 1501-1519.

Yener ML. (2018). Türkçede ek eylemin işlevi: ad tümcelerini yeniden düşünmek, *RumeliDE, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi,* 4: 134-152.